

ŽIVOT U SJEĆANJU

ZNANSTVENI PRILOZI I OSOBNE CRTICE
U SPOMEN AKADEMIKU IVANU CIFRIĆU
(1946.-2018.)

ŽIVOT U SJEĆANJU

Izdavač

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Godina tiskanog izdanja: 2023.

Godina elektroničkog izdanja: 2024.

Za izdavača

Domagoj Tončinić

Urednik područja

Ante Kolak

Urednici

Tijana Trako Poljak
Krunoslav Nikodem

Recenzenti

Dinka Marinović Jerolimov
Krešimir Žažar

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Računalni slog

Marko Maraković

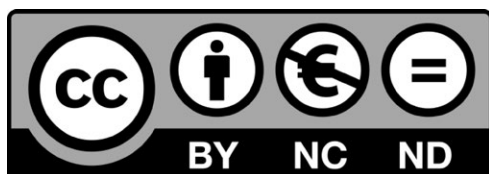
ISBN

978-953-379-026-8

978-953-379-190-6 (PDF)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906>

Objavlivanje knjige omogućeno je sredstvima Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

ŽIVOT U SJEĆANJU
Znanstveni prilozi i osobne crtice
u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Urednici:
Tijana Trako Poljak
Krunoslav Nikodem

 FF press

Zagreb

SADRŽAJ

Uvodna riječ.....	9
Životopis: Akademik Ivan Cifrić (1946. – 2018.).....	11

I. ZNANSTVENI PRILOZI

1. Vjeran Katunarić: <i>Primjeri neslaganja između socioloških i drugih objašnjenja društvenih pojava</i>	15
2. Rade Kalanj: <i>Demokratski potencijal socijalne ekologije</i>	27
3. Udo E. Simonis: <i>On the Need for a Global Ecological Turn-Around</i>	45
4. Ivan Markešić: <i>Ivan Cifrić i Papa Franjo o obrazovanju i odgoju za ekologiju</i> ..	55
5. Krunoslav Nikodem i Tijana Trako Poljak: <i>Religioznost i zaštita okoliša u suvremenoj Europi. Usporedba među zemljama na temelju Europskog istraživanja vrijednosti (1999., 2008. i 2017.)</i>	69
6. Branka Galić: <i>Politička kultura i okoliš</i>	95
7. Ivanka Buzov: <i>Obrazovanje za okoliš i/ili obrazovanje za održivi razvoj?</i>	115
8. Željko Pavić: <i>Utjecaj diferencijacije unutar obrazovnih sustava na obrazovne ishode i obrazovne nejednakosti</i>	133
9. Antun Šundalić: <i>Zašto danas govoriti o selu?</i>	145
10. Šime Pilić: <i>Drniš u Mletačkom katastru</i>	161
Izbor fotografija iz života i rada akademika Ivana Cifrića.....	181

II. OSOBNE CRTICE

1. Josip Brkić: <i>Neznanstvene bilješke na marginama triju Cifrićevih teza</i>	191
2. Nikola Tadić: <i>Ivanu Cifriću prijatelju</i>	205
3. Davorin Rudolf: <i>Ispraćaj</i>	213
4. Jasminka Lažnjak: <i>Nekrolog akademiku Ivanu Cifriću</i>	215
5. Krunoslav Nikodem: <i>Govori s posljednjeg ispraćaja</i>	213
6. Rade Kalanj: <i>In memoriam: Ivan Cifrić (1946–2018)</i>	223
7. Ankica Marinović: <i>In memoriam Ivanu Cifriću (1946. – 2018.)</i>	229
8. Tomislav Krznar: <i>In memoriam: Ivan Cifrić (Petrijevci, 1946. – Zagreb, 2018.)</i>	231
9. Tijana Trako Poljak: <i>In memoriam: Akademik prof. dr. sc. Ivan Cifrić (1946. – 2018.)</i>	237
Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića.....	241

UVODNA RIJEČ

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.01>

U 2018. godini napustio nas je akademik i sveučilišni profesor Ivan Cifrić koji je tijekom svog života izgradio bogatu znanstvenu i stručnu ostavštinu u nizu područja poput socijalne ekologije i sociologije okoliša, etike okoliša, bioetike, ruralne i urbane sociologije, hrvatskog društva, nacionalnog identiteta, sociologije obrazovanja, sociologije regionalnog i nacionalnog razvoja te sociološke metodologije. Kako je njegov rad i rad s njim nadahnjivao njegove suvremenike, ali i brojne mlađe generacije studenata i suradnika, u ovom Zborniku smo težili okupiti priloge njegovih kolega koji su se kroz znanstvene radove i osobne crtice prisjetili tema kojima se bavio kao i zajedničke suradnje i prijateljstva.

Prvi dio Zbornika donosi znanstvene radove iz područja o kojima je akademik najviše pisao i istraživao, a kojih su autori oni koji su ga dobro poznavali i koje je njegov rad nadahnjivao i nastavlja biti poticaj za vlastiti. Drugi dio Zbornika je nešto neformalniji u smislu da donosi osobna sjećanja na akademika i to u različitim formatima koji uključuju crtice, poeziju i In memoriam.

Zbornik započinje bogatim životopisom akademika Ivana Cifrića čiji je život i rad teško smjestiti u nekoliko odjeljaka teksta, a završava izvatkom iz opsežne bibliografije. Između znanstvenih radova i osobnih crtica nalazi se i izbor fotografija iz života i rada akademika.

Želimo se ovim putem zahvaliti svim autorima koji su svojim priložima učinili ovaj Zbornik upravo onakvim kakav bi od nas očekivao akademik Ivan Cifrić – ozbiljno znanstveni s daškom neozbiljnog svakodnevnog ljudskog, na što nas je uvijek upozoravao da kao sociolozi nikada nijedno od toga dvoje ne smijemo izgubiti.

ŽIVOTOPIS: AKADEMIK IVAN CIFRIĆ (1946. – 2018.)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.02>

Ivan Cifrić, akademik, doktor znanosti i professor emeritus, rođen je 22. siječnja 1946. godine u Petrijevcima. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je sociologiju i filozofiju 1969. godine, a 1973. magistrirao te potom 1980. doktorirao sociologiju. Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu izabran je za asistenta 1970., za docenta 1981., za profesora u trajnom zvanju 1997., te za profesora emeritusa 2017. godine. Bio je redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te voditelj Akademijina Odsjeka za etnologiju, predsjednik Hrvatskog sociološkog društva te Ministar zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva u Vladi demokratskog jedinstva od 1991. do 1992. godine.

Cijeli je svoj radni vijek posvetio unaprjeđenju i promicanju sociologije u Hrvatskoj, posebice grane socijalne ekologije čiji je bio začetnik i najistaknutiji predstavnik u domaćoj znanstvenoj zajednici i šire. Autor je šesnaest knjiga te više od stotinu znanstvenih i stručnih radova objavljenih u međunarodnim i domaćim publikacijama. Za svoj je rad bio nagrađen nizom uglednih nagrada, među kojima su najistaknutije: Velika medalja Filozofskog fakulteta (1991.), Godišnja državna nagrada za znanost (2000.), Državna nagrada za znanost za životno djelo (2014.) i Nagrada „Rudi Supek“ Hrvatskog sociološkog društva (2014.).

Bio je pokretač i urednik znanstvenog časopisa „Socijalna ekologija“ (1992. – 2012.) i časopisne biblioteke „Razvoj i okoliš“ (od 1994.), kao i jedan od pokretača znanstvenog časopisa „Revija za sociologiju“. Bio je stipendist Zaklade Alexander von Humboldt (1984./1985., 1992. i 1994.).

Vodio je nekoliko znanstvenih projekata: „Ekološka svijest mladih“ (1986. – 1987.), „Ekološki aspekti društvenog razvoja“ (1986. – 1990.), „Socijalnoekološki aspekti razvoja“ (1990. – 1996.), „Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj“ (1996. – 2000.), „Modernizacija i identitet hrvatskoga društva“ (2002. – 2005.) i „Modernizacija i identitet hrvatskoga društva. Sociokulturne integracije i razvoj“ (2007. – 2014.).

Među mnogobrojnim knjigama ističu se „Bioetika“ (2000.), „Moderno društvo i svjetski etos“ (2000.), „Okoliš i održivi razvoj“ (2002.), „Ruralni razvoj i modernizacija“ (2003.), „Bioetička ekumena“ (2007.), „Pojmovnik kulture i okoliša“ (2009.), „Kultura i okoliš“ (2009. i 2012.), „Leksikon socijalne ekologije“ (2012.) i „Ekologija vremena i kultura zidova“ (2015.) te posthumno izdana „Selo u sjećanju – Petrijevci“ (2019.).

I. ZNANSTVENI PRILOZI

PRIMJERI NESLAGANJA IZMEĐU SOCIOLOŠKIH I DRUGIH OBJAŠNENJA DRUŠTVENIH POJAVA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.04>

SAŽETAK

U prilogu se ističe da je akademik Cifrić bio sklon interdisciplinarnoj sociologiji, što je prikazano na primjeru socijalne ekologije i sociologije tranzicije. Autor priloga to uzima kao povod za raspravu o neslaganjima između sociologa i ne-sociologa u objašnjenju nekih društvenih pojava, a kojima se također bavio Cifrić. Odabrano je pet tema za raspravu: relativna nepopularnost Darwina u sociologiji, razlika između društva i populacije, porijeklo tržišne ekonomije, povratak autoritarizma, i nesociološka poimanja posljedica pandemije bolesti Covid-19. U Zaključku priloga ističu se tri Cifrićeva doprinosa. Prvo, premošćivanje tradicionalnog jaza između prirodnoznanstvenih i društvenoznanstvenih, napose socioloških, područja. Drugo, objašnjenje održivog razvoja kao ravnoteže između tri (modificirana) modela razvoja – tržišnog, etatističkog i socijalnotržišnog. I treći je doprinos u oblikovanju pojmovno-teorijske eklektičnosti kao načina da se (društveni) problem sagleda sa što više strana.

Ključne riječi: Cifrić, interdisciplinarnost, evolucija, društvo, ekonomska ravnoteža, nesociološka poimanja bolesti pandemije Covida 19

1 Dr. sc. Vjeran Katunarić, red. prof., Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru (1949. - 2023.)

Uvod

Tema ovog priloga ima dva referentna okvira. Jedan se odnosi na djela akademika Ivana Cifrića u kojima se bavi interdisciplinarnom sociologijom u širokom dijapazonu iz kojeg su odabrana socijalna ekologija, s kojom se najviše bavio, i sociologija tranzicije. Teme u nastavku odabrane su prema nahođenju autora ovog priloga, koji se također njima na neki način bavio. Prvenstveni je cilj takvog odabira obrazložiti neka neslaganja između sociologa i drugih znanstvenika, prvenstveno prirodoznanstvenika. Kao uvod za pojedine temama uzeti su odlomci iz Cifrićevih djela (osim u slučaju posljednje teme o pandemiji).

Drugi referentni odnosi se na način razlikovanja teorijskih pristupa koji izvire iz različitih znanstvenih disciplina ili područja.² Niz disciplina koje se bave izučavanjem društva u nekim slučajevima dijele iste teorijske pristupe ili ponešto modificirane. Jedan od primjera je metodološki individualizam. Taj je pristup često povezan s poimanjem čovjeka kao *homo economicus* ili „sebične jedinke“. Drugi pristup proizlazi iz glavnostrujaških disciplinarnih teorija o pojedinoj temi. U tom pogledu prije se radi o među-teorijskoj raspravi, neslaganjima u osnovnim polazištima, nego o interdisciplinarnoj raspravi. Kao primjer uzeli smo temu evolucije u smislu Darwinove teorije o razvoju kao selekciji i varijaciji. Ona često služi i kao nastavak astronomskih, fizikalnih i geoloških teorija evolucije (do trenutka nastanka života, odnosno živih vrsta). U sociologiji, međutim, Darwinova teorija nije široko zastupljena. Razlozi tog (ne)slaganja prva je (pod)tema ovog priloga.

Druga je (pod)tema razlika između društva i populacija, na čemu inzistira sociologija. Treća je (pod)tema porijeklo i sudbina tržišne ekonomije u prirodi i društvu. Četvrta se odnosi na suvremeni povratak autoritarizma uz potiskivanje demokracije, što (sve) više na ruku nesociološkim poimanjima društva. Peta (pod)tema izlazi iz užeg okvira Cifrićeva bavljenja (iako smo uvjereni da bi se i njome danas rado pozabavio), naime pandemija bolesti Covid-19, uz koju su se u stručnoj i široj javnosti pojavila i simptomatično pogrešna korištenja nekih sociologijskih termina.

1. RAZLOZI RAZMJERNE NEPOPULARNOSTI DARWINA U SOCIOLOGIJI

U svom *Leksikonu socijalne ekologije* Cifrić ovu temu dotiče neizravno, opisujući evoluciju ljudskog društva u trima natuknicama: Evolucija, Društvo i Razvoj (Cifrić, 2012). Također spominje razlike u tipologijama razvoja društva, između ostalih Spencerovu, Marxovu, Parsonsa i Eliasovu. Tamo gdje je riječ o razvojnim tipologijama

² Odnos između različitih teorija, odnosno disciplina, opširnije je prikazan u: Katunarić, 2009.

društva u drugim znanostima, na primjer etnologiji (Cavazzi) ili ekonomiji (Sen), može se izvući zaključak da su različite tipologije (razvoja) prvenstveno prilagođene pojedinim znanstvenim disciplinama i da su stoga ili komplementarne ili nesumjerljive.

U vezi Darwina autor najviše spominje recepciju njegove teorije u katoličkoj teologiji, dočim iz sociologije uzima kao primjer Niklasa Luhmana koji je na specifičan način preuzeo Darwinove pojmove „varijacije“ i „selekcije“:

„/V/arijacije‘ (kao promjenljivost elemenata komunikacije) i ‘selekcije‘ (očekivanja koja usmjeravaju komunikaciju) te dodaje pojam ‘restabilizacije’... koja označava ponovnu stabilnost sustava“ (Cifrić, 2013: 138).

Darwin, dakako, nije izučavao jezičnu komunikaciju, tako da su Luhmannovi pojmovi u biti metaforični, odnosno analogni, preneseni iz okvira objašnjenja biološke raznolikosti u okvir objašnjenja ljudske jezične komunikacije.³ Tome valja dodati da je ipak najveću recepciju u sociologiji, zapravo jedinu u potpunosti, Darwin imao u teoriji društvene evolucije Waltera G. Runcimana (Runciman, 1989). Runciman je i fenomen kulture u ljudskoj evoluciji objašnjavao kao potrebu za učvršćenjem poretka društvene moći specifičnim sredstvima uvjerenja ili znanja. Po njemu, bitno je kod Darwina i ujedno najrelevantnije za sociološko izučavanje povijesti kao razvojnog procesa, to što se u njemu odvijaju „neprestane borbe“ između različitih vojski, uvjerenja i ekonomija iz čega nastaju nove vrste društva (Runciman, 1989). Dakle, iz borbi za opstanak proizlaze standardi koji prevladavaju i dalje se reproduciraju, dok ostalo propada. Slično je biolog Richard Dawkins kulturu sveo na „memu“, obrazac koji omogućuje reprodukciju stabilnog (predvidivog) ponašanja, kao „jedinicu kulturne transmisije“ ili „imitacije“ (Dawkins, 2007). Iako bi se moglo prigovoriti da se time zapostavlja stvaralačka dimenzija kulture, na primjer znanstvena ili umjetnička, Dawkins, Runciman i drugi evolucionisti mogli bi odgovoriti na način svojstven Darwinovoj shemi evolucije kao borbe za opstanak i selekcije, naime da su kreativni trenuci izvanredni ili rijetki slučajevi koji pokreću nastanak novih vrsta i općenito omogućuju raznolikost svijeta života. Moglo bi se na isti način ustvrditi da su „meme“ u znanosti i umjetnosti presudna oblikovna sila, kao što su to stilovi, misaoni ili izražajni, koji se prenose kao obrazac svake duhovne epohe, od rane srednjovjekovne do moderne, a da je nastanak pojedinih stilova opet stvar slučajnosti ili rijetkih trenutaka slobodnog, ali u osnovi nasumičnog izbora.⁴

3 Marx se također poslužio analogijom u svojoj interpretaciji Darwinove teorije, koju je u jednom pismu Engelsu okarakterizirao kao pokušaj da se na svijet prirode primjeni logika burze dionica (Varoufakis, 2008). Vjerojatno je Marxa još više ogorčilo to što je Darwin, kako je sam priznao, tek u Malthusovom djelu našao pravi teorijski okvir za objašnjenje svojih istraživačkih nalaza o selekciji i varijacijama u prirodi.

4 O kako se složenom problemu radi možda najbolje pokazuje početak modernog slikarstva, kojim se smatra slika Pabla Picassa *Gospođice iz Avignona*. U toj slici, koja je i prva kubistička slika, ima tragova načina slikanja (krajolika) Paula Cezannea (ponajprije serija slika *Mont Saint Victoire*), dakle izvjesne *meme*, uobličenog izraza, makar još „u poveljama“. Ali je uza sve to Picassov zahvat originalan u smislu radikalne geometrizacije ljudskog tijela. Drugo je pitanje, o kojem ovdje,

U nastavku ćemo se više posvetiti objašnjenju skromne recepcije Darwina u sociologiji. Glavni razlog valja tražiti u ideji napretka, koju Cifrić opravdano ističe kao specifično obilježje razvoja modernog društva (Cifrić, 2013: 315). Darwinova shema razvoja, pak, isključuje napredak, što je od središnje važnosti za razumijevanje spomenutog problema. Dapače, Darwin u čovjeku, donekle slično Rousseauvom izričaju o ljudskoj civilizaciji, ne vidi nikakav moralni napredak u odnosu na druge vrste.⁵

Što se tiče poimanja središnjeg razvojnog procesa (u društvu), u sociologiji su od Darwina mnogo više uzimani u obzir Spencer, Durkheim ili Marx, čije se poimanje može nazvati „transformacionističkim“, u biti progresističkim. To znači da se svaka nova epoha ili tip društva velikim dijelom ili baš posve razlikuju od prethodnih. Stoga je napredak prema ekonomski razvijenijim i sve više demokratski i znanstveno-kulturno izgrađenim društvima glavno usmjerenje razvoja. Nasuprot tome, Darwinovo je poimanje varijacijsko i selekcionističko. To znači da je svaka vrsta, kao grana ili grančica na stablu života, podjednako vrijedna, a ne naprednija i savršenija u odnosu na druge vrste. Novonastali organizam ili vrsta više se „izvija u stranu“, oblikujući svoja specifična obilježja, nego što prednjači u odnosu na drugu vrstu. Dapače, takvo poimanje, u biti pluralističko i relativističko, usporedo s kritikom antropocentrizma kao ideološkog oblika kolonijalizma (i rasizma), dolazi sve više u prvi plan kako suvremena civilizacija klizi prema ekološkom i ekonomskom slomu. Nedostatak je darvinskog pluralizma, pak, u viziji živog svijeta napadno lišenog svrhovitosti. Umjesto toga, jedina funkcija života jest reprodukcija, osiguravanje potomstva.

Međutim, napredak u smislu linearnog razvoja sve složenijih oblika društva i reprodukcija koja nikad nije kopija ili imitacija prošlog, nego povećava diversifikaciju društava – ne moraju se međusobno isključivati. Dapače, hibridna društva, kao i hibridizacija općenito, omogućuju jedno i drugo, napredak, premda sporiji, ali zato održiviji, i raznovrsne društvene oblike prilagodbe na okoliš, što je svojstveno čovjeku i društvu kao kulturnom fenomenu. Drugim riječima, ne baca se sve na jednu kartu, na jedan „čisti tip“ društva ili model ljudskog ponašanja prema kojem bi se ugledali drugi ljudi ili društva, što je inače shvaćanje i praksa blisko rasizmu i kolonijalizmu.⁶

naravno, ne možemo raspravljati, kako je Picasso došao na ideju apstraktne redukcije ženskog tijela. U biti slična pitanja postavljaju se prilikom rasprava o nastanku pojedinih znanstvenih otkrića. Da li je do otkrića došlo slučajno ili uslijed nekog kontinuiteta? Odmah valja priznati da je takav kontinuitet vrlo teško dokazati: prije bi se moglo reći da do otkrića dolazi uslijed radikalnog raskida s prethodnim ili tradicionalnim spoznajama. Na primjer, kisik kao jedinični pojam, kao atom, nije nikako mogao nastati iz (prethodno važećeg) *flogistona*, nego zahvaljujući empirijskoj analizi kemijskih spojeva putem sve savršenijih instrumenata. Slično je s otkrićem da Zemlja nije ravna ploča nego zaobljeno nebesko tijelo, do čega se došlo i neempirijskim i empirijskim putem, prvo u staroj Grčkoj geometrijskim izračunom (Eratostena), a potom u ranom novom vijeku plovidbom oko Zemlje (Magellan, Elcano).

- 5 Za Darwina mnoge su životinje po ponašanju iznad razine čovjeka koji, za razliku od životinja, „uživa mučiti neprijatelje, besavjesno prakticira infanticid, tretira svoje supruge kao robove, ne zna za dostojanstvo, a obuzet je najvećim praznovjerjem“ (Darwin, /1882/ 2002: 619).
- 6 Vidjeti opširnije u: Katunarić, 2014.

Nadalje, Darwinovim poimanjem selekcije vrsta kao nasumičnog procesa možda se mogu adekvatnije objasniti neki društvenopovijesni fenomeni, kao na primjer propast „čistih tipova“ planskih ekonomija ili društava (sovjetski tip) i onih vođenih idejom slobodnog tržišta (neoliberalizam, premda prije ili kasnije tzv. „slobodno tržište“ skreće u nacionalni ili regionalni protekcionizam.⁷ Glavni uzrok propasti prvog tipa obično se označava kao nedostatak slobode (ekonomske inicijative, političkog izražavanja i okupljanja), što bi u Darwinovom rječniku moglo značiti isključivanje slučajnosti ili nepredvidivosti iz igre. Glavni uzrok propasti drugog tipa odnosi se na porast društvenih nejednakosti u toj mjeri da sve manji dio stanovništva posjeduje sve veći dio bogatstva. Drugi i brutalniji uzrok propasti je industrijska hiperprodukcija koja dovodi u pitanje prirodnu održivost slobodnotržišne ekonomije. Također, koristeći Cifrićevu obradu Luhmannove reinterpretacije Darwina, može se ustvrditi da oba (polarna) tipa društva ne osiguravaju uvjete za stabilizaciju svojih obrazaca ponašanja (planski programiranog, odnosno individualno konkurentskog), a time ni svoju reprodukciju.

2. JESMO LI DRUŠTVO ILI POPULACIJA?

Primjere prodora ne-socioloških poimanja društva predstavljaju svi oni pokušaji, uglavnom redukcionistički, u kojima se zanemaruje postojanje dvije, a ne samo jedne, ideološki favorizirane, dimenzije društvene strukture, naime okomite i vodoravnu. Okomita dimenzija je hijerarhijska i počiva na nejednakoj društvenoj moći, što znači raspodjeli položaja u društvu na osnovi različitog imovinskog stanja, razine obrazovanja i znanja, političkog utjecaja, te općenito ugleda u društvu. U rasističkoj vizuri društva, koja nije iščezla ni iz znanosti, npr. u biosociologiji i starijim vidovima funkcionalizma, koji se oslanjaju na presudni utjecaj genetski naslijeđenih (različitih) sposobnosti među ljudima, društvene nejednakosti su neka vrsta prirodnog stanja u svakom društvu.

Vodoravna dimenzija je, takoreći, banalna i zasniva se na uočavanju i precjenjivanju, prvenstveno kulturnih, razlika među skupinama, kao što su etničke i vjerske. Te su skupine u demokracijama, ali i nekim autoritarnim režimima u 20. stoljeću, poput bivše Jugoslavije, formalnopravno tretirane kao ravnopravne ili jednake. One su danas mnogo češće predmet ideološke obrade i isključivosti, tretirane kao „paralelni svjetovi“, za razliku od ideologija društvene okomice, kao što su klasne ideologije, osobito radikalne, koje polaze od društvene nejednakosti kao osnovne činjenice i teže ili egalitarizmu (lijevi populizam) ili elitizmu i perpetuiranju (oligarhijske) dominacije (desni populizam). Sociologija analizira obje dimenzije društvene strukture, često u među-

7 Tipičan primjer protekcionizma pruža SAD u vrijeme Trampa, kao i EU politika kontrole vanjskih granica Unije zbog zaustavljanja protoka migranata, tog najupečatljivijeg dokaza da je „slobodno tržište“, u prvom redu radne snage, jedna fikcija.

sobnoj povezanosti, kako bi objasnila uzroke i ishode društvenih promjena u rasponu od modernizacije do retradicionalizacije, o čemu će uskoro biti još riječi.

Sociološku definiciju društva Cifrić preuzima od Anthonyja Giddensa: „Društvo je sustav strukturiranih odnosa koji povezuje ljude u skladu sa zajedničkom kulturom“, naglašavajući pri tom postojanje različitih teorijskih pristupa. Naravno, jer Giddensova definicija očigledno naglašava vodoravnu dimenziju društva i kulturu kao simbolički okvir društvene integracije (premda ona često može poslužiti i kao okvir međugrupnog distanciranja i sukoba u društvu). Valja napomenuti da u prirodnim znanostima i njihovim predmetima izučavanja, od biološke stanice do fizike atomskih čestica ili svemirskih crnih rupa nema mnogo, a ponegdje uopće nema različitih pristupa ili definicija. To je vrlo važno imati na umu budući da oba znanstvena područja, prirodno i društveno, imaju doista različite predmete izučavanja, što redukcionisti zanemaruju.

Jedan primjer pokušaja redukcije društva i društvenog jest prodor termina „populacija“, što podsjeća na neke osobine populizma u politici, čija je svrha svesti razlike među članovima društva na neko zajedničko obilježje koje obuhvaća dovoljno velik broj ljudi, kao što je relativno siromaštvo, nacionalna pripadnost ili neki politički stav, na primjer prema nekoj strani u sukobu većih razmjera kao što je rat.

U spomenutom leksikonu, Cifrić posebno ne definira populaciju, nego (sub)disciplinu populacijsku ekologiju, „gran/u/ ekologije koja... /i/stražuje veličinu, gustoću i dinamiku (smrtnost, migracije i sl.) pojedinih populacija...“ (Cifrić, 2012: 293).

O prodoru termina populacija u polje društva pišu Fracchia i Lewontin u svom kritičkom osvrtu na pokušaje nametanja darvinističkog evolucionizma u objašnjenjima fenomena koji su više kulturno i povijesno nego biološki uvjetovani, kao što je fenomen nacizma, odnosno političkih diktatura i demokracija. U biti, populacija je, u Darwinovom smislu, velika skupina, poput biološke vrste, na koju ne utječu razlike među individuama i druge unutrašnje razlike – one nastaju igrom slučaja – dočim su vanjske sile te koje određuju što će se održati ili povećati od različitih obilježja u populaciji (Fracchia & Lewontin, 1999: 61). Drugim riječima, populacija teži unutrašnjoj homogenizaciji i održava onu različitost obilježja koja ju razlikuje ili dijeli od drugih populacija (vrsta). U takvom shvaćanju možemo prepoznati vodoravnu dimenziju društva, po kojoj se društva međusobno razlikuju prema jeziku, nacionalnosti, vjeroispovijesti, premda su homogenizacije prema tim obilježjima pripadnosti rijetke (češće su društva mješovita ili kulturno raznolika i to najčešće u većinsko-manjinskom omjeru).

Prema tome, kada i u politici i znanosti prevladavaju ideološki utjecaji homogenizacije u prilog vodoravnoj podjeli društva i segregaciji, sociološki nedostaje okomita dimenzija analize društva podijeljenog na klase ili slojeve. Tom se analizom istinitije objašnjava pojava sukoba između etničkih ili vjerskih skupina nego služeći se samo ideološkima samo-opisima tih skupina kao jedinstvenih i neprikosnovenih, slika društva koje se emitiraju iz ureda vođa tih skupina. Glavni pokretači sukoba nalaze se upravo u okomitoj dimenziji, dimenziji moći, to jest interesima oko (ras)podjele različitih resursa (moći) u društvu. Tipičan proizvod takvog duha vremena je podjela društ(a)va na (utaborene) civilizacije, kao u djelu Samuela Huntingtona (Huntington, 2006).

3. PORIJEKLO I DOSEG TRŽIŠNE EKONOMIJE

Cifrićev kritički odnos spram vladavine tržišnog gospodarstva najviše dolazi do izražaja u njegovoj socijalno-ekološkoj analizi i to na primjeru poljoprivredne proizvodnje:

„U dugoročnoj perspektivi to znači da će biti poželjni samo oni proizvodi čije će sjeme proizvođači morati kupovati (već i danas) od korporacija koje su ga proglasile 'intelektualnim vlasništvom' i patentirale tehnologiju njegove proizvodnje. Tako proces kolonizacije prirodnosti teče prema kontroli života i njegovoj manipulaciji. Krađa genetskoga materijala osiromašuje ionako siromašne zemlje..., a u konačnici znači krađu od prirode, krađu 'zajedničkoga globalnoga prirodnog dobra' kao baštine čovječanstva“ (Cifrić, 2014: 70).

Njegovo viđenje problema srodno je radikalnim kritikama tržišne ekonomije, koje naglašavaju da takva ekonomija ne izvire iz prirode, nego ju, štoviše, uništava. Tržišna utakmica izvire iz društva koje nastaje najprije u lokalnoj i međunarodnoj trgovini da bi se razvila u globalni kolonijalni sustav, pokorivši najveći dio domorodačkih društava i uništivši njihovu darovnu ekonomiju:

„Umjesto gledanja na tržište kao prirodno ili kao prvo postignuće čovječanstva, valja ga smatrati problematičnim i nepotrebnim, mehanizmom kojim se stvara oskudica, a ne obilje, tako što se tokovi onog što je darovano od mnogih samo nekolicini“ kao roba (Vaughan, 2007: 21).

Ista autorica upozorava na naviku, koja prevladava na Zapadu, da se između ekonomije i tržišne ekonomije stavlja znak jednakosti, premda je darovna ekonomija evulucijski prvobitna i daleko dugotrajnija od tržišne. Također, darovna ekonomija izgrađuje društveni karakter posve suprotan natjecateljskom i dominirajućem, koji se temelji na nesebičnosti i suradnji. Upravo se tu može povući epistemološka crta koja dijeli teorijsku i disciplinarnu monokulturu u znanosti, prije svega ekonomskoj, od interdisciplinarnе kulture dijaloga i pluralizma koje ne uvažavaju samo povijesne činjenice o postojanju različitih oblika ekonomije pa i onih u kojima je tržište imalo sporednu ulogu, nego predviđaju neminovan raspad ekonomije i društva utemeljenog na proizvodnji za tržište, što vodi u sve veće svjetsko siromaštvo. Sinonim je za izjednačavanje tržišne ekonomije i ekonomije suvremena neoliberalna doktrina. Osim toga, ona i prijete mogućnošću po kojoj bi propast kapitalizma automatski dovela do propasti cijelog svijeta. Sociološki relevantnija vizija ekonomije i ekonomske budućnosti svakako je pluralistička u smislu uspostavljanja ravnoteže između različitih oblika ekonomije – darovne, planske i tržišne – s tim što bi prva bila najvažnija upravo zbog prožimanja društva i ekonomije načelima održivosti i suradnje na čuvanju okoliša i poštivanju granica rasta. U tom smislu, robna proizvodnja (za tržište) ne bi nestala, nego bi bila ograničena u interesu preživljavanja ljudi i drugih živih vrsta.

4. IDE LI POVRATAK AUTORITARIZMA TEORIJSKI NA RUKU NEKIM DRUGIM ZNANOSTIMA?

Danas se i u krilu zrelih demokracija pojavljuju antidemokratske tendencije. Tako su se pod dojmom donedavne Trumpove vladavine u SAD među teoretičarima politike pojavile mnoge sumnje u općenitu mogućnost održanja demokracije pod naletom „autoritarnih populista od Amerike do Europe i od Azije do Australije“, pri čemu „mnogi od njih pokazuju svoju zasićenost i s liberalnom demokracijom kao takvom“ (Mounk, 2018: 2).

Cifrić je antidemokratske tendencije razmatrao kao dio dvoznačnog procesa transformacije društva i u tranzicijskim zemljama i zemljama zrele demokracije. S jedne strane, uspostavljanje i/ili daljnje održavanje liberalno-demokratskih institucija službeno je neupitan cilj gotovo svih društava. Međutim, u tranzicijskim zemljama, poput bivših socijalističkih, u kojima nedostaje liberalnodemokratska tradicija, autoritarni poredak neprestano kuca na vrata ili se lako regenerira čak i pod plaštem službene demokracije. Cifrić prepoznaje antidemokratske tendencije u Hrvatskoj u nezainteresiranosti ljudi za probleme okoliša u odnosu na relativno veći interes za okoliš u Hrvatskoj iz socijalističkog razdoblja (Cifrić, 2008). S druge strane, ističe autor, ni u zemljama razvijene demokracije stvari ne stoje sjajno, budući da liberalna demokracija nije sklona participativnoj nego „starateljskoj demokraciji“ (Cifrić, 1996). Iako Cifrić u tom pogledu nije eksplicitan, razumije se da između dvaju izbornih ciklusa društvom, a ekonomijom bez prestanka, vladaju vlasničke i tehnokratske strukture koje su svojoj prirodi nedemokratske, prije svega nesklone polaganju računa javnosti.⁸

Povratak autoritarnih tendencija u suvremenim društvima, koje prati i povratak rasizma, nacionalizma, seksizma i srodnih oblika netrpeljivosti i diskriminacije, neizravno ide u prilog onim znanstvenim područjima ili disciplinama čiji mainstream počiva na pozitivizmu, dakle njegovanju što preciznijeg opisa golih činjenica. Ta spoznajna sklonost nerijetko je povezana s antropološkim i kulturnim pesimizmom i nekom vrsti mizantropije. Polazi se od pretpostavke da je čovjek „po prirodi“ sebično biće sklon iskorištavanju drugih i rušilaštvu prije nego suradnji s drugima i izgradnji kulture mira i stvaralaštva. Na primjer, iako je spomenuti biolog Dawkins, osim što je privržen Darwinovu naučavanju i poštovatelj demokracije i borac protiv društvenih predrasuda, njegov koncept „sebičnog gena“ slobodno može poslužiti kao fundamentalni teorijski dokaz da je Adam Smith bio u pravu kada je okarakterizirao ljudsko ponašanje u društvu kao prirodenu sebičnost. Takva pretpostavka ne ide u prilog demokrat-

8 Na primjer, velike korporacije gotovo nikada ne podnose račune javnosti, čak i kada ih sklopljeni ugovori na to obavezuju, poput nedavnog velikog zastoja s isporukama cjepiva Astra-Zenece zemljama EU, koji se od strane korporacije opravdavan tehničkim razlozima, dok se u kasnijim reakcijama kompanije mogla prepoznati želja da se ugovorena prodajna cijena preinači u komercijalnu.

skim uvjerenjima (možda više slobodi javnog izražavanja, odnosno liberalizmu, nego vjekovima skućenoj slobodi izbora radne aktivnosti ili uloge, odnosno neposrednoj demokraciji). Ona se više uklapa u Smithov zakon ponude i potražnje, budući da u njemu sposobni sebičnjaci, nazovimo ih tako, pobjeđuju manje sposobne ili nesposobne, nesnalazljive. To je mehanizam oštrog selekcije uspješnih, koji su izvukli svoju korist na štetu drugih, čime se perpetuira nejednakost i produžava stari nedemokratski poredak. U osnovi isto shvaćanje dijele ekonomisti TINA-e (*There Is No Alternative*), koji drže da se nepravde događaju i u kapitalizmu, ali da pravednijeg i djelotvornijeg mehanizma alokacije dobara ne postoji. Iz to slijedi daljnja konzekvenca, naime ako demokratskom poretku, koji uvijek počiva na podršci ili uvjerenjima većine, više ne odgovara takav elitistički ili oligarhijski sustav vladanja kao što je kapitalistički, to gore po demokraciju.

Pa ipak ni Smith nije sebičnog čovjeka smatrao dobrom osnovom za zajednički društveni i ekonomski život. Sebični interes je samo jedna „nevidljiva ruka“ koju je opisao Adam Smith. Druga je univerzalni „osjećaj za druge“ (*fellow feeling*), kojeg čak posjeduje „i najveći siledžija, onaj koji teško narušava zakone društva“ (Smith, 1759/1976: 7; Caporael et al., 1989: 697). Doista se po istoj analogiji može zaključiti da je totalitarizam, čak i prije individualnog egoizma, aberacija također urođene sklonosti udruživanju i suradnji. Prema tome, prava je prilika za demokratsko čovječanstvo iznaći onaj interval ponašanja i djelovanja u kojem se balansira između opreka egoizma i kolektivizma, u dinamičnoj sintezi kompetencija civilnog društva, države i tržišta, što vodi u procvat. Nasuprot tome, svaka jednostranost koja društvo vodi u anarhizam, etatizam ili komercijalizam očigledno vodi u propast.

5. PANDEMIJA I SIMPTOMATIČNE POGREŠKE U KORIŠTENJU SOCIOLOŠKIH TERMINA

Akademik Cifrić, srećom, nije doživio pandemiju Korona virusa, stoga za ovu temu nemamo uvodni oslonac u njegovim tekstovima. No, tema je ne samo aktualna, nego i dobar povod da pokušamo zaokružiti problematiku sociološke interdisciplinarnosti. Pored najvećeg iskušenja za čovječanstvo, prvenstveno za zdravlje i daljnji ekonomski razvitak, pandemija je dala i povode za naprasito razdvajanje između društvenih i prirodnih znanosti. Međusobnom, točnije jednostranom, udaljavanju prethodilo je uspostavljanje STEM-a kao prve lige znanstvenih područja, s neskrivenom sumnjom u to da društveno-humanistička oblast može proizvesti korisna znanja za daljnji razvoj u svijetu. Naravno, naša oblast ne proizvodi cjepiva, ali barem dio znanstvene i šire javnosti možemo vlastitim argumentima uvjeriti da ljudi u društvu nisu isti, da ne pripadaju istoj populaciji ili barem ne samo jednoj i to ne samo u materijalnom nego i moralnom smislu. Možemo ih racionalno uvjeriti i u to da su rizici od cijepljenja manji

nego rizici pješaka koji prelazi ulicu na „zebr“i, da ne govorimo o drugim mjestima ili situacijama koji čine dio svakodnevice, i tako dalje.

S druge strane, samouvjerenost prirodoznanstvenih „tvrdoolinijaša“ podsjeća na neke likove iz Carrollove *Alise u zemlji čudesa*. Prvi kandidat za takav epitet je parola „nova normalnost“, lansirana na početku pandemije (vjerojatno iz političkih krugova, ali svejedno uz prešutno odobravanje stručnih krugova, barem onih koje su politički krugovi angažirali). „Nova normalnost“, koja podrazumijeva kao imperativ navikavanje na sve teže uvjete opstanka, podsjeća na smušeno pismo optužnice protiv Alise, koji je napisao Dečko Herz i pročitao Bijeli zec:

Ja njoj jedan, // oni njem dv'je, // Ti nam tri i više. // Od njega ti se vrate sve // Mada moje biše (Carroll, 1835/ 2004: 135).

Kako drukčije okvalificirati floskulu „novu normalnost“, nego kao nesuvislu reakciju na tešku situaciju stvorenu pandemijom bolesti Covid-19? Najviše smeta činjenica da se tvorcima takve parole ili onih koji ih podržavaju iz znanstvenih krugova smatraju kompetentnima i za one oblike ponašanja ljudi za koje to zasigurno nisu. Kako nešto toliko stresno i pogibeljno, kao što je širenje Covid-19, može postati stanje na koje se moramo naviknuti kao normalno?

Da tekućoj globalnoj kampanji protiv pandemije nije svojstveno sociološki adekvatno označavanje društvenog ponašanja mišljenje pokazuje i slučaj s terminom „socijalna distanca“, koji je, po svoj prilici, Svjetska zdravstvena organizacija lansirala na početku pandemije. Pogreška je simptomatična iz dva razloga. Jedan je prigodno značenje termina u smislu normiranja dvometarske udaljenosti od drugih ljudi izvan obitelji. Socijalna distance kao termin, poznato je, odnosi se na subjektivnu udaljenost spram ljudi koji pripadaju raznim etno-nacionalnim skupinama (mjerena Bogardusovom ljestvicom od 7 stupnjeva udaljenosti).

Drugi razlog pogrešnoj upotrebi termina izvire iz društvenih predrasuda. Bogardusovom ljestvicom posredno se mjeri netolerancija prema drugima u smislu rasizma ili (etno)nacionalizma. Taj simptom izašao je u Hrvatskoj i drugim, prvenstveno europskim, zemljama na vidjelo kada su određene skupine obilježene kao „bio-terorističke“ zbog sklonosti druženju i neposrednom kontaktu unatoč zabranama. Prvo su tako etiketirani mladi ljudi skloni većim okupljanjima, prkoseći tekućim zabranama. S druge strane, u Hrvatskoj se, na primjer, na nekim službenim okupljanjima kršila zabrana, kao što su pogrebne ceremonije u čast poznatih javnih osoba, i tome se gledalo kroz prste. Tako se istodobno manifestirala važna značajka socijalne distance, a to je diskriminacija uz tipičnu hipokriziju. Ono što je dopušteno „našima“, u ovom slučaju visokim političarima i njihovoj pratnji, nije dopušteno i drugima: *Quod licet Jovi, non licet bovi* ili Što je dopušteno Jupiteru, nije volu. Nazdravlje mladim nekonformistima!

ZAKLJUČAK

Cifrićev projekt socijalne ekologije na više mjesta premošćuje tradicionalni, kabinet-ski, jaz između prirodoznanstvenih i društvenoznanstvenih područja. Pri tom se zna-lački poslužio brojnim referencama i terminima, nerijetko uvodeći vlastite distinkcije i višestruke klasifikacije. Tako je, između ostalog, predstavio *antropocij*, geološko doba nakon nuklearnog holokausta, ideju *napretka* kao osnovu teorije evolucije, odnosno njene prihvatljivosti u području sociologije kao znanosti koja bitno ovisna o uspjehu projekta modernosti na svjetskom planu; zatim, kvantificirani razvoj kao način mjerenja razvoja, ironično, prema interesima najrazvijenijih zemalja; tu je i Cifrićeva podjela na tri modela razvoja prema područjima (tržišni, etatistički i socijalnotržišni), od industrije do turizma, što je originalno primijenio u slučaju Hrvatske, naglašavajući da bez ravno-teže različitih (ekonomskih i društvenih) interesa nema šanse za razvojni uspjeh.

Valja dodati da je Cifrić bio manje sklon kritičkom preispitivanju teorijsko-pojmov-nih okvira i tipologija koje je koristio, nego ih je radije povezivao kumulativno i pri-kazivao u dosta složenim pojmovno-teorijskim shemama. Pa ipak, to nije eklektičnost kojoj je cilj otupiti kritičku oštricu. Cifrić je, na primjer, dosljedan u svom odbijanju ekonomskog i svakog drugog rasta pod svaku cijenu, tj. imperijalizma. Njegova eklek-tičnost bliža je značenju koje Norberto Bobbio svojoj teoriji (politike). Doslovce, biti eklektičan znači sagledati problem sa što više strana (Bobbio, 1996).

Što se tiče primjera (ne)slaganja između sociologa i drugih znanstvenika, oni su dodani uz odgovarajuće odlomke iz Cifrićeva opusa s ciljem da se interdisciplinarnost u sociologiji prikaže kao neizbježan put spoznaje složenosti društvenih fenomena. So-ciolozi priznaju da samo teorijskim i metodološkim instrumentarijem svoje discipline ne mogu u potpunosti objasniti društveni fenomen. Ali također podsjećaju na istovr-sne probleme u drugim znanstvenim disciplinama, bilo onima koje se bave razvojem čovjeka bilo upravljanja situacijama teških kriza, medicinski ili ekonomski.

Literatura:

- Bobbio, Norberto (1996) *Left and Right*. Cambridge: Polity Press.
- Caporael, Linda R. et al. (1989) Selfishness examined: Cooperation in the absence of egoistic incentives. *Behavioral and Brain Sciences* 12, 683-739.
- Carroll, Lewis (/1865/ 2004) *Alisa u zemlji čudesa*. Preveo Predrag Raos. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Cifrić, Ivan (1996) Tranzicija i transformacija – između norme i prakse. *Socijalna ekologija* 5 (2), 135-153.
- _____ (2008) Koliko nas zabrinjavaju ekološki problemi, u: Cifrić, Ivan (priredio), *Relacijski identitet. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i dr.
- _____ (2013) *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb: Školska knjiga.
- _____ (2014) Ruralna tradicija i raznolikost biotičkoga svijeta. Zagreb-Osijek: *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 30, 63-84.
- Darwin, Charles (/1882/ 2002) *The Descent of Man*, u: Wyhe, John van, ed., *The Complete Work of Charles Darwin Online*. <http://darwin-online.org.uk/>
- Dawkins, Richard (2007) *Iluzija o Bogu*. Preveo Žarko Vodinelić. Zagreb: Izvori.
- Huntington, Samuel P. (2006) *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Preveli Darko Brdarić, Mirko Kovač i Janko Paravić. Zagreb: Izvori.
- Katunarić, Vjeran (2009) Building sociological knowledge within and across disciplinary boundaries: Megalomania vs modesty? *Innovation - The European Journal of Social Science Research* 22 (2), 155-171.
- _____ (2014) Evolution, globalization and developmental hybrids. *Teorija in praksa* 51 (1), 107-130.
- Fracchia, Joseph i Richard C. Lewontin (1999) Does Culture Evolve? *History and Theory* 38 (4): 52–78.
- Mounk, Yasha (2018) *The People vs. Democracy: Why our Freedom Is in Danger and How to Save It*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Varoufakis, Yanis (2008): Capitalism According to Evolutionary Game Theory: The Impossibility of a Sufficiently Evolutionary Model of Historical Change. *Science & Society* 72 (1): 63–94.
- Vaughan, Genevieve, ed. (2007) *Women and the gift economy: A radically different worldview is possible*. Toronto: Inanna Publications and Education Inc.

DEMOKRATSKI POTENCIJAL SOCIJALNE EKOLOGIJE

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.05>

SAŽETAK

Rad se bavi problematizacijom dviju istodobnih kriza današnjeg svijeta: krize demokracije i ekološke krize. Koncipiran je kao svojevrsni hommage djelovanju i znanstvenim idejama sociologa i akademika Ivana Cifrića. Pokušava odgovoriti na pitanje koliko je njegovo zasnovanje socijalne ekologije kao studijske discipline, istraživačkog područja i izdavačke aktivnosti značajno za prevladavanje tih dviju fundamentalnih kriza. Riječ je naime o afirmaciji demokratskog potencijala socijalne ekologije. Stoga se ponajprije želi pokazati u čemu se sastoji kriza demokracije i što je to ekološka kriza. Posebno se inzistira na inovativnom značenju deliberativne demokracije, s jedne strane, i na važnosti održivog razvoja kao modusa deliberativno-demokratskog iznalaženja održivih ekoloških rješenja, s druge strane. U radu se zastupa stajalište da je socijalna ekologija kako je poima Cifrić, na Durkheimovu tragu, svojevrsno ontološko uporište svih posebnih oblika ekološkog mišljenja i djelovanja – političke ekologije, ekoloških pokreta, ekonomsko-ekoloških razvojnih studija itd. Ukratko, susret demokratskog i socijalnoekološkog načela ključni je, a možda i sudbinski, „događaj“ naše epohe.

Ključne riječi: deliberativna demokracija, ekološka kriza, kriza demokracije, održivi razvoj, politička ekologija, socijalna ekologija

¹ Dr. sc. Rade Kalanj, red. prof. u miru, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Danas se na svim stranama svijeta i u svim socio-kulturnim sredinama, u svim intelektualnim žanrovima i svim političko-pragmatičkim iskazima uporno, alarmantno i repetitivno govori o istodobnosti dviju kriza: *krizi demokracije* i *ekološkoj krizi*. I taj krizno-demokratski i krizno-ekološki diskurs dolazi do izražaja u svojevrsnoj proliferaciji umjerenih ili oštih, više ili manje dramatičnih analiza, iskaza, formulacija, tvrdnji i konceptualnih konstrukcija.

Kad je riječ o krizi demokracije podjednako se, iako s ponešto drugačijim naglascima, misli na dva njezina glavna i doktrinarno najeksplicitnija oblika: liberalno-predstavničku i neposrednu demokraciju. Krizni je naglasak pretežno na liberalno-demokratskom obliku jednostavno zbog toga što je on povijesno najdominantniji, zbog toga što je – bez obzira na sve svoje deficite – najduže opstao kao tip društvenog poretka i političke vladavine. U tom je kontekstu, pored niza različitih kritičko-dijagnostičkih uvida, osobito zapažena teza Colina Croucha da smo ušli u razdoblje *postdemokracije*. Na pitanje „gdje se postavlja naš politički život“ na ljestvici koja ide od minimalističkog modela demokracije do onoga ambicioznijeg, a posebice da utvrdimo u kojem se smjeru između ta dva pola demokracija kreće, Crouch odgovara: „Zadovoljavanje minimalnim zahtjevima liberalne demokracije rađa ono što ja nazivam *postdemokracijom*... Moja je teza da se sve više krećemo prema *postdemokratskom* polu, a to objašnjava raširen osjećaj razočaranja i nezadovoljstva razinom sudjelovanja i odnosa između političke klase i mase građana u mnogim, možda u najvećem broju razvijenih demokracija... U uvjetima u kojima *postdemokracija* ustupa sve veću moć ekonomskim lobijima, malo je nade za djelovanje snažne politike ravnopravnosti prema preraspodjeli političke moći i bogatstva ili koja postavlja granice moćnim interesima... Dok okviri demokracije ostaju posve na snazi – a danas su u nekoj mjeri čak i osnaženi – politička vlast sve više klizi natrag u ruke privilegiranih elita na način tipičan za *preddemokratsko* razdoblje. Važan rezultat tog procesa je rastuća nemoć ideala ravnopravnosti“ (Crouch, 207:9-12; Hägel, 2020). *Postdemokracija* je u stvari mutacija demokracije koja se podudara sa zbiljom kapitalističke i globalne ere. Iza svog demokratskog privida – izbori, sloboda izraza, pluralizam, postojanja političkih stranaka – moderna liberalno-demokratska društva ne daju više građanima mjesto koje im pripada. Odluke se donose drugdje: unutar lobija, u velikim poduzećima koja su sve uže povezana s političkim elitama, ili pak u nadnacionalnim institucijama kao što su Svjetska trgovinska organizacija, Međunarodni monetarni fond i Europska središnja banka. Dogodio se gubitak entuzijazma i nastupilo je razdoblje *apatije* liberalne demokracije, što pogoduje usponu *postmodernosti* kao kulturne paradigme kasnog kapitalizma (Jameson, 1984). Na djelu je društveno-povijesna situacija u kojoj se međusobno hrane banalizacija demokracije i kriza politike. Sve u svemu, učvršćivanje moći ekonomsko-organizacijskih i političkih elita popraćeno je slabljenjem onoga što politolozi nazivaju *aktivnim građanstvom*.

Oni koji pokušavaju relativizirati Crouchovo stajalište primjećuju da je ono puki izraz nostalgije za „zlatnim“, znatno „socijalnijim“ tridesetgodišnjim razdobljem društveno-

političkog konsenzusa poslije Drugog svjetskog rata („trideset slavnih“), koje, kao što primjećuju neki današnji kritičari, i nije bilo baš tako „zlatno“: s jedne strane snažni rast i poboljšanje životnog standarda, a s druge strane konzumerizam, zagađivanje i dehumanizirani urbanizam (Rot/Vat, 2021). Podsjećaju da je veliki pravno-politički i sociološko-politološki mislilac Maurice Duverger šezdesetih godina prošlog stoljeća zabrinuto pisao o „demokraciji bez naroda“, a da se danas, uz jednako snažne tonove zabrinutosti, piše o „demokraciji bez demosa“. Iznosi se tvrdnja da „čak ni participativna demokracija, čiji se razvoj sad zagovara kako bi se kompenzirao već posve očigledni formalizam predstavničke demokracije i potaknuo građanski osjećaj koji izgleda nestaje, nije za vladajuće strukture drugo do jedno od sredstava kako bi se osigurala suglasnost podvlaštenih s vladateljima. Suglasnost s vlašću, to jest s tutorstvom. Tamo gdje se ta participativna demokracija preokreće u otpor, ona se prokazuje kao napad na pravnu državu i legitimnost proizašlu iz glasačkih kutija, jedinu legitimnost na koju nositelji vlasti mogu u krajnjoj liniji računati“ (Duverger, 1968; Colliot-Thélčne, 2010:129-157).

Intelektualni kriznodemokratski *Zeitgeist* svoj je paroksizam dosegnuo u provokativnoj tezi Pierrea Rancičrea o *mržnji demokracije* (Rancičre, 2008). U istom duhu, s ponešto smirenijom retorikom, rasuđuje, primjerice, Mathieu Berger koji drži da je slabljenje participacije dosegnuo razinu *demofobije*, dok Yasha Munk, zabrinut za opstanak liberalne demokracije, po njemu jedinog uistinu legitimnog političkog sustava, drži da smo ušli u razdoblje *dekonsolidacije demokracije*, da se narod okrenuo protiv demokracije (Berger, 2015; Munk, 2018). Renomirani socijalno-politički teoretičar, gorljivi privrženik demokratske ideje i marljivi analitičar ideja općenito Pierre Rosanvallon napisao je trilogiju o avanturama i metamorfozama, usponima i padovima, razložitostima i pukotinama, obećanjima i iluzijama demokracije: *Protudemokracija. Politika u doba nepovjerenja; Demokratska legitimnost. Nepristranost, refleksivnost i bliskost; Društvo jednakih*. Rosanvallnov se itinerar kriznog propitivanja demokracije kreće od problema nepovjerenja, preko mijena i obnove demokratske legitimnosti do ključnog pitanja jednakosti bez kojeg je raspravljanje o demokraciji puka diskurzivna formalnost. „Demokratski je ideal, kaže Rosanvallon, od sada nedvojbeno vladajući, ali režimi koji se na njega pozivaju gotovo posvuda trpe žestoke kritike. To je veliki problem našega vremena. Erozija povjerenja građana u upravljачe i političke institucije istodobno je jedan od fenomena kojemu politička znanost već dvadesetak godina posvećuje najveću pažnju. U nizu kako nacionalnih tako i komparativnih studija postavljena je dijagnoza tog stanja. Literatura posvećena analizi kretanja izborne apstinencije narasla je do golemih razmjera. Problemi su jednako karakteristični za takozvane nove demokracije u Istočnoj Europi kao i za zemlje bivših diktatura Azije i Južne Amerike. Kako razumjeti te činjenice koje se općenito uzimaju kao znamen krize, bolesti, nevolje, poremećaja? ... Čini se kao da iz tog razočaranja ponekad izbija podmukla mržnja demokracije“ (Rosanvallon. 2006:9-10).

Objašnjavajući razloge tog stanja Rosnvallon kaže da smo ušli u društvo nepovjerenja u kojemu se paralelno uspostavlja „splet praksa, postupaka, neformalnih druš-

tvenih protumoći, ali i institucija kojima je cilj da eroziju povjerenja kompenziraju organizacijom nepovjerenja“ (Rosanvallon, 2006:12). Međutim, ulazeći u društvo nepovjerenja istodobno ulazimo i u „novo doba legitimnosti“, u doba velike preobrazbe u kojoj se traže i ocrtavaju novi likovi legitimnosti. Ti „novi likovi legitimnosti sudjeluju u širokom pokretu decentriranja demokracija i nikome više ne pada na pamet da se oni mogu svesti na konkurentske izbore koji uspostavljaju većinsku vlast“ (Rosanvallon, 2008:347). Novi se likovi legitimnosti, koje Rosanvallon naširoko eksplicira, oblikuju oko pojmova *nepristranosti*, *refleksivnosti* i *bliskosti*. Pa ipak, jednakost je žila kucavica demokracije. Demokracija nije samo politički poredak nego i oblik društva. No baš u današnje vrijeme, kada je svi egzaltirano prizivaju, ona se ruši i razara jer ne samo činjenično nego i duhovno kapitulira pred narastanjem nejednakosti. Kao „unutarnje svojstvo“ demokratskog društva demokracija sadrži tri dimenzije. Prva dimenzija dolazi do izražaja u epohi razvitka individualizma, i to u dvije njegove faze. U fazi „*individualizma univerzalnosti*“ jednakost je shvaćena kao stvaranje društva sličnih, jednakih pojedinaca čiji trenutačni položaj „odlikuju ista bitna svojstva, pri čemu postojeće razlike ne narušavaju to odnošajno svojstvo“ (Rosanvallon, 2011:22). U fazi „*individualizma singularnosti ili posebnosti*“, u kojoj više nije važno da je pojedinac „bilo tko“ nego da je „netko“, pojavljuje se težnja za uzajamnim priznanjem ljudskih bića koja su podjednako „jedinstvena“ u nastojanju da budu tvorci vlastite povijesti. Načelo singularnosti, posebnosti ne proturiječi načelu sličnosti nego se s njime kombinira. Tu dimenziju ili taj oblik jednakosti Rosanvallon naziva *jednakost-jednakovrijednost*. Druga je dimenzija *jednakost-autonomija*. U vremenima političkih revolucija, a potom proletarizacije, ta je dimenzija jednakosti definirana kao *neovisnost*, to jest kao uravnotežena razmjena koja počiva na odsutnosti podređenosti. Naglasak je na ideji odgovornosti i načelu uzajamnosti. Treću dimenziju jednakosti, koja je od ključne važnosti za razumijevanje društvene sfere, Rosanvallon označava pojmom *jednakost-participacija*. Ta se dimenzija „gradi“ oko pojma *građanstva* na crti diobe političkog suvereniteta i zaštite koja je zajamčena skupom prava. Pritom uvijek valja imati na umu da je građanstvo nemoguće bez komunikacije među građanima koji se angažiraju u oblikovanju zajedničkog svijeta, koji zajednički žive događajnu zbilju, dijele prostor itd. Nije tu riječ o gotovom, jednom za svagda danom identitetu nego o aktivnoj, kreativnoj „gradnji“, o onome što Rosanvallon naziva *načelom komunalnosti* i što je, po njegovu mišljenju, put prema *integralnoj demokraciji*. Sve su te dimenzije danas daleko od svog ozbiljenja.

Po svemu sudeći, potvrđuje se zasnovanost filozofsko-političke teze Claudea Leforta koji drži da je demokracija takav tip poretka koji se stalno mora izumijevati i pronalaziti. Ona se očituje kao „povijesno društvo u pravom smislu riječi, društvo koje, u svom obliku, prima i čuva *neodređenost*, kao značajan kontrast totalitarizmu koji se, pošto se gradi pod znakom stvaranja novog čovjeka, udešava protiv ove neodređenosti, koji hoće zadržati zakon svoje organizacije i svoga razvoja i tajno u modernom svijetu dobija oblik *društva bez povijesti*“ (Lefort, 2003:18). Za razliku od totalitarizma,

koji nastoji zacementirati i zatvoriti svoj poredak, demokraciju obilježava historičnost i neodređenost. Ona je, dakle, po definiciji vođena načelom *neodređenosti* i o tome svjedoče njezini počeci u modernim demokratskim revolucijama, u revolucionarnom ukidanju monarhije s vladavinskog trona. „U monarhiji vlast je bila utjelovljena u ličnosti kralja... Kralj je bio posrednik između ljudi i bogova ili, pod utjecajem posvjetovljenja i laicizacije političke aktivnosti, posrednik između i transcendentnih instanci koje predstavljaju suverena pravda i suvereni razum... Utjelovljena u kralju, vlast je davala tijelo društvu. i, stoga, postojalo je latentno ali djelotvorno znanje onoga što je bio *jedan za drugoga*, u svom opsegu društva. S obzirom na taj model, naznačuje se revolucionarna i bez presedana crta demokracije. Mjesto vlasti postaje *prazno mjesto*. Nekorisno je nastojati na pojedinosti institucionalnog uređaja. Bitno je da on zabranjuje upravljačima da prisvoje, da otjelove vlast. Njegovo je izvršenje podčinjeno proceduri periodičnog pokretanja. To se čini na kraju uređenog nadmetanja čiji su uvjeti sačuvani na stalan način. Ovaj fenomen implicira institucionalizaciju sukoba. Prazno nezauzeto mjesto vlasti – takvo da mu nijedna individua, nijedna grupa ne može biti konstupstancijalna – pokazuje se kao nepredstavljivo. Jedino su vidljivi mehanizmi njezina izvršenja ili ljudi, jednostavni smrtnici, koji drže političku vlast... Po mojem mišljenju, bitno je da se demokracija ustanovljuje i održava u *rasformiranju uporišta sigurnosti*. Ona označava početak povijesti u kojoj ljudi iskušavaju krajnju neodređenost, što se tiče temelja vlasti, zakona i znanja i u osnovi odnosa *jednog sa drugim*, u svim registrima društvenog života...” (Lefort, 2003:20-22).

Sva istina demokracije ili, rečeno parafrazom poznate Machiavellijeve postavke, sva zbiljska istina demokratske stvari, sadržana je u tom navodu iz Lafortove knjige *Izumi-jevanje demokracije*. U demokratskom poretku, budući da više nema apsolutnog monarhijskog i na taj način sigurnog oslonca uređenja i vladavine, ljudi odnosno narod ili njegovi predstavnici osuđeni su na slobodu da se uvijek iznova, po pravilima koja su sami ugovorili, bore za zauzima upražnjenog ili praznog mjesta vlasti. Prema tome, pojedine krize demokracije nisu samo plod situacionih okolnosti već su, lefortovski govoreći, i logična, očekivana konzekvenca izvorne kako strukturalne tako i povijesne neodređenosti u borbi za što demokratskije osvajanje i uređivanje praznog mjesta vlasti.

Kad je pak riječ o ekološkoj krizi, ne treba trošiti previše prostora kako bi se pokazalo da je to – govoreći Lyotardovim rječnikom – pitanje koje tvori jednu od najvećih „priča“ kasne ili refleksivne modernosti. Ono je, u usporedbi s krizom demokracije, povijesno novija pojava i očituje se u znatno alarmantnijim procesima i iskazima. Dok je kriza demokracije stara koliko i sama demokracija, a to znači berem od svojih starogrčkih konkretnih preteča i njihovih konceptualno-teorijskih, filozofskih, izraza i baštinka, ekološka je kriza, u svom konkretnom i konceptualno-teorijskom obliku „otkrivena“ tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, u danas već klasičnim „intervencijama“ Rimskog kluba i gotovo kanonskim tezama o „granicama rasta“. Ti su uvidi toliko urasli u kolektivni imaginarij čovječanstva da ih danas nitko, ili gotovo nitko, ne osporava. Postali su nekom vrstom uvriježenih istina na koje se pozivaju ne samo znanstvene i

kulturne elite nego, sve više, i upravljačke elite, kao i široki krugovi takozvanih običnih, ali ekološki senzibilnijih ili upućenijih („osvještenijih“) društvenih aktera. Jedan od rezultata tih uvida jest i ono što se već uobičajeno naziva „ekološkom kulturom“, koja je – bez obzira na svoje tekuće retoričke i verbalističke banalizacije – postala jednom od dimenzija ljudskog egzistencijalnog krajolika.

No postavi li se pitanje na što je ta „kultura“ racionalno usredotočena, koja je racionalna okosnica individualnog i kolektivnog mišljenja i djelovanja sukladnog tom „kulturnom“ obrascu, onda je to bez sumnje formula *održivog razvoja*. Ta je formula utoliko važnija što je ona optimalna tvorba svjetskog znanstvenog, političkog i kulturnog konsenzusa, koja je – kao svaki konsenzus – podložna više ili manje konzekventnim, više ili manje divergentnim, više ili manje interesno obilježenim tumačenjima i provedbenim politikama. Čini se da je u današnjoj konstelaciji shvaćanja i praktičkih postupaka moguće govoriti o nekoliko pristupa tumačenju i oživotvorenju načela održivog razvoja. Ponajprije, to je načelo, govoreći kantovskim jezikom, shvaćeno kao svojevrсна *regulativna ideja*, ideja čistoga uma, koja nas spoznajno i praktički usmjerava tako da činjenice povezujemo u neku cjelinu. Riječ je o ideji koja nas upućuje na svrhovitost ekološke akcije ili na ono što se često označava kao holističko svojstvo ekološke paradigme. Tako shvaćena, formula održivog razvoja ima dakako svoju spoznajnu snagu i moralnu privlačnost, ali ona, kad je riječ o životnoj praksi, ostaje u svijetu teško provedivih formalnih načela. Drugi bismo pristup mogli nazvati *oportunističkim*. Njegova se glavna značajka sastoji u tome da se načelo održivog razvoja, iako važno, smatra nečim što „za nas“ ipak nije bitno, nečim što se „nas“ još ne tiče, što se prenaglašava, za što još ima vremena – ukratko nečim o čemu presudno ne ovisi ni „naša“ sadašnjost ni „naša“ budućnost. To je zapravo ono što se u suvremenoj teoriji i filozofiji povijesti označava pojmom *prezentizam*. Treći je pristup *generalizacijski*. To je ono poimanje koje načelu održivog razvoja pristupa takao da ga na izvjestan način poopćuje, uzima ga kao općevažeće stajalište prema kojemu se mora ravnati svako mišljenje i djelovanje, dakle, ne samo mišljenje i djelovanje u ekološkoj spoznajno-praktičkoj sferi nego i u drugim područjima društvenog života. Zagovara ga se, u neku ruku, kao sveopće i nadmoćno načelo razboritosti i umjerenosti. I zbog toga, pod njegovom semantičkom egidom, sve se počinje promatrati u ključu održivosti, sve javne politike – čak i onda kad su neodržive – rado se pozivaju na „razboritu“ formulu održivosti. Sve što želi biti „razborito“ i „umjereno“ mora se formalizirati kao održivo. Četvrti je pristup institucionalno-strategijski. Riječ je o praktičnim, institucionalno elaboriranim i prihvaćenim koracima, sporazumima, mjerama, programima kako vladinih tako i nevladinih organizacija koje definiraju glavne smjerove djelovanje u provedbi načela održivog razvoja. To je skup formalno artikuliranih inicijativa koje su po svom domašaju internacionalne i lokalne, što im daje posebnu težinu bez obzira na njihove provedbene ishode. Dovoljno je spomenuti samo neke od njih, koje su po svojem međunarodnom rangu i po svom povijesnom mjestu najvažnije: Izveštaj Svjetske komisije o okolišu i razvoju – naša zajednička budućnost (1987), uz koji se obično veže

ime Gro Harlem Bruntland; Protokol iz Kyota (2005), koji posebno naglašava nužnost smanjivanja emisija ugljičnog dioksida i drugih stakleničkih plinova; Pariški sporazum o klimatskim promjenama (2015), koji upozorava da se temeljni ekološki problemi šire izvan primarne domene resursa i energije. To su danas već nezaobilazne historiografske činjenice, koje se ne smiju zaboraviti, jer na terenu ekoloških briga govore o nečemu što bismo u filozofsko-povijesnoj parafrazi mogli nazvati maksimumom moguće povijesne svijesti. U središte pozornosti dolazi propitivanje ljudske odgovornosti za opstanak planete i vlastitu životnu sudbinu (Supek, 1989). Nije stoga čudno da, u tom kontekstu, knjiga Hansa Jonasa *Princip odgovornosti* zadobiva osobitu intelektualnu relevantnost i bestsellersku privlačnost (Jonas, 1990).

Bilo bi, međutim, iluzorno vjerovati da je ekološka kriza, uza sve te vrlo ozbiljne napore, prevladana. Prije bi se moglo reći da je ona samo definitivno osviještena u svim svojim dimenzijama. Osviještena toliko upozoravajuće da se danas govori o *kolapsologiji* kao načinu promišljanja ekološko-klimatskog sklopa ili barem kao znaku vremena koji nam naznačuje ne baš tako svijetlu budućnost. Čini se da važnost Husserlova pojma *Lebenswelt* (svijet života ili životni svijet) zadobiva svoj puni egzistencijalni smisao. Krajnje pesimistički vid tog kolapsoidnog egzistencijalnog stanja dolazi do izražaja u onome što se, u novijoj znanstvenoj terminologiji, označava pojmom *antropocen*, kojeg je – uz tonove rječite zabrinutosti – lansirao meteorolog i nobelovac za kemiju Paul J. Creutzen. U jednoj od svojih značenjskih varijacija taj se pojam javlja i pod nazivom *kapitalocen*, čime se hoće reći da je kapitalistički društveno-ekonomski sustav, tamo negdje od industrijske revolucije, poglavito odgovoran za opasno narušavanje prirodnog tijeka geoloških razdoblja. Antropolog Philippe Descola pravi razliku između pojma *antropizacije* i pojma antropocena. Pod pojmom antropizacije misli se na „antropizaciju zemlje“ na koju je upozoravao već Humboldt, ali nije ni slutio niti je mogao predvidjeti da ona u nekim područjima dopijeva do kritične točke u kojoj se, recimo, zbiva erozija bioraznolikosti, kiseljenje oceana, zagađivanje vode, zraka i tla. Ona je rezultat „koevolucije ljudskih i ne-ljudskih bića (predmetnog svijeta stvari), evolucijskog kretanja koje je prekinuto prije 200 000 godina, mijenjajući ekosustave i njihove uvjete funkcioniranja...“ (Descola, 2019:10). Antropocen nastupa baš u toj kritičnoj točki. On je proizvod utjecaj ljudskog čimbenika, učinak koji se ogleda u kumulativnoj i ubrzanom promjeni klimatskog funkcioniranja zemlje. To su transformacije koje zacijelo traju stoljećima, možda i tisućljećima, ali nije apsurdno tvrditi da one u naglašenom i evidentnom smislu sežu od industrijske revolucije (Descola, 2015:14). Nije teško zamijetiti da su te tvrdnje vrlo blisko tezi Karla Polanyja o procesu nazvanom *komodifikacija* zemlje. Zemlja se naime, u „samoregularnom sustavu“, uz rad i novac, pretvara u „fiktivnu robu“ (Polany, 1999:91-99).

Traganje za izlaskom iz ekološke krize pobudilo je svojevrzni razmah ekološke imaginacije koja je rezultirala nizom prijedloga, modelskih rješenja i zanimljivih razmišljanja. Probudila se ekološka refleksija, ali ona je istovremeno pobudila refleksiju o brojnim drugim komplementarnim problemima čije je sagledavanje od bitnog interesa za prevladavanje krize. Dovoljno je, u tom pogledu, spomenuti neke od inovativnih,

iako po polazištima i dosezima različitih prijedloga i odgovora. Tako se, primjerice, u tehnno-ekonomskim krugovima zagovara model *ekologizacije ekonomije* ili *ekonomizacije ekologije* (ekološka ekonomija i ekonomska ekologija). Taj je tip mišljenja zahvatio stanoviti dio upravljačkih i političkih elita koje ga vide kao prikladan model kako za ekologiju tako i za ekonomiju. Za ekologiju je dovoljno ekonomski razborit i neutopičan a za ekonomiju dovoljno ekološki obojen i koristan. Čak pod pretpostavkom da je tu riječ o konjunktornoj ideologiji koja, makar i retorički, mora voditi računa i o jednoj i o drugoj dimenziji općerazvojnog pitanja, ostaje činjenica da je ona izrasla iz kriznog ambijenta i da njegovu realnost uzima kao objektivnu determinantu koja se više ne može marginalizirati. Jedan od odgovora koji je proizašao iz ekološkog razumijevanja razvoja odnosi se na pitanje *rasta*. To je pitanje doista u središtu pozornosti svih ekoloških debata i vizija. Rast, i to ekonomski rast pod svaku cijenu, u svim se nacionalnim ekonomskim politikama svodi na elementarno pitanje: biti ili ne biti. Teško je, pri zdravoj pameti, i u društvenom svijetu kakav živimo – da parafraziramo Bourdieuovu terminologiju – osporiti razvojnu nužnost rasta, ali iz ekološke se optike postavlja pitanje je li logika neograničenog i ničim uvjetovanog rasta jedina moguća logika opstanka i napretka, je li ona jedini mogući modus odnosa između obilja i slobode. Zanimljivo je u tom pogledu navesti jedno zanimljivo kritičko zapažanje značajnog predstavnika postkolonijalnih studija Dispesha Chakrabartyja, koji kaže: „Nijedna rasprava od epohe Prosvjetiteljstva ne svjedoči o osviještenom pristupu geološkoj dimenziji ljudskog djelovanja koja se oblikovala u isto vrijeme i istim procesom kao i stjecanje slobode. Filozofi slobode bili su prvenstveno zaokupljeni – što je moguće razumjeti - pitanjem kako izbjeći nepravdu, potlačенost i nejednakost ili pak jednoobraznost“ (Charbonnier, 2020; Chakrabarty, 2009:208). Pitanje prirode i zemlje u ekološkom smislu ostalo je izvan prosvjetiteljskog horizonta.

Iz tog vidokruga potječu i današnja propitivanja rasta, kako ona radikalna, koje završavaju u nekoj vrsti nihilizma, tako i ona koja, u blažoj ili u oštrijoj formi, s nižim ili višim stupnjem uvjerljive argumentacije, zagovaraju kritiku vladajućeg modela rasta. Potonji pristup – izuzmemo li se neke, s njime povezane tvrdokorne antiekonomističke verzije – nipošto ne poriče razvojnu važnost rasta, ali se protivi njegovoj apsolutizaciji i zalaže se za drugačija, višedimenzionalna mjerila te socio-ekonomske kategorije. U tom su pogledu osobito poučna stajališta ekonomskih nobelovca Amartyje Sena i Josepha Stiglitzja, kao i sociologa Jeana Zieglera. Ne treba podcijeniti ni ona mišljenja i odgovore koji proizlaze iz donekle romantičarskog poziva na povratak prirodi. Oni se katkad pozivaju na Rousseaua, ali za razliku od njegove zaokupljenosti prirodom i hipotetičkim prirodnim stanjem nemaju tako fundamentalnu ambiciju iz koje je izvedena cijela jedna koncepcija čovjeka, politike i društva. Iz htijenja da što više naglase probleme zagađivanja i destrukcije prirode, iz žestoke opreke progrediranju tog stanja, oni zagovaraju neku vrstu povratka u divlju prirodu ili u divljinu prirode. Ipak su oprezniji u izricanju svojih sudova i projekata. Više im je stalo do lokalne nego do globalne perspektive i stoga plediraju da se, u svom izvornom stanju, zaštite oni predjeli planete

u kojima je to još moguće, da se sačuva ono što se još može. Tipični je predstavnik tog tipa ekologizma američki aktivist David Foreman, koji je u skladu sa svojim uvjerenjima utemeljio Revilding Institute i objavio nekoliko knjiga o značenju „divljaštva“ u ekološkom kontekstu (Foreman, 2004; Foreman, 2014). Glavni moto tog aktivističko-teorijskog stajališta najrječitije se ogleda u krilatici: *Priroda prije svega*.

No, u fundamentalno teorijskom smislu svakako su najplodonosniji oni odgovori koji problematiziraju odnos *prirode i kulture*. Poznati dualizam priroda/kultura veliki je problemski sklop koji, uz različite naglaske, prati oblikovanje cjelokupne modernosti sve od Prosvjetiteljstva do danas, a nema sumnje da će i dalje ostati otvoren za nova tumačenja i istraživanja. Ekološka je kriza osobito naglasila problematičnost tog dualističkog sklopa. Radikalniji autori drže da je disocijacija tih dviju sfera „kriva“ za kulturno-instrumentalnu kolonizaciju prirode, za izgradnju odnosa koji prirodu osuđuju na nestajanje a kulturu povlašćuju kao sferu ljudskog. Stoga se u krajnje radikalnim pogledima na taj protuslovni pojmovni par često govori i o „smrti prirode“. Među raznim reakcijama na taj problemski dualizam naročitu je pozornost privukao antropolog Philippe Descola, sa svojim pozamašnim djelom *Ponad prirode i kulture*. On zagovara uvjerenje da konceptijska opreka između prirode i kulture nije univerzalna te da ona mora dati mjesta drugim oblicima odnosa između ljudi i njihova okoliša. Protivi se krajnostima univerzalizma i relativizma, pokušava prevladati tu opreku i svoje stajalište naziva *relativnim univerzalizmom*. Iz svojih istraživanja i razmišljanja Descola izvlači između ostalog, i ovu konzekvencu: „Analiza interakcija između stanovnika svijeta ne može se više ukopati samo u sektor institucija koje upravljaju životom ljudi, kao da ono što se proglasilo njima izvanjskim nije drugo do anomični konglomerat predmeta u očekivanju smisla korisnosti. Mnoga nas takozvana primitivna društva pozivaju na takvo prevladavanje, društva koja nikada nisu sanjala da se granice čovječanstva zaustavljaju na vratima ljudske vrste, društva koja u koncert svog društvenog života bez oklijevanja pozivaju najkrhkije biljke, najbeznačajnije životinje. Antropologija je suočena s golemim izazovom: ili nestati s jednim iscrpljenim oblikom humanizma ili se preoblikovati iznova promišljajući svoju domenu i svoja oruđa tako da u svoj predmet uključi mnogo više od *anthroposa*, cijeli taj skup s njime povezanih postojećih stvari i bića, sada odloženih u funkciju okoliša. Ili, rečeno običnijim izrazima, *antropologija kulture* mora se podvostručiti *antropologijom prirode*, otvorenom tom dijelu njih samih i svijeta kojeg ljudi aktualiziraju i pomoću kojeg se objektiviraju“ (Descola, 2005:15). Drugim riječima, Descola zagovara *prirodnu povijest čovjeka i ljudsku povijest prirode*.

Supostojanje prethodno tematiziranih dviju kriza posebno je značajno zbog toga što je potaknulo traganja za novim oblicima demokracije. Sagledavanje i rješavanje ekološke problematike pokazalo se kao vrlo plodno tlo za iskušavanje demokratske misli. Nije nevažno rješava li se ta problematika autoritarno, administrativno-birokratski, interesno-financijski, tehnologijski, demagoško-populistički ili pak širokim demokratskim dogovaranjem (deliberacijom) društvenih aktera. Kad se kaže „ekološka tematika“ pritom se poglavito misli na *socijalnu ekologiju* jer taj pojam upućuje na

durkheimovski shvaćenu društvenost ekološkog pitanja. Shvati li se taj temeljni društveni smisao ekologije tada će biti jasniji i status svih njezinih posebnih kako znanstveno-akademskih tako i djelatno-aktivističkih izraza, recimo političke ekologije, kulturne ekologije, ekološke etike, ekoloških pokreta, ekoloških (zelenih) stranaka, ekološke politike itd. Socijalna je ekologija problemski socijalno-ontologijski temelj, a politička je ekologija njegova demokratska politizacija. Tako je, u našoj sredini, zacijelo razmišljao i Ivan Cifrić kada je pokretao časopis *Socijalna ekologija* i disciplinarno-studijsko područje socijalne ekologije (Cifrić, 1989; Cifrić, 1994; Cifrić, 2013). U svakom slučaju, iz aktualne je perspektive, i u lokalnim i u globalnim okvirima, evidentno da je socijalna ekologija, s obzirom na životnu bazičnost ili bazičnu životnost svojih problema, konvergentna onom smjeru demokratske misli koji se naziva *deliberativnom demokracijom*.

Unatrag proteklih nekoliko desetljeća, a posebno posljednjih tridesetak godina, ideja deliberativne demokracije, barem u modelskom smislu, nametnula se kao dominantna teorijsko-politička paradigma, prije svega u anglo-saksonskom svijetu a onda i u međunarodnim razmjerima. Uspon te paradigme toliko je evidentan da se ponekad uspoređuje s pojavom i utjecajem *Teorije pravednosti* Johna Rawlsa (Girard, 2009). Kao što je to djelo označilo svojevrsni prijelom u političkoj filozofiji i naišlo na interes i odjek bez presedana u gotovo svim društvenim znanostima, tako je i diskurzivni pohod deliberativne demokracije doveo do oblikovanja mnoštva normativnih refleksija koje u velikoj mjeri nadmašuju pluralističke ili elitističke teorije čija je dominacija bila neupitna sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća. „Deliberativna je demokracija, kaže Graham Smith, najutjecajniji pomak unutar moderne teorije demokracije u posljednjih nekoliko desetljeća. Ona donosi snažnu teorijsku kritiku i korigira tendencije demokratske teorije i prakse koje su usredotočene na agregiranje preferencija kao prikrivenog modela demokracije. Za deliberativnu demokraciju upravo je proces stvaranja preferencija fundamentalan za proces demokratske legitimosti“ (Smith, 2008:7). Ona je, dakle, pravi okvir postojanje, djelovanje i dokazivanje slobodnih građana. Dapače, smatra se da je taj deliberacijski „pohod“ dubinski utjecao ne samo na obnovu republikanizma („ekološki neorepublikanizam“) kao političkog i konstitucionalnog stajališta nego i na buđenje novih energija u nekim strujama kritičke teorije (Audier, 2020). U europskim akademskim krugovima koji su, katkad načelno a katkad faktički, radikalno ili umjereno kritični prema američkim intelektualnim poticajima i modama, o deliberativnoj se demokratskoj formuli sve više debatira, ali se istodobno znatno proširuje njezin teorijski vidokrug. Ukazuje se naime na njezine europske teorijske korijene i tradicije – pri čemu se često evocira i Durkheim - bez kojih bi američka varijanta bila svedena na puki i konjunktorni organizacijski prakticism.

Pokret ideja koji teži uspostavi deliberativne demokracije proizašao je iz nastojanja da se suvremena demokracija prilagodi kompleksnim, pluralističkim, multikulturalnim društvima koja se više ne mogu zadovoljiti tradicionalnim oblicima političkog predstavnštva. Taj pokret ideja nipošto nije jedinstven i homogen. Ali ono što tvori njegovu

zajedničku osnovu jest sama *ideja deliberacije*. Vokabularno gledano, izraz „deliberacija“ sugerira posve jednostavna i dobro poznata značenja: savjetovanje, vijećanje, dogovaranje, razmišljanje, odlučivanje. No, habermasovski govoreći, i u životnom svijetu i u sistemskom svijetu, i u svakodnevnoj i u visokoformaliziranoj komunikaciji ta jednostavna i poznata značenja zadobijaju osobitu upotrebnu vrijednost. Ona naime govore o određenom načinu ljudskog suodnošenja i rješavanja problema u svekolikom društvenom životu. Taj način isključuje silu, represiju, manipulaciju, hijerarhiju moći itd., a uključuje ili bitno favorizira moguću i stvarnu raspravu, dogovaranje, vijećanje, savjetovanje članova društva kako na mikro tako i na makro razini. Razumije se da je mišljenje o takvom načinu ljudskog međuodnošenja i komuniciranja oduvijek, u većoj ili manjoj mjeri, s različitim dometima konceptualno-teorijske elaboracije, pratilo modelske konstrukcije i praktično-političko iskušavanje demokracije. Neki autori drže da se deliberacija može poimati u aristotelovskom smislu, to jest u smislu retorike kao razmjene mišljenja u cilju uvjeravanja sudionika, slušatelja ili neke slične empirijske grupacije participirajućih aktera. Naravno, argumenti koji se iznose u političkoj deliberaciji razlikuju se od argumenata kojima se pribjegava u području znanstvenog mišljenja, prije svega po tome što oni ne podliježu znanstvenom dokazivanju. Oni mogu biti više ili manje snažni ili slabi, istiniti ili lažni, ali u svakom slučaju znanstvenost nije njihovo temeljno načelo. Dapače, vrijeme političke odluke obilježeno je neophodnošću da se u datom trenutku napravi izbor između različitih opcija, bez mogućnosti vraćanja natrag jer je politički izbor djelomično ireverzibilan. Kod nekih autora, kao što što je osobito vidljivo u Habermasovu slučaju, dinamika političke deliberacije situirana je u „univerzalizirajući horizont“, ali većina je autora sklona tezi da je ta dinamika vezana za određeni kontekst te da su njezini domašaji očigledniji na području grupnih identiteta nego na području univerzalnih normi.

Da ne bi bilo nesporeda oko višeznačnosti pojma retorike, obično se naglašava da „deliberativa retorika“ nije isto što i puka sofistika, da se ona od „plebiscitarne retorike“, ili onoga što se svakodnevnim jezikom naziva „čisto retorički argument“, razlikuje po tome što ne teži „strategijskoj manipulaciji auditorijem“. Na crti takvih razmatranja o retoričkim izvorištima ili značajkama deliberacije postoji i mišljenje da se deliberacija ne može svesti na raspravljanje te da protuslovno debatiranje u kojemu građani slušaju suprotstavljene govornike koji zagovaraju *pro et contra* predstavlja privilegirani oblik deliberacije. Naime, dok jedni raspravljaju jer imaju tu realnu socijalnu i kulturnu povlasticu, drugi tu povlasticu nemaju i ostaje im jedino da pasivno slušaju bez obzira na široke horizonte deliberacije. Ali bit se „deliberacijskog narativa“ sastoji u tome da oni ne moraju biti pasivni i da ne moraju samo slušati. Upravo je u tome sadržan novum deliberacijskog postulata.

Demokracija, ma u kom je obliku pojмили, uvijek pretpostavlja neki stupanj deliberacije. Međutim, u suvremenoj kriznoj konstelaciji ona se više ne ispostavlja kao privjesak, kao puko obilježje ili kao dodatna varijabla demokracije nego kao njezin novi, najdemokratskiji temelj. Prema tome, normativno govoreći, prava je demokra-

cija moguća samo kao deliberativna demokracija. Ona proizlazi iz pitanja pod kojim je uvjetima neka politička odluka uistinu legitimna ili što je moguće legitimnija u kontekstu demokratskog institucionalnog poretka. Neki sociolozi politike, filozofi politike i politički teoretičari, usredotočeni na ono što se u kriznom žargonu često naziva „demokratizacijom demokracije“, smatraju da samo javna i slobodna deliberacija među jednakim građanima može uspostaviti temelje legitimnosti u suvremenim kompleksnim i pluralnim društvima. Toj orijentaciji, pored već klasičnog Jürgena Habermasa, pripadaju brojni autori, među kojima su najznačajniji: Bruce Ackerman, James Bohman, Simone Chambers, Joshua Cohen, Maeve Cooke, Jon Elster, Cass Sunstein i Iris Marion Young. Svima je njima u osnovi zajedničko stajalište da se građani, tek nakon slobodne i argumentirane razmjene razloga i stavova, mogu izjasniti, recimo, o primjerenosti i opravdanosti kulture nevladinih organizacija, o izboru određenog mirovinskog sustava, o rasporedu fiskalnih elemenata ili o legalizaciji istorodnih bračnih zajednica itd. Slobodna i neometana komunikacija nužna je pretpostavka tog razmjenskog argumentativnog procesa među socijalnim i političkim akterima. Dovodjenje te ideje u središte pozornosti u pravom je smislu moguće shvatiti samo ako se imaju na umu tegobe ili neuspjesi stranačkih sustava i liberalne demokracije, ako se u tom svjetlu osvijesti važnost javne deliberacije kao korektiva stranačkih sustava kakve poznaje teorijsko-politička tradicija od J. Milla i A. de Tocqueville.

Izraz „deliberativna demokracija“ prvi se put, na engleskom jeziku, javlja početkom 1980-ih godina, i to ponajprije u krugovima koji, disciplinarno gledano, uglavnom pripadaju području političke znanosti, a potom i u krugovima političke sociologije (Sintomer, 2012:16). U genezi samog izraza kao i u kronici s njime povezanih faktičkih kretanja na prvom se mjestu navodi ime Jamesa Fishkina. Uz toga se autora, koji je 1988. godine formulirao koncept „deliberativno glasovanje“, veže niz inicijativa usmjerenih na osmišljavanje i pokušaje praktično-organizacijskog iskušavanja ideje deliberativne demokracije (Fishkin, 1991; Fishkin, 2003). Nazivaju ga „arhitektom čiste demokracije“ vođenog pitanjem *što građani doista misle*. Bio je, primjerice, voditelj Centra za deliberativno glasovanje na Sveučilištu Texas u Austinu. Taj je Centar kasnije (2003) preseljen na Stanford University i od tada djeluje pod novim imenom: Centar za deliberativnu demokraciju. U svim tim inicijativama polazilo se od uvida da su građani najčešće neinformirani o ključnim javnim pitanjima. Konvencionalne glasačke i izborne instance uglavnom nude površinske javne dojmove izvučene iz raznoraznih sondaza i njihovih pojedinačnih elemenata. Javnost je podložna onome što socijalni znanstvenici nazivaju „racionalnom ignorancijom“ i nema naročitih razloga svoje vrijeme i napore posvećivati stjecanju relevantnijih informacija ili izgradnji čvršćih prosudbi. Fishkinova je inicijativa pokušaj da se televizija i istraživanje javnog mnijenja iskoriste na nov i „konstruktivan“ način. Inicijativa se sastoji u angažmanu i dijalogu običnih sudionika, kompetentnih eksperata i političkih lidera, koji u malim grupama, vođenim obučanim moderatorima, vode raspravu o konkretnim, izbornu važnim pitanjima. Smatra se da takvi oblici deliberacije rezultiraju ne samo temeljitijom obaviještenošću sudionika nego i promjenom njihovih mišljenja. Slična nastojanja i inicijative

gaji i Bruce Ackerman, koji razvija tezu da je *aktivno građanstvo društveni odnos*. Mi se, kaže on, vrlo rijetko smatramo pravim građanima. Izlazimo, doduše, na izbore i ovako ili onako glasujemo, ali se međusobno ne odnosimo kao građani. Ackerman zagovara potrebu stvaranja institucija koje ljude pozivaju, ne prisiljavajući ih, da se međudnose kao građani. „Nisam romantičar koji želi živjeti u svijetu atenskih građana, gdje svatko nosi togu. Nisam ni pristaša Rousseauovih ideja o spartanskoj majci koja svome sinu kaže: ako mi se ne vratiš s lešem neprijatelja, vrati mi svoju glavu na štitu. Ja naime želim govoriti o liberalnom republikanizmu. Ljudi žele živjeti svoj život; rastaju se i griješe, potreban im je novac. No mogu li oni biti i građani?“ To je ono čime se bave *Dani deliberacije*, djelo koje je inspirirano bliskom dugogodišnjom suradnjom s Jamesom Fishkinom (Ackerman/Fishkin, 2005; Ackerman, 2012).

Devedesetih godina literatura o deliberativnoj demokraciji doživjela je pravu eksploziju. Pritom je važno napomenuti da se brojni autori te literature pretežno pozivaju na Habermasa koji dosljedno naglašava važnost *civilnog društva*. Ono je svojevrсна praktička verifikacija etike diskursa. Civilno je društvo sfera autonomne javne komunikacije koja je komplementarna državi, ali je ne može supstituirati. Etika diskursa, kao teorijski temelj Habermasove koncepcije, konstitutivna je procedurama ravnopravnog sporazumijevanja. Po svom intelektualnom ustrojstvu ona je kognitivistička, što znači da usredotočena na istinu u praktičnim pitanjima (Reese-Schäfer, 2004:2). Kad je riječ o isticanju važnosti civilnog društva treba dodati da je upravo unutar njega ekološka mobilizacija zadobila javno priznati status, ali de je isto tako ta mobilizacija sa svoje strane poticala razmah i strukture civilnog društva kao okvira deliberativne demokracije.

Ima, međutim, i radikalnih autora koji priznaju referencijalnost Habermasa (pa i Rawlsa), ali s njima ipak kritički obračunavaju. Najdalje su, u tom pogledu, i u pohvalama deliberativnoj demokraciji, otišli oni autori koji bezostatno ističu njezin revolucionarni karakter. „Politički ideal deliberativne demokracije, kaže u tom smislu Archon Fung, je revolucionaran“ (Fung, 2011:313-334). Pritom polazi od stajališta da taj ideal iziskuje fundamentalne promjene kako s obzirom na procese političkog odlučivanja, stupanj uključenosti koji im je svojstven, institucije u kojima se odvijaju, tako i s obzirom na narav same politike. Štoviše, deliberativna demokracija prema takvom mišljenju ima još jednu revolucionarnu dimenziju. Podvlači se naime da ona, po definiciji, implicira radikalno egalitarniji politički, socijalni i ekonomski kontekst nego što je onaj koji karakterizira suvremena društva. Deliberaciji neophodnu komunikacijsku jednakost narušavaju nejednakosti u pogledu resursa i statusa, remete je svakovrsne privilegije itd. Pa ipak, najviše je podrivaju socijalne nejednakosti.

Takva deliberacijska emfaza navodi na pitanje nije li tu posrijedi više aktivistički nego analitički pogled na deliberaciju. Fung ne dijeli to mišljenje. Drži da između deliberacije i aktivizma ima manje suprotnosti nego što neki sugeriraju. „Zapravo, za deliberativistu koji živi u neegalitarnom kontekstu najrazumnije se stajalište sastoji u tome da, na uvjerljiv način, kad je to moguće, pribjegne deliberaciji, ali ne oslanjajući se samo na nju. Tu perspektivu nazivam *deliberativnim aktivizmom* jer ona skreće pozornost na ideju da značenje nejednakosti ili nedostatak uzajamnosti mogu, u ime deliberativnih

ciljeva, opravdavati čak i metode prisile. Prema tome, rasprava o deliberativnom aktivizmu uvijek navodi na pitanje kad su uvjeti za jednaku i pravednu deliberaciju nepovoljni, a kad je na djelu okolnost u kojoj će naše političke institucije prakse smatrati da uvjeravanje, diskusija i iznošenje argumenata predstavljaju glavno oruđe rješavanja nesuglasja i donošenja kolektivno obvezujućih odluka“ (Fung, 2011:311-334). Prema tome, deliberacijsko nastojanje nije slijepi aktivizam i nije lišeno pragmatičkog promišljanja stvarnih okolnosti u kojima se odvija.

Ako bismo, u danas već golemoj literaturi o deliberativnoj demokraciji, pokušali ustanoviti neke glavne struje ili alternative, mogli bismo zaključiti da su one trojake. Prva se struja usredotočuje na javnost malog opsega („mini javnost“), koja ima povremen karakter i konstituira se u povodu nekih težih problema djelovanja i komunikacije. Druga se perspektiva oslanja na deliberativno sudioništvo velikog broja aktera, bez nekog serioznijeg proučavanja konkretnih dimenzija djelovanja i komunikacije. Treću perspektivu, bez obzira na brojnost aktera, karakterizira oslonac na analitičke uvide, izlučivanje stanovitih generalizacija iz analitičkog promatranja konkretnih slučajeva ili pak eksperimentalno konstruiranih eksperimentalnih primjera. Yves Sitomer drži da je, radi lakšeg razumijevanja koncepta deliberativne demokracije, iz golemog repertoara raznovrsnih teorijskih i istraživačkih radova moguće izlučiti četiri ključne točke, koje ćemo ovdje parafrazirati. Kao prvo, inzistira se na postavci da je proces deliberacije najdublji i najobuhvatniji temelj demokratske legitimnosti. Legitimna odluka nije volja svih već volja koja proizlazi iz deliberacije svih. Drugim riječima, što je deliberacija kvalitetnija i intenzivnija to je izvjesnije da će odluke biti uistinu legitime. To je put oblikovanja demokracije koji nadilazi opreku između „agregativnih“ i „fuzijskih“ koncepcija. Kao drugo, smatra se da prosvijećena diskusija, usredotočena na zajedničko dobro i suprotstavljena pukoj tržišnoj nagodbi, predstavlja središnji oslonac demokratskog procesa konstrukcije društva, bez obzira na to uzima li se taj oslonac naprosto kao takav ili se pak promatra na iznijansirani ili kritički način. U tom se sklopu - što posebno valja napomenuti - ipak dogodio jedan značajan pomak, a to je pomak od socijalnofilozofskog prema znanstvenoempirijskom planu, prije svega prema eksperimentalnoj psihologiji. Kao treće, naglašava se da perspektiva u kojoj se sagledava i, eventualno, strukturira deliberativna demokracija ne može više biti isključivo normativna kao, primjerice, u takozvanoj habermasovskoj shemati. Naime, ukoliko se uzima u obzir obično rasuđivanje građana pa, prema tome, i legitimnost njihova sudjelovanja u javnoj raspravi, tada je posve jasno i očekivano da to rasuđivanje i ta legitimnost iziskuju odgovarajući proceduralni okvir. U središte pozornosti dolaze uvjeti „dobre deliberacije“, uvjeti koji deliberaciji omogućuju da bude uistinu upućena, inkluzivna i egalitarna. Ova je postavka zapravo odgovor na kritiku koja drži da stvarni svijet, društvena situacija sugovornika-aktera i odnosi moći u kojima oni prebivaju utječu na deliberaciju te da se ona teško može svesti na snagu najboljeg argumenta. Stoga se stanovitim procedurama i načinima regulacije diskurzivnih interakcija pokušavaju neutralizirati izopačenja što ih proizvode društvene nejednakosti. I, napokon, kao četvrto, vjeruje se da u tom vidokrugu dolazi do izražaja potencijal institucionalne

inovacije na koji se može oslanjati oblikovanje prosvijećenog javnog mnijenja. Riječ je, primjerice, o potencijalu kakav, u razvijenim demokratsko-deliberativnim okolnostima, mogu sadržavati takozvane mini-forme deliberacijske javnosti, kao što su građanski odbori, deliberativne sondaze, konferencije za postizanje suglasja običnih građana itd. Ali, bez obzira na važnost takozvanih mini-formi demokratskog djelovanja, sa sociološkog stajališta uvijek valja imati na umu da one nisu izdvojene epizode nego istodobno produkt i tvorački element globalne društvene strukture i socijalne povijesti (Sitomer, 2011).

No spustimo li se s ovih emfatičkih deliberacijskih visina na nešto suzdržanije a ipak deliberacijski afirmativne tonove vidjet ćemo da se, bez obzira na posvemašnji krizni diskurs, odlučno i u svakom pogledu, zagovara prednost demokratskog poretka, ali uz uvjet ili nastojanje da se on obogati, učvrsti deliberativnom teorijom i praksom. U tom se smislu nedvojbeno može ustvrditi da su izazovi krize demokracije i ekološke krize komplementarni, uzajamno plodotvorni, i da socijalna ekologija u sebi nosi zbiljski potencijal za održanje i obnovu demokracije. Ima li se to na umu tada nas više ne treba čuditi da sintagme kao što su „deliberativno-ekološka demokracija“ ili „proširena ekološka demokracija“ pomalo prodiru u javne debata koje se odvijaju kako u sferi civilnog društva tako i u sferi teorijskog mišljenja (Audier, 2020-542-554). Očito je da se, baš na području socijalne ekologije, participativna demokracija i deliberativna demokracija nadopunjuju i da se deliberativna demokracija može tumačiti kao odgovor na granice i neuspjehe participativne demokracije.

Literatura

- Ackerman, B./Fishkin, J. (2005). *Deliberative Day*. Yale University Press.
- Audier, S. (2020). *La cité écologique. Pour un éco-républicanisme*. Paris: La Découverte.
- Berger, M. (2015). Des politiques fantomatiques. U: *Sociologies*, 23. février.
- Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History. Four Theses. U: *Critical Inquiry*, br. 2.
- Charbonnier, P. (2020). *Abondance et liberté. Une histoire environnementale des idées politiques*. Paris: La Découverte.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija. Prilozi zasnivanju discipline*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. (1994). *Napredak i opstanak. Moderno mišljenje u postmodernom kontekstu*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (2013). *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Colliot-Thélène, C. (2010). *La démocratie sans „demos“*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Crouch, C. (2007). *Postdemokracija. Političke i poslovne elite u 21. stoljeću*. Zagreb: Izvori.
- Descola, Ph. (2005). *Par-delà nature et culture*. Paris: Editions Gallimard.
- Descola, Ph. (2015). Humain trop humain. U: *Esprit*, décembre, 2015.
- Descola, Ph. (2019). Je suis devenu un peu animiste, il m'arrive de dialoguer avec les oiseaux. U: *Esprit*, 30, janvier.
- Duverger, M. (1968). *Demokracija bez naroda*. Beograd: Rad.
- Fishkin, J. (1991). *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven and London: Yale University Press.
- Fishkin, J. (2003). *Debating Deliberative Democracy*. Oxford: Blackwell.
- Fung, A. (2011). Vers une éthique de la démocratie délibérative au monde injuste. U: *Participations*, br. 1.
- Girard, Ch. (2009). Raison politique rawlsienne et démocratie délibérative. Deux conceptions irreconciliables de la légitimité politique. U: *Raisons politiques*, br. 24.
- Hägel, P. (2020). *Billionaires in World Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Jameson, F. (1984). *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. New Left Review.
- Jonas, H. (1990). *Princip odgovornosti*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Lefort, Cl. (2003). *Izumijevanje demokracije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Munk, Y. (2018). *The People vs. Democracy. Why our Freedom is in Danger and How to Save it*. Harvard University Press.
- Polany, K. (1999). *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Rancičre, J. (2008). *Mržnja demokracije*. Zagreb: Naklada Ljevak.

- Reese-Schäfer, (2004). Jürgen Habermas i deliberativna demokracija. U: *Politička misao*, br. 4.
- Rosanvallon, P. (2006). *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance*. Paris: Editions du Seuil.
- Rosanvallon, P. (2008). *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité*. Paris: Editions du Seuil.
- Rosanvallon, P. (2011). *La société des égaux*. Paris: Editions du Seuil.
- Rot, G./Nat, F. (2021). *L'esthétique des Trente Glorieuses. De la reconstruction à la croissance industrielle*. Deauville: Librairie des Musées.
- Sen, A. (2012). *Razvoj kao sloboda*. Zagreb: Algoritam.
- Sitomer, Y. (2011). Délibération et participation: affinité élective ou concept en tension. U: *Participations*, br.1
- Sitomer, Y. (2012). Le tirage au sort et démocratie délibérative. Une piste pour renouveler la politique au XXI-e, siècle. U: *Le Monde. La vie des idées*. 5. juin.
- Smith, G. (2008). Deliberativna demokracija i javnost u malom. U: *Politička misao*, br. 4.
- Stiglitz, J. (2004). *Globalizacija i dvojbe koje ona izaziva*. Zagreb: Algoritam.
- Stiglitz (2020). *Cijena profita*. Zagreb: Profil knjiga d.o.o.
- Supek, R. (1989). *Ova jedina zemlja*. Zagreb: Globus.
- Ziegler, J. (2003). *Novi gospodari svijeta i oni koji im se protive*. Zagreb: Izvori.
- Ziegler, J. (2018). *Putevi nade*. Zagreb: TIMpress.

ON THE NEED FOR A GLOBAL ECOLOGICAL TURN-AROUND

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.06>

SUMMARY

Regarding the possibility of a global ecological governance, the UN Conference in Rio de Janeiro 1992 was expected to be a milestone. It brought the concept of sustainable development into the debate, established the UN Commission on Sustainable Development, and led to three basic international conventions: on climate, biodiversity, and desertification. However, in the 30 years since that conference it has not been possible to systematically align development paths in the world in such a way that essential planetary boundaries were strictly respected. As a result, threatening ecological trends persist that indicate huge environmental policy challenges – at the national, the regional, and the global level. In view of these trends, it is essential to place the term „ecological turn-around“ into the focus of policy-making, because only then can and will fundamental economic and social transformations processes be initiated. However, such processes present complex policy challenges that so far have scarcely been reflected upon in the political discourse. Apart from that, the responses to the call for a global ecological turn-around are quite diverse, not always complementary, and not always harmonious. In responding to the UN General-Secretary’s alarming declaration: „The state of the planet is broken“, it seems that there are four major global challenges to address: There is, first, strong need for a comprehensive Re-Naturalization of Planet Earth. There is, second, the need for a far-reaching De-Materialization of economy and soci-

¹ Dr. Udo E. Simonis, Professor emeritus of Environmental Policy, Berlin Social Science Center (WZB)

ety to respect planetary boundaries and to prevent collapse. There is, third, the need for a drastic De-Carbonization of the energy systems to prevent climate catastrophe. And as all this requires sweeping system change there is, fourth, the need for a peace-devoted Earth System Governance. In this paper, four basic historic studies are presented and discussed which pick up – though in different form – these strategic elements and shed light on the history and diversity of the arguments raised concerning the need for a „global ecological turn-around“. Especially, they will be looked at for the chances to revive several forgotten ecological ideas in the coming future.

Keywords: limits to growth, global environmental overload, great transformation, global environmental governance, environmental collapse or planetary cooperation

1. PROLOGUE

„Who carelessly spreads the virus, endangers the life of his grand-parents. Who carelessly emits CO₂, endangers the life of his grand-children“. With this actual parallel after the outbreak of the Corona Pandemic Professor John Schellnhuber (PIK) pointed out that in both cases – in the Corona crisis and in the Climate crisis – inter-generation fairness and mutual solidarity are essential. Besides and beyond that, the Corona Pandemic articulates again the need for and the urgency of a global ecological turn-around:

1. The worldwide loss of biodiversity leads to a dramatic decrease of undisturbed living spaces, and to the extinction of many endemic species – the „specialists“. Survivors – respectively winners – are the so called „generalists“ (like many bat species) who are the hosts of potentially dangerous Corona viruses.
2. The intensive mass animal farming with its high emissions not only accelerates climate change and the destruction of living spaces but also increases the probability of additional new viruses that are dangerous to human beings.
3. The Corona crisis also reveals that humans cannot boundlessly claim mastery over nature. This recognition demands, as our good old friend Ivan Cifric often pointed out, a new global ecological ethos, a deep contemplation on a more careful relation of man, society and nature, as well as the general discernment that our economic system is not autonomous but must be conceived as part of the overall earth ecosystem (see e.g. Cifric 2018).

The Corona crisis put the whole world in a kind of quarantine, in which every individual, every business enterprise, and every state institution is confronted with the question: „How do we intend to live and work in the future?“ The treatment of the

Corona Pandemic has shown, that where there is a political will, many things can quickly be changed. But at the same time, it has also shown that protecting the natural environment and saving the climate system unfortunately still do not get the same priority treatment as the current pandemic.

2. LIMITS TO GROWTH AND ECOLOGICAL OVERSHOOT

Regarding the possibility of a „global ecological turn-around“, the UN Conference in Rio de Janeiro 1992 was thought to be a milestone in environmental governance. It brought the concept of sustainable development into the debate, established the UN Commission on Sustainable Development (CSD), and led to three basic international conventions: on climate, biodiversity, and desertification.

However, in the 30 years since that conference it has not been possible – despite minor steps forward in some areas – to systematically align development paths in the world in such a way that essential planetary boundaries are strictly respected. As a result, threatening ecological trends persist that indicate huge environmental policy challenges – at the national, the regional, and the global level.

Indicators of resource use and environmental impact are important for describing the actual ecological situation. By introducing the terms „ecological footprint“ and „ecological rucksack“, progress was made in measuring the renewable biological capacity and the natural resource use associated with production and consumption. Actually, these indicators reveal cases of massive overstepping of certain boundaries, of limits to growth and ecological overshoot, both showing time and again the urgent need for system change.

In view of these trends, it is essential to place the term „ecological turn-around“ into the focus of policy-making, because only then can and will fundamental economic and social transformation processes be initiated. However, such processes present complex policy challenges that so far have scarcely been reflected upon in the political discourse. Apart from that, the responses to the call for a global ecological turn-around are quite diverse, not always complementary, and not always harmonious.

In responding to UN General-Secretary Antonio Guterres' alarming declaration: „The state of the planet is broken“ (Columbia University, December 2020), it seems to me that there are four major global challenges to address: There is, first, strong need for a comprehensive Re-Naturalization of Planet Earth. There is, second, the need for a far-reaching De-Materialization of economy and society to respect planetary boundaries and to prevent physical collapse. There is, third, the need for a drastic De-Carbonization of the energy systems to prevent climate catastrophe. And as all this requires sweeping system change there is, fourth, the need for a peace-devoted Earth System Governance.

In the following, four basic historic studies shall be presented which pick up – though in different form – these strategic elements and shed light on the history and diversity of the arguments raised concerning the need for a global ecological turn-around. Especially, they will be looked at for the chances to revive several forgotten ecological ideas in the future. I must confess that it is a very specific selection of relevant studies, meaning that there may exist other powerful ideas which could be presented here, for instance the studies on specific system change (like Speth & Courrier et al. 2021), and studies on big ideas for a sustainable future (like Esty et al. 2020). But let us look now at the four selected historic studies which I think to be of high relevance for our main theme.

3. A SOCIAL CONTRACT FOR A „GREAT TRANSFORMATION“

The German Advisory Council on Global Change (WBGU) in a flagship report substantiated the need for a great global transformation, requiring the conclusion of a social contract for sustainability (WBGU 2011).

A „social contract“, this hypothetical construct of classic contract theory, from Thomas Hobbes and John Locke to Jean-Jacques Rousseau, is re-interpreted by the WBGU to mean that individuals and civil society, states and the community of states, business and academia take collective responsibility for the avoidance of climate catastrophe and for an active ecological conservation of Planet Earth.

A „great transformation“, the term coined by economist Karl Polanyi in his analysis of the first industrial revolution, is re-interpreted by the WBGU in normative terms: A radical transition of national economies and the global economy within specific „planetary guard rails“ should prevent overshoot and the collapse of the global ecosystems.

That’s a great prospect, no doubt. But many questions remain, the major ones: How can a new social contract come into being? How can a great transformation be defined and get under way? The WBGU in its report presents some basic ideas about the first question, and a great number of ideas about the second one...

Unsustainable situations, the WBGU says, can easily „tip over“. The new democratic movements in several countries are seen as evidence of that insight. The carbon-based world economic model, the WBGU concludes, is an unsustainable model because it endangers the stability of the climate system, and brings the natural life support systems for future generations in deep trouble. The transformation towards a low-carbon economy and society, in the view of the WBGU is therefore as much an ethical imperative as was, for instance, the historic abolition of slavery. However, for this transformation to happen, the structural transition of economy and society must be made ecological in the most suitable way. How can such „ecological turn-around“ take place, how can it succeed?

Primarily, the WBGU advocates improving and intensifying the practised climate policy in three major transformation fields: a) energy, b) urbanisation, and c) land use.

Several „measure packets“ with major strategic leverage are presented to accelerate the transformation towards a low-carbon economy and society, especially the following ones:

- „a pro-active state with extended citizen participation“,
- „global carbon pricing“,
- „promotion of renewable energies“,
- „sustainable urbanisation“,
- „climate-compatible land use“,
- „internationalisation of climate and energy policy“,
- and an „international cooperation revolution“.

All in all, these measure packets are a „major coup“. The WBGU report is full of thought-provoking ideas and manifold recommendations for action. Is something lacking? I guess, its the idea of how the work performed by scientists can reach not only the governments, the elites and major decision-makers, but also society at large: the Germans, the Europeans, the global citizens, so that it can truly be initiated: the much needed „great transformation“.

4. ECOLOGICAL TURN-AROUND – EVERYWHERE?

The German JAHRBUCH ÖKOLOGIE (German ecology yearbook) took a different, more pragmatic approach to the question (*Wende überall?* 2012). Whether a profound transformation of economy and society (an ecological turn-around) is possible and probable is narrowed down by a strong hypothesis: „There will be some pioneers, many laggards, and a great number of dunces“.

This compelling „triple image“ emerged when analysing the latest developments in Germany, in the sectors of energy production and use, transport and mobility, agriculture and food, business and academia, as well as concerning the issues of environmental awareness and basic ecological culture, i.e. of changing people’s hearts, minds, and actions.

A systematic comparison of the current turn-around dynamics reveals certain similarities but also major differences:

Phasing out, switching and moving – these are central topics of the debate (at least in Germany): phasing out nuclear power and brown coal; switching over to cleaner and softer technologies; moving to renewable energies: solar, wind, water, biomass, geothermal energy.

The 2011 resolution by the German government and parliament to *phase out* nuclear power by the year 2022, and the 2019 resolution to *phase out* coal by the year 2038 met with strong approval from civil society.

Switching is successfully promoted by setting new technical standards; however, it is hindered by the vested interests many companies have in retaining their economic position.

Moving to renewable energies is met with great approval by numerous new actors (particularly in the fields of solar- and windenergy), by many municipalities and cooperatives (especially wind and biomass), and by millions of homeowners and tenants who have taken action themselves (green roofs, photovoltaics).

In contrast to the energy sector, nothing similar has been occurring so far in the *transport* sector, which lead to postulate a new, different strategy, the „mobility turn-around“, i.e. the necessary merger of energy and transport activities.

In spite of a number of successes in the organic and fair trade segment, the *agriculture* and *food* sectors so far turn out to be highly resistant to necessary ecological change.

Although it was impossible to detect an ecological turn-around in the *economy* as a whole, in recent years many companies demonstrated how sustainability-oriented entrepreneurship could look like and be installed.

The question concerning the ecological turn-around in *academia* resulted in a strong philippic against the antiquated disciplinary structures and interests which have stifled transformative ecological research and education, or only enabled it to thrive in a number of private institutes but not in the public university system at large.

Pioneers, laggards and dunces thus is the prevalent pattern when analysing the development of various sectors and areas in Germany (and probably in many other countries as well); at the same time, it is the answer to the question concerning the status and dynamics of the „ecological turn-around“ at the national level.

No doubt, the answer would likely be similar when contemplating the question of the ecological turn-around at the global level; but here, the basic questions are asked and answered in a different way.

5. GLOBAL ENVIRONMENT OUTLOOK

The latest GLOBAL ENVIRONMENT OUTLOOK by the United Nations Environment Programme (GEO 6) describes the status of and the trends in the various segments of the global ecology (UNEP 2019). There has been further deterioration, rather than improvement in the majority of the ecological segments considered in the extensive study. This especially, when compared with GEO 4, and to an even greater extent compared with GEO 1.

This deterioration is the case for globally relevant emissions (in particular CO₂ emissions) and global resource utilisation in general, for renewable resources (above all fisheries), and for non-renewable resources (such as metals) in particular, which have reached a historic maximum, leading to overuse and overshoot.

Twelve years ago, the basic pattern of the global overload of the ecosystems and the overuse of resources was already confirmed by the United Nations' INTERNATIONAL RESOURCE PANEL. In an initial report (IRP 2011), individual attempts of decoupling resource consumption and environmental impacts from the gross domestic product (GDP) were identified, but no appreciable, let alone impressive achievements could be found.

„Industrial metabolism“ has increased tremendously over time (see Ayres & Simonis 1994). In the past 100 years, the global extraction of building materials has increased by a factor of 34, that of iron and minerals by a factor of 27, that of fossil fuels by a factor of 12, and the use of biomass by a factor of 3,6. This expansion of the consumption of natural materials and their use for industrial production has led to considerable and serious ecological contamination and destruction: to air pollution, climate change, soil degradation, water shortage, and a massive loss of biodiversity, to name just a few effects. It is clear, that only an *absolute* decoupling of the use of these materials from the GDP could help protect resources in general and relieve the over-strain (the impacts) on the natural environment.

Although some elements of a *decoupling strategy* were identified in the two industrial countries (Germany and Japan) investigated in the study (IRP 2011), only very modest successes were discernible. In the two case studies on developing countries (China and South Africa), there was neither a strategy nor any measurable success found regarding resource decoupling and impact decoupling.

6. GLOBAL ENVIRONMENTAL GOVERNANCE

Despite the numerous conferences held and the international treaties signed since the 1972 UN Stockholm Conference on the Human Environment – i.e. over 50 years – it is apparent that the institutions and mechanisms by which states govern (and the majority of people control) their relationship with the natural environment are utterly insufficient. The evidence of this allegation was already detected at the United Nations Conference in Rio de Janeiro in 2012 („Rio+20“). Therefore, two central themes had been placed on its agenda: a „green economy in the context of sustainable development and poverty eradication“, and an „institutional framework for sustainable development“.

The United Nations Environment Programme (UNEP) had worked hard on these topics, giving experts from developing and industrial countries two years to contemplate on a solid concept. The result was a report containing a compromise in terms of both language and content: „Green economy“ was understood as a method of production that „increases well-being and leads to more social justice, while simultaneously reducing environmental risks and ecological scarcities.“ That was not a bad starting point for an „ecological turn-around“, as well as for a „global social contract“, and a „great transformation“ - one might think. But the realities were far away from such optimism...

At the Rio conference in 2012, these definitions were not seriously brought up for discussion to flesh out or compare terms, but was loaded with all kinds of prejudices – as it still is nowadays. The international community of states did however agree to support the concept of the „green economy“. This agreement was made despite fierce opposition from large sections of the fossil-based industrial economy, as well as from sections of civil society, who saw (or wanted to see) in it a kind of neo-colonialism, protectionism, or the conditionality of financial support. The outcome document of the 2012 conference (Paragraph 56) ends with this judgement: „green economy should be used as an important tool – in accordance with national circumstances“.

„Green economy“, in this form, does not concern the goal of minimising resource use and eliminating pollutant emissions, of reducing the use of energy and lowering per capita carbon emissions – as one could have defined it. No, it is not an overarching goal but simply a tool! And this tool, above all, is to generate further quantitative economic growth. Economic growth may help alleviate the poverty that persists in the world, but what will an enforced growth strategy mean for the global ecosystems and the natural resources?

All the same might be remarked about the relevant global institutional issues: According to the outcome document, the United Nations Environmental Programme (UNEP) is to be strengthened and enhanced; but it will *not* be transformed into a specialised agency of the United Nations – like the WHO, the ILO, or the FAO. This potential political innovation was blocked in Rio 2012 by the USA in particular, but also by Canada, Japan and Russia.

Still, the UN General Assembly now can decide on membership in UNEP and on a better financing of its programme. Also, the possibilities UNEP has to assume environmental policy coordination and to act as an early warning system against deteriorating environmental problems were to some extent improved. But UNEP did definitely not gain the competences necessary for an effective global environmental policy. And in this way, there was again no promotion for basic parity between economic and ecological interests in this world.

Considering the reasons for the international community of states' *incapacity* to act effectively, which emerged again and again in regard to environmental issues, three major governance problems are discernible:

1. The horizon of the G7 and the G20 meetings has increasingly become narrowed down to short-term crisis management.
2. Regarding the major powers, the USA has not taken up (yet) a leading role on environmental issues. Europe, which ought to take on this role, is not (yet) sufficiently coherent from an environmental policy perspective. Russia has a highly resource-intensive, polluting economy. And China is still building additional coal-burning power plants.
3. The geo-strategic repositioning of the world – waning powers in the West, rising powers in the East – acts as an impediment to the globally necessary integration of economic and environmental issues, of a „global ecological turn-around“.

The WBGU succinctly summed up this striking predicament following Rio 2012 in these words: „The result is an international crisis of leadership and confidence, a *G-Zero World* in which no leading power effectively is taking the initiative, and no coalitions capable of taking action are emerging.“

7. OUTLOOK: ENVIRONMENTAL COLLAPSE OR PLANETARY COOPERATION?

In view of the dangerous current environmental trends and of the political deficiencies mentioned, one is instantly reminded of Jared Diamond, who has systematically analysed the historic collapse of societies. His book „Collapse“ (2011) revolves around the simple question why people and societies do stupid things. Diamond answers this question with a theory of „four stages of disastrous decision-making“:

- 1) It could be that a society fails to anticipate a problem;
- 2) a society does not want to perceive the problem;
- 3) a society may perceive the problem, but does not make any serious effort to solve it;
- 4) the elites of a society seal themselves off from the consequences of their actions, hampering transformation and accelerating the collapse.

Jared Diamond, however, is cautious about the question of transferring knowledge on historical cases of collapse to the present epoch. After all, there are differences between the past and the present – not just concerning the problems themselves, but also concerning the reactions to them. His remaining optimism rests on the modern possibilities of communication.

Unlike in the past, he says, we are now capable of learning from other societies that are distant in terms of space and time. He does not say that we should, no, he believes that we will (!) decide in favour of using this unique advantage.

With Ivan Cifric we might add that all this will work only on the basis of a new global ethos, a deeper contemplation on a more careful relation of man and nature.

In order to strategically back up such structural optimism, the WBGU in its report strongly advocated better planetary collaboration in the future – and called for no less than a „revolution in international cooperation“ to achieve it.

Literature

- Ayres, Robert U. & Udo E. Simonis (Eds.): *Industrial Metabolism. Restructuring for Sustainable Development*. Tokyo, New York, Paris 1994.
- Cifrić, Ivan: Traganje za svjetskim ekološkim etosom, in: *Socijalna Ekologija*, Vol. 27, 3, 2018, pp. 259-278.
- Diamond, Jared: *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York 2005, 2nd edition 2011.
- Esty, Daniel C. (Ed.): *A Better Planet. 40 Big Ideas For A Sustainable Future*. New Haven and London 2020.
- German Advisory Council on Global Change (WBGU): *World in Transition: A Social Contract for Sustainability*. Berlin 2011.
- Guterres, Antonio: The State of the Planet is Broken. Secretary-General's address at Columbia University, 2nd, December 2020.
- International Resource Panel (IRP): *Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth*. Geneva 2011.
- Meadows, Donella, Jørgen Randers & Dennis Meadows: *Limits to Growth – The 30-Year Update*. White River Junction 2004.
- Schellnhuber, Hans Joachim: Wir brauchen einen Klima-Corona-Vertrag. Interview, in: *Frankfurter Rundschau*, 26. March 2020, p. 26.
- Speth, James Gustave & Kathleen Courrier (Eds.): *The New Systems Reader*. New York and London 2021.
- United Nations Environment Programme (UNEP): *Global Environment Outlook (GEO 6)*. Nairobi 2019.
- Wende überall? Von Vorreitern, Nachzüglern und Sitzenbleibern*. JAHRBUCH ÖKOLOGIE 2013. Stuttgart 2012.

IVAN CIFRIĆ I PAPA FRANJO O OBRAZOVANJU I ODGOJU ZA EKOLOGIJU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.07>

SAŽETAK

Usporedo s brzim i snažnim tehničkim napretkom, posebno u drugoj polovici 20. i prvoj polovici 21. stoljeća, počeli su se umnažati i ekološki problemi, čime je moderno industrijsko društvo koje karakterizira „unutarnja sposobnost i želja za stalnim promjenama – modernizacijom –“ (Cifrić, 1996b: 403) počelo ugrožavati samo sebe i svoj vlastiti opstanak. U razvijenim zemljama bilo je sve više onih koji su, iz brige za očuvanje okoliša, postavljali i pitanje: može li se moderno društvo obraniti od ekološke ugroze? (Luhmann, 1990). Ivan Cifrić bio je među prvima u Republici Hrvatskoj koji je još sredinom osamdesetih godina prošloga stoljeća, potaknut neželjenim posljedicama već započete modernizacije i urbanizacije u Hrvatskoj, počeo svojim istraživačkim poduhvatima (organizacijom znanstvenih i stručnih skupova, pisanjem znanstvenih i stručnih radova te promoviranjem inozemnih knjiga koje su se bavile ekološkim temama) upozoravati ondašnju kako stručnu i znanstvenu tako i javnost uopće na ekološke probleme koji su nastajali djelovanjem ljudi u okolišu i na okoliš. A da bi ljudi postali svjesni ekoloških opasnosti koje sami proizvode potrebno je, smatrao je Cifrić, obrazovati ih i odgojiti za ekologiju i u tu svrhu provesti modernizaciju, odnosno ekologizaciju obrazovanja i obrazovnog sustava u cjelini, a što on i predlaže u svome članku Ekološki izazovi obrazovnom kurikulumu (Cifrić, 1996a). S druge strane, Papa Franjo već od samoga početka svoga pontifikata počeo će pozitivno se određivati prema ekološkim pitanji-

¹ Akademik dr. sc. Ivan Markešić, red. prof., Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“ (1954.-2024.)

ma. U tu svrhu on će 2015. godine objaviti svoju ekološku encikliku *Laudato si. De communi domo colenda* („Hvaljen budi. O brizi za naš zajednički dom“). U njoj on polazi od shvaćanja planeta zemlje kao domovine svih ljudi, staništa svjetskoga čovječanstva, odnosno jednoga naroda te od shvaćanja planeta zemlje kao zajedničke kuće za stanovanje upravo toga naroda, odnosno svih nas. No, da bi ljudi moglo bezbrižno stanovati u toj zajedničkoj kući i da bismo tu kuću neoštećenu i cjelovitu mogli predati sljedećim generacijama, potrebno je pridržavati se načela cjelovite ekologije, odnosno potrebno je izvršiti ekološko obraćenje njezinih stanovnika, a što je prema shvaćanju pape Franje, ali i profesora Ivana Cifrića, moguće učiniti jedino ciljanim obrazovanjem i odgojem za ekologiju. Autor će u ovome radu u najkraćim crtama istaknuti značenja koja papa Franjo i prof. Ivan Cifrić pridaju odgoju i obrazovanju za ekologiju.

Ključne riječi: Ivan Cifrić, papa Franjo, kršćanstvo, ekologija, socijalna ekologija, obrazovanje, odgoj, odgovornost

UVODNO

Ivan Cifrić (Petrijević kraj Valpova, 22.I.1946 – Zagreb, 23.XI.2018) redoviti profesor u trajnome zvanju na Odsjeku za sociologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) u Zagrebu, još davne akademske 1985./1986. godine utemeljio je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu kolegij *Socijalna ekologija* da bi potom već 1988. godine u okviru biblioteke Sociološkoga društva Hrvatske uredio zbornik „Društvo i ekološka kriza“ u kojem su se našli radovi sa savjetovanja Sekcije za socijalnu ekologiju Sociološkoga društva Hrvatske te radovi s projekta „Ekološki aspekti društvenog razvoja“ koji je vodio Zavod za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Gledano s ove vremenske distance, može se reći da je profesor Cifrić bio ne samo prvi u Hrvatskoj nego i prvi uopće na ondašnjim južnoslavenskim prostorima koji se počeo baviti problemima koji nisu nastajali u društvu zbog prirodnih katastrofa nego zbog čovjekovog nekontroliranog i nesavjesnog zahvata u prirodu. Bit će to neposredno nakon velike černobilske katastrofe 1986. (Ujević: 1988: 130)², odnosno gotovo u isto vrijeme kada ekološki problemi postaju

2 Ujević, Tvrtko (1988) „Zbornik radova - pripremio Ivan Cifrić. Društvo i ekološka kriza. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1988., 233 str., u: *Revija za sociologiju*, 1988, 19,1-2, str. 129-131. Ujević navodi da su ovome zborniku prethodili i mnogi drugi događaji koji su se zbili nekoliko godina ranije: 1962. godine UNESCO je donio Rezoluciju o zaštiti prirode, u Strasbourgu je 1970. održana Europska konferencija o ekološkim problemima u društvu, da bi potom u Zürichu 1971. osnovana Internacionalna unija za očuvanje čovjekova okoliša i već 1972. održana Stockholmska konferencija, nakon čega će se, zbog nezaustavljivog pogoršanja ekološke situacije, održavati redoviti sastanci u Ujedinjenim narodima, a slijedit će ih demonstracije od Tokija do Černobila.

predmet sustavnoga bavljenja njemačkih sociologa, ali i kršćanskih crkava u toj zemlji, ponajprije Evangeličke, a potom i Katoličke crkve. (Ančić, 1999: 376-392)

Ekološki problemi suvremenog društva bit će tema mnogih Cifrićevih djela kao na primjer *Moderno društvo i svjetski etos: perspektive čovjekova nasljeđa* (2000), *Okoliš i održivi razvoj: ugroženost okoliša i estetika krajolika* (2002), *Ruralni razvoj i modernizacija: prilozi istraživanju ruralnog identiteta* (2003), *Pojmovnik kulture i okoliša* (2009), *Kultura i okoliš* (2012), *Leksikon socijalne ekologije* (2012), *Ekologija vremena i kultura zidova* (2014).

S druge strane, papa Franjo (rođen kao Jorge Mario Bergoglio; Buenos Aires, 17.12.1936.) odmah po preuzimanju svoga pontifikata 2013. godine, a sve u skladu s ekološkim shvaćanjima sv. Franje Asiškoga čije ime je i uzeo, okrenuti novu stranicu u određenosti crkvenog učiteljstva prema čovjekovom razaranju i uništavanju prirode i time biti „rame uz rame“ s onima koji su činili sve na političkom i društvenom planu kako bi se sačuvao prirodni okoliš. Ne čudi stoga da papa Franjo na početku svoje enciklike *Laudato si* donosi stihove iz „Pjesme stvorova“ sv. Franje Asiškoga, iz koje je prvi zaziv „Hvaljen budi“ („Laudato si“) uzet kao naslov enciklike. U stilu sv. Franje, papa nam predstavlja zemlju kao našu sestru i majku koja se buni, više, jer joj neodgovornim korištenjem i zlorabom dobara „koja je Bog u nju usadio“ nanosimo štetu. A nanosimo je, jer smo, kako on kaže, odrasli s mišlju da smo njezini vlasnici i vladari i da imamo pravo iskorištavati je³.

Mnoštvo je tema kojima bismo se mogli baviti analizirajući kako Cifrićeve radove iz područja socijalne ekologije tako i encikliku *Laudato si* pape Franje. Nakon kratkog prikaza duhovne i povijesne situacije u vremena u kojima se oba autora počinju baviti ekološkim temama, u radu ćemo vršiti usporednu analizu njihovih stavova o važnosti i značenju odgoja i obrazovanja u izgradnji ekološke svijesti i primjene etičkih principa temeljem kojih bi bilo moguće sačuvati prirodni okoliš za buduće generacije.

1. DUHOVNA I POVIJESNA SITUACIJA U VREMENA

Ekološki problemi nastali čovjekovim djelovanjem u prirodnom okolišu i na prirodni okoliš nikada se u tolikoj mjeri nisu umnožili kao u drugoj polovici 20. i početkom 21. stoljeća. (Markešić, 2013:201) U tome razdoblju moderno društvo je svojim sve snažnijim i bržim tehničkim napretkom počelo ugrožavati sebe i svoj opstanak. Uspo-

3 Polazilo se od prvih stranica *Knjige postanka* u kojoj čitamo sljedeće: „Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih. I blagoslovi ih Bog i reče im: ‘Plodite se, i množite, i napunite zemlju, i sebi je podložite! Vladajte ribama u moru i pticama u zraku i svim živim stvorovima što puze po zemlji!’ I doda Bog: ‘Evo, dajem vam sve bilje što se sjemeni, po svoj zemlji, i sva stabla plodonosna što u sebi nose svoje sjeme: neka vam budu za hranu! A zvijerima na zemlji i pticama u zraku i gmizavcima što puze po zemlji u kojima je dah života - neka je za hranu sve zeleno bilje!’ (Postanak 1, 27-30, u: Biblija, 1991).

redo s nastankom tih problema počela su se javljati i potpuno nova pitanja kao npr., je li suvremeno društvo u stanju oduprijeti se ugrozama koje mu prijete od čovjekovog gospodarenja prirodnim okolišem i u prirodnom okolišu. Zanimljiv odgovor na to pitanje daje i Niklas Luhmann u okviru svoje systemske teorije. On ne polazi od shvaćanja društva kao jedinstvenog sustava nego od diferencije sustava i njegova okolnog svijeta (System/Umwelt-Differenz), pa bi slijedom toga svaki systemski problem trebalo svesti na tu diferenciju u kojoj se, kad je riječ o ekološkom sustavu, nalazi, također, uzrok ekološke (samo)ugroze suvremenoga društva. (Markešić, 2013:202)

Papa Franjo bit će prvi papa u povijesti Crkve koji će se u svojoj već spomenutoj enciklici *Laudato si* izravno pozabaviti ekološkim temama i time upozoriti crkveno učiteljstvo, sve katolike, ali i sve ljude ovoga svijeta, na probleme koje su ljudi stvorili svojim neodgovornim i nesavjesnim djelovanjem i ponašanjem u prirodi i na prirodu. U svome tekstu „Odgovornost kršćana za stvoreno“, s podnaslovom „Crkveni dokumenti o ekološkoj problematici“, prof. dr. sc. Nedjeljko Ante Ančić s Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu navodi da se u papirskim dokumentima od Drugoga vatikanskog sabora pa do početka 2000-tih godina, kada je pisan Ančićev tekst, ekološka problematika „spominje tek usputno“, a što neposredno potvrđuje i sam papa Franjo na početku svoje enciklike *Laudato si* kada u točkama 3, 4, 5 i 6 nabroja enciklike četiriju svojih prethodnika u kojima se samo usputno analiziraju ekološki problemi. Ni jedna od njih nije posvećena isključivo ekološkim problemima.

Kao prvu papa Franjo navodi encikliku pape Ivana XXIII. *Pacem in terris* (*Mir na zemlji*) objavljenu 1963. u vrijeme velike hladnoratovske krize i svekolike opasnosti za izbijanje nuklearnoga rata. Papa Ivan XXIII. ne piše encikliku radi rješavanja ekoloških problema, kojima se tih godina počinju baviti Ujedinjeni narodi (UNESCO 1962. donosi Rezoluciju o zaštiti prirode), nego je upućuje svim ljudima dobre volje, vjernicima i nevjernicima, u svrhu sprječavanja izbijanja jednog općeg nuklearnog rata.

U 4. točki papa Franjo spominje papu Pavla VI. i njegove javne nastupe u svezi s ekološkom problematikom. Naime, Pavao VI. u svome apostolskom pismu iz 1971. godine „Octogesima adveniens“ (*Osamdeseta obljetnica*) opisuje ekološku situaciju u svijetu kao „dramatičnu posljedicu“ nekontroliranog djelovanja čovjeka koji zbog „beskrupuloznog iskorištavanja prirode dolazi u opasnost da ju razara i da time i sam postane žrtva toga razaranja“. ⁴ Pavao VI. će se, kako navodi papa Franjo, 16. studenoga 1970. izravno obratiti članovima Organizacije za prehranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda (FAO) i tom prigodom upozoriti na mogućnosti „ekološke katastrofe kao posljedice djelovanja industrijskoga društva“ te istaknuti „hitnost i potrebu radikalnog zakreta u ponašanju čovječanstva“ i to stoga što će se „izvanredni znanstveni napretci, zadivljujuća tehnička dostignuća, izvanredni gospodarski rast“, okrenuti protiv samoga čovjeka ne bude li taj rast „pratio istinski socijalni i moralni napredak.“ ⁵

4 Apostolisches Schreiben Octogesima adveniens (14. Mai 1971), 21: AAS 63 (1971), S. 416-417.

5 Ansprache an die FAO anlässlich ihres 25-jährigen Jubiläums (16. November 1970), 4: AAS 62

Potom papa Franjo navodi da se papa Ivan Pavao II. u svojim enciklikama *Sollicitudo rei socialis* (Društvene brige, 1987) i *Centesimus annus* (Stota godina, 1991) s posebnim interesom bavi ekološkim temama, govori o ekološkome zaokretu, humanoј ekologiji, o odnosu čovjeka prema svijetu oko sebe. U svojoj prvoj enciklici *Redemptor hominis* (Otkupitelj čovjeka, 1979) papa Ivan Pavao II. ističe da se stječe dojam da čovjek svojoj prirodnoj okolini ne pridaje nikakvo drugo značenje negoli ono koje služi samo jednoj svrsi: neposrednoj uporabi i potrošnji. Kasnije će, na Općoj audijenciji 17. siječnja 2001., papa Ivan Pavao II. pozvati čovječanstvo na ekološki zaokret i pri tome upozoriti na činjenicu da se ljudi premalo angažiraju u obrani moralnih uvjeta jedne vjerodostojne „humane ekologije“. U enciklici *Centesimus annus* istaknut će da je razaranje čovjekovog okoliša poprimilo ozbiljne razmjere i da bi stoga ljudi trebali biti svjesni da im Bog nije darovao samo prirodu, svijet, nego i život kojeg bez te prirode, bez toga svijeta, ne bi bio moguć. A da bi se to moglo ostvariti, potrebno je, navodi u istoj enciklici papa Ivan Pavao II., iz temelja promijeniti načine ljudskog življenja, modele proizvodnje i potrošnje kao i petrificirane strukture moći koje danas vladaju ljudskim društvima.

Na kraju papa Franjo spominje encikliku *Caritas in veritate* (Ljubav u istini, 2009) pape Benedikta XVI. koji tom enciklikom traži da se uklone strukturalni uzroci pogrešnog funkcioniranja svjetske privrede te da se korigiraju modeli privrednoga rasta koji po svemu sudeći nisu u stanju zajamčiti prirodnost okoliša. Papa Benedikt XVI. smatrao je da je Knjiga Prirode jedna i nedjeljiva i da uključuje u sebi sve: „okoliš, život, seksualnost, obitelj i socijalne odnose“. Stoga je oštećenje prirode usko povezano s kulturom koju oblikuje ljudski suživot, odnosno čovjek u komunikaciji s drugim ljudima.

Uz pape, svoje prethodnike, papa Franjo spominje i mnoge druge ljude, vjernike i nevjernike, koji su dali svoj veliki doprinos u očuvanja prirodnog okoliša. Posebnu zahvalnost za iskazanu brigu za okoliš iskazuje ekumenskome patrijarhu Bartolomeju s kojim dijeli nadu u (pot)puno crkveno jedinstvo. A poseban dio posvećuje svetome Franji Asiškome kojeg, kao što je već naprijed naznačeno, uzima kao uzor za pisanje ove enciklike. A sv. Franjo mu je, kako kaže, bio inspiracija da uzme njegovo ime kad je izabran za papu. Uz to, sv. Franjo je bio za jednu autentično življenu cjelovitu ekologiju.

I jedan i drugi, i papa Franjo i profesor Cifrić, od prvih dana svoga službovanja počinju ukazivati na glavni uzrok suvremenog zagađivanja prirodnog okoliša, a to je: nepostojanje ekološke svijesti i ekološke etike. Naime, suvremeni čovjek nije svjestan opasnosti koje njegovim nekontroliranim i nesavjesnim zahvatom u prirodni okoliš prijete ne samo zagađanju okoliša i njegovu uništenju nego i nestanku uvjeta za život samoga čovjeka. Naime, ekološki problemi su, prema shvaćanju Niklasa Luhmanna, uvijek pratili socio-kulturnu evoluciju. (Luhmann, 1990) Pitanje je bilo samo, je li toga čovjek bio svjestan i je li se tomu uvijek i na vrijeme opirao, odnosno je li se tomu mogao oduprijeti?

2. ODGOJ I OBRAZOVANJE ZA OKOLIŠ

U svome *Leksikonu socijalne ekologije* prof. Cifrić navodi da obrazovanje za okoliš ili ekološka edukacija ili ekološki odgoj podrazumijeva „orijentaciju na osposobljavanje ne samo za zaštitu okoliša i prirode nego i za stvaranje okoliša pa obuhvaća elemente znanstvenog znanja i orijentacijskog znanja“. (Cifrić, 2012: 268) Međutim, to obrazovanje nije ograničeno isključivo na pedagoški pristup, iako je on (pedagoški pristup), navodi dalje Cifrić, „veoma bitan, poglavito u institucionalnom obrazovnom sustavu“ kao što su škole, profesionalne i ekološke udruge. Sve to je sasvim drukčije negoli u predmodernim društvima i agrarnim kulturama u kojima su se ekološka znanja i ekološki etički kodeksi prenosili tradicijom, sasvim drukčije negoli je to danas. Zapravo, predmoderna društva su bila uistinu ekološki pismena jer su imala tradiciju reproduciranja znanja i ponašanja prema okolišu, tradiciju koja je bila posredovana „stabilnom simboličkom strukturom“. (Cifrić, 1996b: 403) Nažalost, današnja moderna društva - gledano iz perspektive negativnih ekoloških posljedica - najvećim dijelom su ekološki nepismena, iako temeljem znanstveno-tehničkog napretka postižu višu razinu ekološke pismenosti. (Cifrić, 1996b: 406)

Ubrzano čovjekovo „napredovanje“ u svijet prirode legitimiralo je, smatra Cifrić, ne samo nove pristupe ljudskome ponašanju prema okolišu nego i ubrzanu ekološku edukaciju, za što će neposredni poticaj biti pojava ekološke krize. (Cifrić, 1996b: 407) No, svaka kultura, svejedno je li riječ o razvijenoj ili manje razvijenoj kulturi, ima svoju „ekološku pismenost“ i „ekološku edukaciju“. Uz napomenu da ekološka edukacija ne donosi nikakvu novu ideju niti nešto baš spektakularno što nismo do sada znali. Ekološka pismenost pretpostavlja samo jednu novu kulturu, jedan novi i drukčiji odgovor na ekološke ugroze. Stoga, smatra Cifrić, u ovome vremenu generacije mladih ljudi imaju sreću, odnosno privilegiju da žive u vrijeme velikih tehničkih i tehnoloških dostignuća, ali istodobno i „privilegiju“ doživljavanja također velikih iskušenja. (Cifrić, 1996a: 59)

Također, i papa Franjo je zagovornik ekološke edukacije, a sve da bi se nova iskušenja nastala ekološkim ugrozama moglo prevladati. Stoga papa Franjo u drugome poglavlju enciklike *Laudato si* pod naslovom *Obrazovanje za savez između čovječanstva i okoliša* kaže da je potrebno poticati, podupirati i uvijek iznova tražiti obrazovanje za okoliš. Na taj način bit će moguće svijest o ozbiljnosti kulturne i ekološke krize iskazati u novim navikama i novim oblicima ponašanja u svakodnevnome životu. Papa Franjo primjećuje da je sve više mladih ljudi koji imaju ne samo neki novi osjećaj za ekologiju nego i neke zadivljujući nove i modernom vremenu primjerenije stavove u svezi s borbom za zaštitu okoliša. (Laudato si, 209)

No, unatoč istančanijem osjećaju za ekologiju i unatoč toliko velikom znanju o ekologiji, postoji ipak opasnost, smatra papa Franjo, da ti mladi ljudi to ipak neće moći provesti u praksi. I to iz jednoga veoma jednostavnog razloga: današnji mladi su rođeni, odrasli i odgojeni u potrošačkome društvu, u društvu potrošnje i blagostanja, a što, prema njegovu mišljenju, u bitnome otežava razvitak drugih navika, posebno navike da se brinemo za drugoga, odnosno da se brinemo za prirodni okoliš, a time zapravo

i za drugoga. Stoga se, nastavlja papa Franjo, nalazimo pred izazovima odgoja mladih za ekologiju, za zaštitu okoliša, za ekološku etiku.

Pri tome, papa Franjo ne misli na samo jedan manji teritorij, na samo jedno parcijalno, npr. europsko društvo, nego misli na cijeli svijet, na čovječanstvo u cjelini. Svjestan kako postoji uistinu „krivica za ekološku krizu“ - posebno krivica Sjevera prema Jugu, nastala iskorištavanjem sirovina, on počinje govoriti o *etici internacionalnih odnosa*. Jer, ta krivica nije samo na vlasnicima kompanija koje proizvode zagađenje, nego i na svim građanima što, kao prvo, podržavaju takav sustav upravljanja i vladanja i što se ne usprotive takvome načinu izrabljivanja siromašnih i uništavanja okoliša te, kao drugo, što su podložni konzumerizmu i potrošačkom načinu života zbog čega troše i više negoli im je potrebno za normalno održavanje života.

Osim toga, čovjek pojedinac nastoji steći i imati što više moći koju veoma često ne zna koristiti nego ju zlorabi, a čemu svakodnevno svjedočimo. Iako današnji čovjek misli da je autonoman i slobodan, on to ipak nije. Njegova sloboda, navodi papa Franjo, je bolesna „jer se prepušta slijepim silama nesvjesnoga, neposrednih potreba, egoizma i nasilja.“ (Laudato si, 105) Razloge da su mnogi suvremenici mogli postati nasilnici i egoisti treba tražiti u nedostatku etike, kulture i duhovnosti. A do toga je došlo zbog toga, navodi papa Franjo na istome mjestu, jer enormni tehnološki razvoj nije išao zajedno s razvojem/odgojem/obrazovanjem ljudi za odgovornost za ono što su činili. A bez jedne solidne etike, bez jedne nove kulture i bez nove duhovnosti nije moguće modernoga čovjeka staviti u određene granice, zadržati ga i kontrolirati u korištenju tehnikom. Jer tehnika, smatra papa Franjo, ukoliko se koristi bez etike, „neće nikada biti u stanju ograničiti svoju moć, neće se moći kontrolirati u svome razvoju, a to se posebno odnosi na čovjekovo korištenje tehnikom u znanstvenim istraživanjima, posebno u području eksperimenata s ljudskim embrijima“. (Laudato si, 105)

No, ni odgoj za okoliš nije imao uvijek iste ciljeve. Rastom ekoloških problema, rasli su i ciljevi odgoja za okoliš, što je, kako navodi papa Franjo, vidljivo u sljedećem:

1. U prvo vrijeme bili su to znanstvena informacija, osvješćivanje ljudi i sprječavanje zagađivanja,
2. Sada je to kritika mitova moderne koji počivaju na instrumentalnome razumu u koje (mitove) papa Franjo ubraja individualizam, napredak, konkurenciju, konzumizam, slobodno tržište.

A sve to je bilo potrebno kako bi bilo moguće vratiti različite razine ekološke ravnoteže, od kojih su najvažnije sljedeće tri:

1. Unutarnja ravnoteža čovjeka sa samim sobom,
2. Solidarna ravnoteža s drugima,
3. Prirodna ravnoteža sa živim bićima, a duhovna s Bogom. (Laudato si, 210)

Papa Franjo smatra da bi nas takav odgoj za okoliš trebao pripremiti na skok „u pravcu misterija iz kojeg ekološka etika crpi svoj najdublji smisao“ i da bi nas za sve to mogli pripremiti kvalitetni odgojitelji „koji su sposobni iznova ponuditi pedagoške putove ekološke etike kako bismo rasli u solidarnosti, odgovornosti i pažnji koja počiva na suosjećanju“. (Laudato si, 210)

Iako svjestan da se „čak ni s najboljim zakonskim odredbama ne mogu postići promjene u ekološkom poimanju svijeta“, papa Franjo je ipak uvjeren da je odgojem za ekologiju moguće stvoriti kvalitetno „ekološko građanstvo“. Pod tim on podrazumijeva građane koji će temeljem motivacija dobivenih tijekom obrazovanja i odgoja za ekologiju prihvatiti predložene norme i temeljem svoje osobne unutarnje preobrazbe „promijeniti i svoje ponašanje prema okolišu“. On smatra da će poticanjem ljudi na promjenu njih samih u odnosu prema okolišu prerasti, rekli bismo, „u životni stil“, u način življenja s okolišem i u okolišu i da nakon tog odgoja za odgovornost prema okolišu kod tih ljudi ne bi trebalo biti više nikakvih problema o potrebi čuvanja prirodnog okoliša. Zapravo, bio bi to odgovor na pitanje, jesu li ljudi danas sposobni oduprijeti se ugrozama u okolišu u kojem i sami djeluju i žive.

Bit će stoga dobro, ako odgoj bude u stanju poticati ljude na promjene sve dok to ne postane životnim stilom, a to znači cjelovit odgoj za odgovornost prema okolišu koji će podrazumijevati ne samo izbjegavanje korištenja plastike nego i isključivanje nepotrebnih električnih žarulja.

Papa Franjo je i u ovome svom obraćanju katoličkoj kršćanskoj, ali i sveopćoj svjetskoj javnosti pokazao da je unatoč svim preprekama optimist i da će biti moguće, makar i s malim pomacima, mijenjati svijet. A to znači da ne treba biti malodušan. Važno je, kaže on, „da takva djelovanja šire dobro u svijetu, jer će ta dobra imati svoje plodove“ pa je u tome smislu „život u ovome svijetu vrijedan življenja“. (Laudato si, 212)

Teze, odnosno svoja shvaćanja o potrebi ekološke pismenosti, o potrebi stvaranja rutiniziranog ekološkog ponašanja koje će prijeći u naviku svakoga pojedinca, pripadnika modernoga društva neumorno je iznosio i zastupao i profesor Cifrić. U svome tekstu „Ekološka pismenost između kulturne tradicije i ekološke svakodnevice“ (Cifrić, 1996b) on govori o potrebi postizanja određene razine ekološke pismenosti modernoga čovjeka „koja bi predstavljala rutinizirano svakodnevno ponašanje koje prelazi u običnu naviku“. U tome smislu ekološku pismenost moglo bi se promatrati „kao stanje ‘praktične svijesti’, tj. primjerenu kognitivnu, afektivnu i konativnu razinu koje jamče rutinsko ponašanje“. (Cifrić, 1996b:418) Time bi se zapravo moglo dosegnuti i razina na kojoj se nalazi „ekološko građanstvo“ čiji bi članovi rutiniziranim svakodnevnim ponašanjem postizali upravo ono o čemu govori papa Franjo: dostizali bi onaj i onakav „životni stil“ koji bi osiguravao ekološku svijest. Zapravo, smatra Cifrić, svijest prema okolišu ne bi više bilo potrebno stvarati institucionalno – u školi, jer bi ona ovakvim načinom tradiranja prelazila u tradiciju svakodnevice.

3. GDJE I U KOJIM INSTITUCIJAMA JE MOGUĆE STEĆI ZNANJA ZA OKOLIŠ?

I papa Franjo i prof. Ivan Cifrić jedinstveni su u stavu da društvo, škola, obitelj, komunikacijska sredstva, imaju veliku važnost i odlučujući utjecaj u procesu odgajanja

za okoliš. Pozivajući se na encikliku *Centesimus annus* pape Ivana Pavla II., odlučujući pozitivni utjecaj papa Franjo vidi ponajprije u odgajanju za okoliš u obitelji, polazeći od toga da je obitelj „mjesto u kojem se može prikladno primiti život, dar Božji, i štiti protiv mnogostrukih napadaja kojima je izložen“, u obitelji u kojoj se čovjek može „razviti prema potrebama autentičnog ljudskog rasta.“ Uostalom „obitelj čini, protiv takozvane kulture smrti, sjedište kulture života.“ (Ivan Pavao II, CA) A to znači, u obitelji se nauči sve ono što nam je potrebno u životu.

Cifrić međutim, ne isključuje obitelj (roditelje) kao mjesto odgoja za okoliš, nego za taj odgoj prednost daje školi kao središnjem mjestu odgoja i obrazovanja mladih ljudi za ekologiju (Cifrić, 1996a:66) svjestan da i škola i obitelj prenose na mlade generacije samo one vrijednosti koje imaju tradiraju stariji članovi društva, koji su – da ne bude zabune - te vrijednosti naslijedili od svojih prethodnika.

A pošto je to tako, pretpostaviti je ono što je već spominjao papa Franjo, da ti ljudi s takvim odgojem za okoliš baziranim na tradicionalnom poimanju odnosa čovjek i prirode neće uspjeti prenijeti one prave vrijednosti koje bi mogle dovesti do promjene ekološke svijesti mladih. Jedino, bude li društvena zajednica imala volje i bude li svjesna značenja promjene ekološke svijesti, tek tada, smatra Cifrić, bit će moguće – bude li potrebno - mijenjati obrazovno-odgojni kurikulum škole.

Inzistiranje na tome pokazalo se opravdanim nakon dobivenih rezultata empirijskog istraživanja o ekološkoj svijesti mladih urađenom davne 1987. godine. U zaključku toga istraživanja navodi se da „ispitanici koji uočavaju ekološke fenomene, mogli bismo reći relativno precizno, ne povezuju te probleme sa socijalnim kontekstom“ temeljem čega autori tog istraživanja Cifrić i Čulig zaključuju „da ovi ispitanici nemaju razvijenu ekološku svijest o stvarnoj pozadini problema koji su u odnosu čovjek-priroda evidentni. Oni zapravo uočavaju simptome ali ne i uzroke“. (Cifrić, Čulig, 1987: 233-234)

Zapravo, temeljem rezultata empirijskih istraživanja ekološke svijesti mladih, Cifrić smatra da u Hrvatskoj nije dovoljno samo djelomice, odnosno samo parcijalno ekologizirati školske programe, nego je potrebno raditi na izradi ekološkoga kurikuluma, kao i na obuhvatnom društvenom projektu ekološkog obrazovanja - od školskog, profesionalnog i permanentnog obrazovanja.“ A to nije moguće raditi bez korjenitih društvenih promjena koje će biti zasnovane na političkim odlukama. Ipak, ekološke promjene moguće je provesti, smatra Cifrić, ako se promijene obrazovni programi, odnosno ako se u cijelosti ekologizira, promijeni cjelokupni obrazovni kurikulum. A uspjeh ekološkog obrazovanja u mnogome zavisi od kulturnog konsenzusa. (Cifrić, 1996a: 68)

Da bi se moglo raditi na promjeni ekološke svijesti, potrebno je mijenjati vrijednosni sustav „jer vrijednosti predstavljaju instrumente kojima se služimo u ostvarivanju poželjnih ciljeva. One su socijalno utemeljene i prenose se i preko obrazovanja kao socijalni i moralni poredak“. (Cifrić, 1996a: 63) Međutim, promjene ponašanja nema ukoliko se i onome drugome, prirodi ne prizna pravo na opstanak i zaštitu. (Cifrić, 1996a: 64)

Kako je već rečeno, Cifrić školu smatra središnjom institucijom za odgoj i obrazovanje mladih za ekologiju. Za njega je škola „društveno komforna institucija“, ona „prenosi vrijednosti kulturnog konsenzusa ili ideološki obrazovanju nametnute vrijednosti“. Upravo u tome i jest njena društvena snaga i važnost, jer ne poznajemo ni jedno ljudsko društvo u povijesti koje se odreklo škole kao institucije obrazovanja. (Cifrić, 1996a: 68)

A to dalje znači: ako u društvu ne postoje „ekološke“ vrijednosti, onda ih ni škola ne može prenositi nešto što ne postoji. U tome smislu potrebno je naći načina da prenositelji tih ekoloških ideja, učitelji, budu odgojeni za ekologiju.

A kako ekološko pitanje nije pitanje jedne sezone ili jednoga semestra, nego sustavno pitanje, onda mu se mora prići na takav - sustavan – način i na njega naći prikladan odgovor. U tome smislu, smatra Cifrić, i ekološko obrazovanje bit će u budućnosti „legitimni korpus školskih programa“. Pri tome je potrebno napomenuti, ističe Cifrić, da smisao ekološkog obrazovanja nije samo i isključivo u stjecanju potrebnih znanja, nego i u razvijanju afektivnih, emocionalnih momenata, jer je čovjek biće koje „osjeća, voli, tuguje, veseli se, mrzi...“ A da bi se sve to moglo provesti potrebno je izvršiti, kako je već rečeno, korjenite društvene promjene zasnovane na političkim odlukama (Cifrić, 1996a: 68)

Uz još jednu važnu napomenu da je „uspjeh ekološkog obrazovanja bitno ovisan o kulturnom konsenzusu. „Budu li ekološke vrijednosti postale općeprihvaćene vrijednosti u okviru jedne kulture, tada ni školama neće biti teško prenositi ih na mlade generacije.“ (Cifrić, 1996a: 68)

Tome, navodi Cifrić, doprinosi dijelom i sama definicija odgoja koji on definira kao „planski duhovni i tjelesni utjecaj na razvoj osobito djeteta i mladih kroz navike, predodžbe i učenje roditelja, društva i odgajatelja“. Slično kao i papa Franjo, i Cifrić postavlja pitanje, tko su ljudi koji rade u školi, jesu li sposobni odgojiti i obrazovati ljude za jedno novo vrijeme, stvarati jednu drukčiju ekološku svijest, negoli je oni sami imaju te je li u tome smislu potrebno mijenjati školski kurikulum? Odmah nam se nameću pitanja, kaže Cifrić, kakve i čije predodžbe i obrasci su u pitanju? Je li škola, i koliko, otvorena novim predodžbama ili je zatvorena? Odgovor može biti vrlo kratak: vrijednosti i uzori koje mladi u školi i u obitelji dobivaju potječu od starijih i to su njihove vrijednosti, ponekad i kroz više generacija nepromijenjene. Škola ih prenosi mladima, od kojih očekujemo da budu nosioci promjena i da budu spremni na prihvaćanje novih promjena. (Cifrić, 1996a:66-67)

Isto shvaćanje zastupa i papa Franjo. Stvar je politike i različitih udruga da senzibiliziraju građane za brigu o okolišu. Također i Crkvi pripada ta zadaća i sve bi kršćanske zajednice, kaže papa Franjo, trebale kod ovog odgoja ispuniti važnu ulogu. (Laudato si, 214) Međutim, da bi taj odgoj uspio potrebno je, kaže papa Franjo, unutarnje obraćenje. Naime, taj odgoj neće uspjeti i njegova nastojanja bit će neuspješna ako se ne pobrine za to da se stvori i proširi jedna nova slika o čovjeku, životu, društvu i odnosu prema prirodi. I tu treba očekivati taj toliko željeni ekološki zaokret koji počiva na unutarnjem obraćenju, na pokajanju. (Laudato si, 215)

Također, Cifrić kaže da „zbog središnje društvene uloge škola mora promicati ekološko obrazovanje kao kulturnu zadaću“. (Cifrić, 1996a:67) Upravo na to upozorava i papa Franjo kada govori o kulturnoj ekologiji. Naime, danas nisu ugroženi smo priroda i njezino naslijeđe, nego istodobno i povijesno, umjetničko i kulturno naslijeđe koje je „dio zajedničkog identiteta nekoga mjesta.“ Potrebno je, smatra papa Franjo, poći od toga da povijest, kultura i arhitektura nekoga mjesta trebaju biti uvezane/uklopljene jedno u drugo tako da se sačuva njegov raniji identitet. Stoga ekologija uzima u obzir i čuvanje kulturnih dobara nekoga kraja, zapravo cijele planete. U tome smislu potrebno uskladiti „govor“ mještana s govorom tehnike. Ako se vodi briga o odnosu čovjeka i okoliša, onda ne treba isključivati kulturu, posebno je ne treba isključivati ukoliko je riječ o spomenicima i prošlosti. (Laudato si, 143)

U tome smislu, smatra papa Franjo, nezaobilazno je posvetiti posebnu pozornost zajednicama prastanovnika/domorodaca s njihovim kulturnim tradicijama. One, te zajednice, nisu tamo neka nebitna manjina među drugima, one trebaju biti istinski partneri za razgovor, posebno ako se u njihova područja ulazi s velikim projektima. Njima zemlja nije neko privredno dobro, nego dar Boga i predaka koji u njoj počivaju. Sveti prostor s kojim moraju stajati u naizmjeničnom odnosu da bi održali svoj identitet i svoje vrijednosti. Ako oni ostaju u tim prostorima, oni će biti koji će najbolje skrbiti o tome prostoru. U različitim dijelovima zemlje/svijeta oni se nalaze pod pritiskom da napuste svoju zemlju da ih oslobode za rudarske projekte, odn. za poljoprivredu i stočarstvo, a koji ne vode brigu o šteti koju time nanose prirodi i kulturi. (Laudato si, 146) Tu se papa zapravo poziva na činjenicu odnosa Indijanaca prema svojoj zemlji, kao npr. u mjestu Seattlu.⁶

Papa, dakle, smatra da se u rješavanje postojećih ekoloških poteškoća ne bi trebalo koristiti nekim uopćenim pravilima ili jedinstvenim tehničkim zahvatima jer bi se time previdjelo višeslojnost mjesnih problematika. U takvim slučajevima potrebno je, prema njegovu mišljenju, aktivirati mjesno stanovništvo, jer ti ljudi najbolje znaju što ih muči i kako bi te probleme trebalo riješiti. A rješenja trebaju izrasti iz vlastite lokalne

6 „Davne 1854. vlada u Washingtonu predložila je indijanskom poglavici Seattlu da proda veliki dio indijanske zemlje u zamjenu za ‘toplino’ rezervata i određen dolarski iznos. Odgovor je bio sljedeći: „Ta sjajna voda što teče brzicama i rijekama nije samo voda već i krv naših predaka. Ako vam prodamo zemlju, morate se sjetiti da je to sveto i morate učiti vašu djecu da je to sveto i da svaki odraz u bistroj vodi jezera priča događaje i sjećanja moga naroda. Žubor vode glas je oca moga oca ... Rijeke su naša braća, one nam utajuju žed. Rijeke nose naše kanue i hrane našu djecu. Ako vam prodamo našu zemlju, morate se sjetiti i učiti vašu djecu da su rijeke naša braća, i vaša, i morate od sada dati rijekama dobrotu kakvu biste pružili svakome bratu ... Zrak je skupocjen za crvenog čovjeka jer sve živo dijeli jednaki dah — životinja, drvo, čovjek. Bijeli čovjek ne izgleda kao da opaža zrak koji diše. Kao čovjek koji umire mnogo dana, on je otupio na smrad ... Vjetar što je mojem djedu dao prvi dah, također će prihvatiti i njegov (posljednji) uzdah ... Morate naučiti svoju djecu da je tlo pod njihovim stopama pepeo njihovih djedova ... Ako čovjek pljuje na tlo, pljuje na sebe samoga.“, u : Ujević, Tvrtko (1988) „Zbornik radova — pripremio Ivan Cifrić. Društvo i ekološka kriza. Sociološko društvo Hrvatske. Zagreb, 1988., 233 str.“, u: *Revija za sociologiju* 1988, 19, 1-2, str. 129-131.

kulture. A to znači da lokalni socijalni akteri polazeći od svoje vlastite kulture stalno preuzimaju svoj vlastiti dio u rješavanju ekoloških i drugih problema. Temeljni pojam kvalitete života ne može se propisati, nego ga je potrebno razumijevati iz unutarnjosti svijeta simbola i običaja koji su vlastiti jednoj određenoj skupini ljudi. (Laudato si, 144)

ZAKLJUČAK

I papa Franjo i profesor Cifrić jedinstveni su u stavu da živimo u vremenu u kojem je potrebno ljude odgajati i obrazovati za ekologiju, za očuvanje okoliša. Među najvažnijim institucijama u kojima bi to bilo moguće ostvariti oni vide društvo, obitelj, školu, medije. S tom razlikom da papa Franjo prednost, odnosno važnost u o tome odgajanju za okoliš daje obitelji, a profesor Cifrić školi. No, bez obzira na te rekli bismo 'polazne' razlike u pristupu traženja odgovora kako dosegnuti razinu ekološki obrazovanog građanstva, važno je istaknuti da kao društvo svakodnevno postajemo ekološki svjesniji i da trebamo ustrajavati u ostvarivanju jedne cjelovite ekologije kao općeg dobra, o čemu posebno govori papa Franjo u enciklici *Laudato si* kao i Ivan Cifrić, počevši od svoga prvijenca u kontekstualiziranju socijalne ekologije kao znanstvene i sveučilišne discipline *Kontekst socijalne ekologije* (Cifrić, 1988) pa sve do posthumno objavljenog djela o rodnome mjestu Petrijevcima (Cifrić, 2019) kao modela na koji su način žitelji toga kraja, domaći ljudi, uspijevali živjeti u skladu s prirodom u svim političkim režimima i svim godišnjim dobima.

Polazeći od toga da je u ovome životu međusobno sve usko povezano i da aktualni problemi traže neku novu perspektivu, koja će uzeti u obzir sve aspekte svjetske krize, Papa predlaže da se pozabavimo različitim elementima jedne *cjelovite ekologije*, koja će sasvim jasno u obzir uzimati ljudsku i socijalnu dimenziju.

Literatura

- Ančić, Nedjeljko Ante (2000) „Odgovornost kršćana za stvoreno. Crkveni dokumenti o ekološkoj problematici“, u: *Odgovornost za život. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u Baškoj Vodi, 1.–3. listopada 1999.* Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- Biblija. Kršćanska sadašnjost. Zagreb, 1991.
- Cifrić, Ivan (1988) „Kontekst socijalne ekologije“, u: *Revija za sociologiju*, Vol. XIX (1988), No 1-2: 61-73.
- Cifrić, Ivan (1996a) *Ekološki izazovi obrazovnom kurikulumu u Društvena istraživanja*. God. 5 (1996), br. 1 (21), str. 59-74.
- Cifrić, Ivan (1996b) „Ekološka pismenost između kulturne tradicije i ekološke svakodnevice“, u: *Socijalna ekologija*, Vol. 5 (1996) No. 3 (403-421).
- Cifrić, Ivan (2012) *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb: Školska knjiga
- Cifrić, Ivan (2019) *Selo u sjećanju. Petrijevcu*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i
- Cifrić, Ivan (ur.) (1988) *Društvo i ekološka kriza*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
- Ivan Pavao II (1991) Enciklika ‘Centesimus annus’, u: http://www.snc.hbk.hr/public_html/ivan_pavao_ii_centesimus_annus.pdf
- Luhmann, Niklas (1990) *Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdung einstellen*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Markešić, Ivan (2013) „Kriza eko-sustava iz perspektive Luhmannove teorije sustava“, u: *Socijalna ekologija*, Vol. 22 (2013.), No. 3, str. 201-219.
- Papa Franjo (2015) *Laudato si’*. Enciklika o brizi za zajednički dom. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Papa Pavao VI. (1970) *Ansprache an die FAO anlässlich ihres 25-jährigen Jubiläums* (16. November 1970), 4: AAS 62, u: Papa Franjo (2015) *Laudato si*, 4.
- Papa Pavao VI. (1971) *Apostolisches Schreiben Octogesima adveniens* (14. Mai 1971), 21: AAS 63 (1971), S. 416-417. u: Papa Franjo (2015) *Laudato si*, 4.
- Ujević, Tvrtko (1988) „Zbornik radova — pripremio Ivan Cifrić. Društvo i ekološka kriza. Sociološko društvo Hrvatske. Zagreb, 1988., 233 str.“, u: *Revija za sociologiju* 1988, 19, 1-2, str. 129-131.

RELIGIOZNOST I ZAŠTITA OKOLIŠA U SUVREMENOJ EUROPI.

USPOREDBA MEĐU ZEMLJAMA NA TEMELJU
EUROPSKOG ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI
(1999., 2008. I 2017.)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.08>

SAŽETAK

Religija i ekologija predstavljaju dvije ključne teme kojima se bavio akademik Ivan Čižić tijekom svoje sociološke karijere. Cilj je ovog rada doprinijeti raspravama o religioznosti i environmentalizmu te njihovoj povezanosti u zemljama suvremene Europe na temelju rezultata Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study*). Prvi dio rada bavi se religioznošću u europskim zemljama te promjenama religioznosti kroz vrijeme analizom tri vala istraživanja (1999., 2008. i 2017.) i to kroz tri dimenzije: religijska samoidentifikacija, pohađanje religijskih obreda i vjera u Boga. Uz to, rad provjerava sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao prediktore religioznosti u ove tri točke mjerenja. Drugi dio rada bavi se stavovima o zaštiti okoliša kroz dvije čestice povezane sa spremnošću na odricanje od ekonomskog rasta i osobnih prihoda te također provjerava potencijalne prediktore. Treći dio rada provjerava povezanost religioznosti kao mogućeg prediktora environmentalizma u europskim zemljama, koje se dodatno uspoređuje razlikovanjem na razvijene i poslijekomunističke zemlje kako bi se provjerila tzv. „teorija prosperiteta“. Rezultati analize pokazuju da religioznost opada u svim

¹ Dr. sc. Krunoslav Nikodem, red. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Dr. sc. Tijana Trako Poljak, izv. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

uključenim dimenzijama u zemljama razvijene Europe, dok u zemljama poslijekomunističke Europe taj proces teče sporije ili postoje suprotni trendovi jačanja. Prediktori religioznosti nisu iznenađujući, ali se neki mijenjaju i jačaju (desna politička orijentacija) ili slabe kroz vrijeme, odnosno nisu konzistentni (manja naselja, stupanj obrazovanja). Proekološki stavovi prevladavaju u svim zemljama Europe, no izraženiji su u ekonomski razvijenim, s time da postoje neke individualne razlike u obje skupine koje ukazuju na potrebu dodatnih objašnjenja uz „teoriju prosperiteta“. Konačno, prediktorski sklop za environmentalizam također ne iznenađuje (politički lijevo orijentirani, više obrazovanje, viši prihodi, urbani), dok se religioznost pokazala kao važan prediktor environmentalizma samo u nekoliko zemalja i to ne jednoznačno (Španjolska i Slovenija gdje su zaštitili okoliša skloniji nereligiozniji, a u Češkoj religiozniji).

Ključne riječi: religioznost, environmentalizam, teorija prosperiteta, Europa, Hrvatska

Uvod

Jedna od ključnih karakteristika sociološke teorije kada je riječ o religiji jest pretpostavka o povezanosti modernizacijskih procesa (prvenstveno strukturalne i funkcionalne diferencijacije) s procesima sekularizacije, odnosno opadanja društvene (pa i individualne) važnosti religije (Wilson, 1966; Berger, 1967). „Sekularizacija se kao društveno stanje iskazuje u (a) opadanju važnosti religije za obavljanje ne-religijskih uloga i institucija države i ekonomije; (b) opadanju društvenog ugleda religijskih uloga i institucija; (c) opadanju opsega unutar kojeg ljudi sudjeluju u religijskim obredima, iskazuju religijska vjerovanja i djeluju u drugim područjima svog života vođeni takvim vjerovanjima“ (Bruce, 2002:3). Sekularizacijske teorije znatno su obilježile posljednjih šezdesetak godina sociološke teorije religije te stekle brojne zastupnike i kritičare. Kritičari, poput primjerice Jeffreya K. Haddena, isticali su da je sekularizacija više doktrina nego teorija, da je ideja sekularizacije u sociologiji postala sakralizirana te da je ta priča o nužnoj povezanosti procesa modernizacije i sekularizacije proizvod društvenog i kulturnog konteksta Europe sredinom 19. stoljeća, s dominacijom evolucijskog modela modernizacije i sukoba između religije i liberalne kulture (Hadden, 1987: 588-602). Nakon brojnih kritika pojedini zastupnici teorije sekularizacije napuštaju svoja teorijska polazišta (Berger, 2002), a mnogi od njih ih revidiraju u skladu s razvojem suvremenog društva (Martin, 2005; Inglehart, 1997; Inglehart, Norris, 2007). No, usprkos navedenome, u suvremenoj sociologiji religije uglavnom prevladava stajalište, temeljeno i na rezultatima novijih empirijskih istraživanja, da teorija sekularizacije ostaje osnovni okvir razumijevanja uloge religije u suvremenom društvu, iako je religija i dalje važan društveni čimbenik pa onda i nužno vezana uz druge društvene čimbeni-

ke kao što su dob, spol, prihodi, obrazovanje i sl. (Stolz, 2020). Rezultati dosadašnjih analiza, kako za Hrvatsku, tako i za većinu zemalja u Europi, uglavnom pokazuju da su religioznosti skloniji oni starije životne dobi, žene, oni s nižim stupnjem obrazovanja i oni iz manjih naselja (Nikodem, Zrinščak 2019; Nikodem, Zrinščak 2023).

Još jedan zanimljiv proces koji se povezuje s modernizacijskim tendencijama je porast environmentalizma. Iako se o zaštiti i očuvanju prirode govorilo i prije, od 60-ih godina 20. st. dolazi do jačanja svijesti o postojanju globalne ekološke krize kao prvenstveno uzrokovane naglim i ekspanzivnim ekonomskim i tehnološkim razvojem društava nakon industrijskih revolucija. U to vrijeme se, stoga, različiti akteri, od političara, preko znanstvenika i stručnjaka, do civilnog društva i šire javnosti, na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj pa i međunarodnoj razini, sve češće uključuju u rasprave o nastalim ekološkim problemima, te usuglašavaju oko činjenice da se uzroci kao i rješenja trebaju tražiti u socijalnoj i ekonomskoj dimenziji, a ne isključivo ekološkoj i tragaju za mogućim rješenjima u sklopu postojeće razvojne paradigme, ali i promišljaju o njezinoj radikalnijoj modifikaciji ili slomu. Tako 60-e i 70-e godine 20. st. svjedoče počecima suvremenih ekoloških pokreta, temeljnim radovima iz područja environmentalizma (Hay, 2002: 26-28), kao i međunarodnim konferencijama o okolišu (Chabason, 2022). Sve je navedeno utjecalo na porast svijesti o ekološkoj krizi, kao i poticaj povećanju proekoloških stavova na razini država i među građanima, odnosno rastu environmentalizma u SAD-u, Europi, ali i drugim zemljama svijeta.

Najranija empirijska istraživanja o ekološkim stavovima počinju također 60-ih i 70-ih godina te se nastavljaju sve do danas (Li et al, 2019; Dunlap, 2017: x, u: Telešiené i Gross, 2017). Jedna skupina tih istraživanja ispituje korelaciju proekoloških stavova i socio-demografskih obilježja. U tim istraživanjima, spol je najdosljedniji prediktor, pri čemu su žene najčešće sklonije proekološkim stavovima (Dunlap i sur., 2000). Dob je nešto nedosljedniji prediktor, iako „unatoč proturječnim trendovima u istraživanjima još uvijek postoji uvjerenje da su mlađe generacije zabrinutije zbog ekoloških problema“ (Tankha, 2017). Obrazovanje i prihodi uglavnom su pozitivan prediktor proekoloških stavova i ponašanja (Tankha, 2017). Religioznost je također nedosljedan prediktor. Kako navode Arbukle i Konisky, „neka istraživanja su, na primjer, pronašla da mjere vjerske predanosti kao što su odlazak u crkvu i učestalost molitve ne moraju biti povezane s proekološkim stavovima (Konisky, Milyo i Richardson, 2008), dok su drugi otkrili da su religiozniji pojedinci skloniji izražavanju veće zabrinutosti za okoliš (Eckberg i Blocker, 1996; Kanagy i Willits, 1993.; Kanagy i Nelsen, 1995)“ (u: Arbukle i Konisky, 2015). Dunlap, također, dajući pregled povezanosti socio-demografskih obilježja i proekoloških stavova u SAD-u, pokazuje da su prediktori u istraživanjima iz 70-ih i 80-ih godina uglavnom uključivali dob (mlađi), obrazovanost (obrazovaniji), političku orijentaciju (liberalna) te mjesto življenja (urbano), a da je u recentnijim istraživanjima snažan prediktor spol (žene) te da se politička orijentacija pokazala kao sve jači prediktor kroz vrijeme i to ne samo u SAD-u (Dunlap, 2017: x, u: Telešiené i Gross, 2017).

Druga skupina navedenih istraživanja su, kako ističe Dunlap, i prva komparativna istraživanja od 90-ih godina naovamo koja se temelje na velikim bazama podataka kako bi se utvrdile kros-kulturne razlike u ekološkim stavovima (Dunlap, 2017:xxi, u: Telešiené i Gross, 2017). Ona su između ostaloga potaknula i usporedbe između zemalja na temelju tzv. „teorije prosperiteta“ gdje se provjerava povezanost između proekoloških stavova i ekonomskog razvoja određene zemlje (Dunlap, 2017:xxi, u: Telešiené i Gross, 2017) neposredno usporedbom s njenim BDP-om ili posredno, primjerice, korelacijom s materijalnim/poslijematerijalnim vrijednostima koristeći npr. Inglehartov (1997) mjerni instrument. Međutim, kako dalje ističe Dunlap, rezultati su još uvijek nedosljedni te se čini da ekonomski razvoj i poslijematerijalne vrijednosti mogu, posebice u razvijenim zemljama, objasniti proekološke stavove samo do određene razine, no javljaju se i suprotni rezultati koji ukazuju na to da postoje i neke druge varijable osim prihoda na nacionalnoj i individualnoj razini koji utječu na proekološke stavove (npr. „globalizacijska hipoteza“ o postojanju svijesti o ekološkoj krizi), kao i da postoje razlike u načinu na koji se ekološki stavovi ispituju (zabrinutost za ekološke opasnosti ili spremnost na odricanje od dijela prihoda za zaštitu okoliša) (Dunlap, 2017:xxi-xxii, u: Telešiené i Gross, 2017). U ovom smo se istraživanju stoga oslonili na rezultate iz EVS-a koji dopuštaju kros-kulturnu usporedbu europskih zemalja međusobno i kroz vrijeme, te smo razdvojili zemlje na razvijene i poslijekomunističke kako bismo provjerili tezu o ekonomskom razvoju i poslijematerijalizmu kao čimbenicima izraženijih proekoloških stavova.

Konačno, povezanost religije i ekologije ima složenu povijest, što se nužno preslikava i na vezu između religioznosti i ekoloških stavova. Jedan od ključnih tekstova sa samih početaka razvoja environmentalizma ostaje onaj Lynna Whitea koji u tzv. abrahamskim religijama, odnosno prije svega kršćanstvu, pronalazi „povijesne korijene ekološke krize“ (1987). Ta ideja vuče svoje korijene iz teze o izvornoj antropocentričnosti kršćanstva koje potječe iz promatranja živog svijeta kao postavljenoga na hijerarhijskoj ljestvici na čijem se vrhu, kao kod primjerice Akvinskog (u: Armstrong i Botzler, 2003), nalazi Bog, *Ens Perfectissimum*, a ispod njega ljudi pa životinja i biljke. Dio autora pak upozorava da antropocentričnost ili zauzimanje za čovjeka kao jedinog mogućeg moralnog subjekta u kršćanstvu ne mora nužno podrazumijevati manjak odgovornosti prema prirodi i njenoj zaštiti (Kopnina et al., 2018). Nešto slabija verzija antropocentrizma u kršćanstvu može se tako prema Cifriću (2009) pronaći u tzv. drugoj knjizi postanka u kojoj „Jahve, Bog, uzme čovjeka i postavi ga u edenski vrt da ga obrađuje i čuva“ (Biblija, Post., 2: 15), čime se podrazumijeva ne samo gospodarenje, već i odgovornost prema prirodi i živom svijetu. Međutim, koje kod tumačenje prihvatili, vidljivo je da se s jačanjem environmentalizma u drugoj polovici 20. st. i religije sve više uključuju u razvoj tzv. „ekološke teologije“ kojoj je cilj pridonijeti sverastućem pitanju zaštite prirode i okoliša pri čemu ostaje otvoreno pitanje je li to moguće u okviru postojeće antropocentričke paradigme ili je potrebno prihvaćanje ekocentrističke perspektive, te u kojoj je mjeri ona

pak sukladna s temeljnim teološkim (teo ili antropocentričnim) principima kršćanske i drugih religija.

S obzirom na ovu raspravu kao i sve snažnije sekularizacijske trendove u europskim zemljama, cilj je rada utvrditi stanje religioznosti u suvremenoj Europi kroz analizu zemalja uključenih u posljednja tri vala Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study – EVS*) i njihovih stavova o zaštiti okoliša u posljednjem valu EVS-a te istražiti je li religioznost prediktor environmentalizma u suvremenoj Europi.

2. METODOLOGIJA

2.1. Uzorak

U ovom radu koristimo rezultate trećeg, četvrtog i petog vala istraživanja u sklopu međunarodnog istraživačkog projekta Europsko istraživanje vrijednosti (*European Values Study – EVS*) (EVS Longitudinal Data File 1981-2008; European Values Study 2017: Integrated Dataset). Istraživanja su provedena u uključenim europskim zemljama (Tablica 1) na reprezentativnim uzorcima punoljetnih građana, a podaci su naknadno ponderirani prema dobi i obrazovanju. Za Hrvatsku istraživanje u 1999./2000. godini provedeno je od 5. do 29. travnja 1999. godine na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva (N = 1003), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na trima razinama. Prva se etapa odnosila na izbor naselja metodom kumulativnih veličina, druga na terensko uzorkovanje stambenih jedinica *random walk* metodom. U trećoj se etapi birao jedan od ukućana metodom posljednjega rođendana (Rimac, 2000, str. 185-186). Istraživanje za 2008./2009. godinu također je provedeno na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva (N = 1498), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na navedenim trima razinama. Nakon provedbe istraživanja podaci su utežani u tri faze – po dizajnu uzorka, u kojem su množitelji izračunani na temelju proračuna nejednakih šansi izbora u uzorak; utežavanjem neodaziva na anketu, kojim je uklonjena disproporcija broja anketa na pojedinim lokacijama te poststratifikacijskim kalibriranjem prema podacima iz okvira uzorkovanja prema spolu, dobi i obrazovanju (Rimac, Zorec i Ogresta, 2010, str. 53). Istraživanje za 2017./2018. godinu provedeno je od 1. studenog 2017. godine do 1. veljače 2018. godine na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana Hrvatske (N = 1477), konstruiranom kao i u prethodnim istraživanjima.

Odabrane europske zemlje podijeljene su u dvije skupine. Prvu skupinu čine europske zemlje visokog stupnja razvoja, kako ekonomskog i političkog tako i razvoja u širem društvenom smislu. Drugu skupinu čine europske zemlje koje su u drugoj polovici 20. stoljeća imale socijalistički sustav i koje, ne samo zbog tog razloga i bez obzira na međusobne različitosti, usporedno sa zemljama iz prve skupine zaostaju u razvoju.

Tablica 1. Zemlje uključene u analizu.

	1999.	2008.	2017.
Razvijene zemlje	Austrija	Austrija	Austrija
	Belgija	Belgija	Nema
	Danska	Danska	Danska
	Finska	Finska	Finska
	Francuska	Francuska	Francuska
	Italija	Italija	Italija
	Nema	Norveška	Norveška
	Španjolska	Španjolska	Španjolska
	Nema	Švicarska	Švicarska
	Nizozemska	Nizozemska	Nizozemska
	Njemačka	Njemačka	Njemačka
	Švedska	Švedska	Švedska
	Velika Britanija	Velika Britanija	Velika Britanija
Poslijekomunističke zemlje	Nema	Bosna i Hercegovina	Bosna i Hercegovina
	Bugarska	Bugarska	Bugarska
	Nema	Crna Gora	Crna Gora
	Češka	Češka	Češka
	Hrvatska	Hrvatska	Hrvatska
	Mađarska	Mađarska	Mađarska
	Poljska	Poljska	Poljska
	Rumunjska	Rumunjska	Rumunjska
	Sjeverna Makedonija	Sjeverna Makedonija	Sjeverna Makedonija
	Slovačka	Slovačka	Slovačka
	Slovenija	Slovenija	Slovenija
Nema	Srbija	Srbija	

2.2. Mjerni instrumenti

Za analizu religioznosti u širem smislu koristimo tri mjerna instrumenta: prvi koji mjeri religijsku samoidentifikaciju², drugi koji mjeri pohađanje religijskih obreda³ i tre-

2 „Neovisno o tome idete li u crkvu ili ne, što biste rekli jeste li...” uz ponuđenu skalu od tri stupnja gdje je 1=religiozna osoba, 2=nereligiozna osoba i 3=uvjereni ateist. Skala je za potrebe analize rekodirana obrnuto od ponuđene u anketnom upitniku.

3 „Izuzevši vjenčanja, pogrebe i krštenja, koliko često pohađate religijske obrede u zadnje vrijeme?” Pridružena skala je od sedam stupnjeva gdje je 1=više nego jednom tjedno, 2=jednom tjedno, 3=jednom mjesечно, 4=samo za pojedine blagdane, 5=jednom godišnje, 6=vrlo rijetko i 7=nikada, praktički nikada. Skala je za potrebe analize rekodirana na pet stupnjeva tako da je 1=nikada, praktički nikada, 2=rijetko (5 i 6), 3=povremeno (4), 4=mjesечно i 5=tjedno (1 i 2).

ći koji mjeri vjerovanje u Boga.⁴ U analizi stava o zaštiti okoliša koristimo dva mjerna instrumenta: prvi, u kojemu se sučeljavaju dvije tvrdnje o prednosti zaštite okoliša nad ekonomskim rastom i obrnuto, i drugi, koji predstavlja stav o izdvajanju dijela prihoda za zaštitu okoliša.⁵

Za sociodemografske karakteristike koristimo dobnu strukturu, spol, stupanj obrazovanja ispitanika, stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika, veličinu naselja/grada i mjesečne prihode kućanstva, za 2017. godinu. U 2008. godini umjesto pitanja o stupnju obrazovanja majke i oca postavljeno je pitanje o stupnju obrazovanja roditelja, a u 1999. godini to pitanje nije bilo postavljeno. Političke orijentacije za sve tri točke mjerenja bile su mjerene standardiziranim pitanjem „U političkim ‘stvarima’ ljudi govore o ‘ljevicima’ i ‘desnicama’”. Gdje biste se Vi s Vašim uvjerenjem smjestili na ovoj skali?“ uz skalu od 10 stupnjeva, gdje je 1 = „lijevo“, a 10 = „desno“.

2.3. Ciljevi i hipoteze

Cilj je rada utvrditi religioznost u zemljama Europe obuhvaćenima EVS-om kao i promjene u religioznosti s obzirom na tri istraživačka vala (1999., 2008. i 2017.) te prediktore religioznosti s obzirom na uključena socio-demografska obilježja i orijentacije. Nadalje, radom se ciljaju utvrditi stavovi o zaštiti okoliša na temelju podataka iz petog istraživačkog vala (2017.) kao i prediktori tih stavova, s posebnim naglaskom na provjeru religioznosti kao potencijalnog prediktora proekoloških stavova.

Hipoteze su postavljene na temelju početnog teorijskog uvoda rada vezano za procese sekularizacije i porasta environmentalizma u suvremenoj Europi te povezanosti sa socio-demografskim obilježjima i političkim orijentacijama ispitanika, te glase kako slijedi:

H1. Pretpostavljamo da je u promatranom razdoblju došlo do smanjivanja religioznosti u zemljama suvremene Europe, te da će to smanjivanje biti izraženije u prvoj skupini (razvijenih) zemalja.

H2. S obzirom na sociodemografske karakteristike i političke orijentacije pretpostavljamo da će religioznosti biti sklonije osobe starije životne dobi, žene, oni iz manjih naselja, osobe s nižim stupnjem obrazovanja, osobe s nižim prihodima i oni koji su bliži desnoj političkoj orijentaciji.

H3. Pretpostavljamo da će u većini zemalja suvremene Europe biti izraženi pozitivni stavovi o zaštiti okoliša, s time da će oni biti izraženiji u prvoj skupini (razvijenih) zemalja.

4 „Vjerujete li u ... Boga“. Skala od dva stupnja gdje je 1=da, a 2=ne. Skala je za potrebe analize rekodirana obrnuto od ponuđene u anketnom upitniku.

5 „Odrekao/la bih se dijela prihoda kad bih znao/la da će on biti utrošen u zaštitu okoliša“ – uz pridruženu skalu od pet stupnjeva (1=slažem se u potpunosti, 5=uopće se ne slažem), koja je rekodirana u obrnutom smjeru za potrebe analize (1=uopće se ne slažem, 5=slažem se u potpunosti).

H4. Pretpostavljamo da će zaštititi okoliša statistički značajno biti sklonije žene, osobe mlađe životne dobi, oni s višim stupnjem obrazovanja, oni s višim mjesečnim prihodima, te osobe koje su manje religiozne.

2.4. Obrada podataka

Osim usporedbe rezultata na deskriptivnoj razini u radu koristimo i multiplu regresijsku analizu, te korelacijsku analizu (bivarijatna korelacija, Pearsonov koeficijent). Za konstrukciju indeksa korištena je naredba „compute“. Podaci su obrađeni u programu *IBM SPSS Statistics 29.0*.

3. REZULTATI

3.1. Religijska slika suvremene Europe

U ovom dijelu rada dajemo kratki prikaz religijske slike suvremene Europe. Prikaz se sastoji od tri dimenzije religioznosti, a to su religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga.

Rezultati prikazani u tablici 2. donose postotke ispitanika, u pojedinim zemljama i u dvije označene skupine, koji se smatraju religioznim osobama.

Tablica 2. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji se smatraju religioznim osobama.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	61,7	52,7	48,6	-13
Austrija	75,0	60,9	57,9	-17
Belgija	65,1	59,6	n.p.	-5
Danska	70,7	68,6	53,8	-17
Finska	61,6	49,9	49,1	-13
Francuska	44,4	41,2	40,5	-3
Italija	83,2	82,5	74,0	-9
Nizozemska	61,1	59,0	42,2	-19
Norveška	45,0*	46,1	37,3	-8
Njemačka	52,2	46,1	52,2	-
Španjolska	56,3	52,4	47,4	-9
Švedska	37,1	29,2	26,7	-10
Švicarska	n.p.	57,6	47,2	-11
Velika Britanija	37,3	43,3	36,9	-
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	65,5	70,8	69,4	+3

Bosna i Hercegovina	n.p.	93,6	82,8	-11
Bugarska	46,7	55,0	61,8	+15
Crna Gora	n.p.	79,0	83,8	+5
Češka	40,4	30,0	32,4	-8
Hrvatska	79,9	77,8	78,0	-2
Mađarska	57,6	53,9	53,2	-5
Poljska	91,8	83,7	83,0	-9
Rumunjska	80,9	79,4	82,6	+2
Sjeverna Makedonija	n.p.	79,0	77,3	-2
Slovačka	76,7	73,6	68,8	-8
Slovenija	64,6	66,8	66,3	+1
Srbija	n.p.	84,9	75,2	-10

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Na razini skupina vidljivo je da se religioznost (u užem smislu) u razdoblju od 1999. do 2017. godine smanjuje u prvoj skupini (za 13%), dok je u drugoj skupini došlo do blagog povećanja religioznosti (za 3%). Najmanje religioznih osoba u prvoj skupini je u Švedskoj (oko 27%), Velikoj Britaniji i Norveškoj (oko 37%), a najviše ih je u Italiji (74%), Austriji (oko 58%) i Danskoj (oko 54%). Usprkos tome upravo je u Austriji i Danskoj, uz Nizozemsku, u navedenom razdoblju došlo do najvećeg pada. Usporedba rezultata u ove tri točke mjerenja za zemlje prve skupine pokazuje da je u gotovo svim zemljama, osim u Njemačkoj i u Velikoj Britaniji, došlo do smanjenja broja ispitanika koji se smatraju religioznim osobama.

U drugoj skupini, koju čine europske poslijekomunističke zemlje, dinamika promjena u smislu religijske samoidentifikacije ipak je ponešto drugačija, a međusobne razlike izražajnije. Naime, rezultati pokazuju da je u navedenom razdoblju došlo do smanjenja broja ispitanika koji se smatraju religioznim osobama u osam od ukupno dvanaest odabranih poslijekomunističkih zemalja. To se posebno odnosi na Bosnu i Hercegovinu (11%) i Srbiju (10%), te na Poljsku (9%) i Češku i Slovačku (8%). U tri zemlje došlo je do blagog povećanja u tom smislu, u Crnoj Gori (5%), Rumunjskoj (2%) i Sloveniji (1%), a u Bugarskoj do znatnog povećanja onih koji se smatraju religioznim osobama (15%). U Hrvatskoj je pitanje religijske samoidentifikacije relativno stabilno, uz manji pad od 2% religioznih.

Sljedeća dimenzija religioznosti čije rezultate kratko prikazujemo je institucionalna religijska praksa, u ovom slučaju riječ je o učestalosti odlazaka na misu. Radi jednostavnijeg prikaza u tablici 3. dajemo samo postotke onih koji tjedno pohađaju religijske obrede. Usporedba rezultata u navedenom razdoblju jasno pokazuje, uz određene iznimke, trend smanjivanja tjednog pohađanja religijskih obreda koji se posebno izražen u tradicionalnim katoličkim zemljama u obje skupine. Tako je prvoj skupini najveće smanjenje institucionalne religijske prakse u Italiji (13%), Austriji (10%) i Španjolskoj (8%), a u drugoj skupini to je u Slovačkoj (14%), Poljskoj (12%) i u Hrvatskoj (9%).

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Tablica 3. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji tjedno pohađaju religijske obrede.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	17,7	11,4	10,0	-8
Austrija	22,7	16,5	13,1	-10
Belgija	17,3	10,8	n.p.	-6
Danska	2,7	2,6	2,5	-
Finska	5,3	4,2	4,6	-
Francuska	7,5	6,2	7,9	-
Italija	40,1	32,9	26,7	-13
Nizozemska	13,9	15,2	13,5	-
Norveška	5,1*	5,7	5,6	+1
Njemačka	13,6	8,7	8,6	-5
Španjolska	25,3	17,2	16,7	-8
Švedska	3,8	4,5	5,3	+1
Švicarska	n.p.	10,0	8,1	-2
Velika Britanija	14,2	12,3	11,2	-3
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	23,9	19,3	20,1	-4
Bosna i Hercegovina	n.p.	31,1	29,0	-2
Bugarska	8,9	5,6	8,7	-
Crna Gora	n.p.	6,3	15,9	+10
Češka	6,8	8,0	6,5	-
Hrvatska	31,4	24,3	21,7	-9
Mađarska	10,4	9,0	10,2	-
Poljska	58,7	51,7	47,1	-12
Rumunjska	24,6	27,5	30,2	+5
Sjeverna Makedonija	n.p.	12,8	24,7	+12
Slovačka	40,5	34,2	26,5	-14
Slovenija	16,9	17,0	15,2	-2
Srbija	n.p.	7,2	7,9	+1

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Na razini skupina u prvoj skupini u navedenom razdoblju tjedni odlasci na misu smanjeni su za 10%, a u drugoj skupini za 4%. U drugoj skupini u pojedinim zemljama primjetno je povećanje tjednih odlazaka na misu. To se prije svega odnosi na Sjevernu Makedoniju i Crnu Goru, a djelomice i na Rumunjsku.

Treća dimenzija religioznosti je vjerovanje u Boga, gdje smo u tablici 4., opet zbog jednostavnijeg prikaza, uzeli u obzir samo postotke onih koji vjeruju u Boga. Usporedba rezultata na skupnoj razini u sve tri točke mjerenja pokazuje različite trendove. Naime, u prvoj skupini (razvijene zemlje) došlo je do smanjenja vjerovanja u Boga za 15%, a u drugoj skupini (poslijekomunističke zemlje) došlo je do povećanja za 6%.

Tablica 4. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji vjeruju u Boga.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	69,7	59,0	55,3	-15
Austrija	82,7	72,2	67,8	-15
Belgija	65,9	60,3	n.p.	-6
Danska	62,1	58,5	50,4	-12
Finska	73,8	56,3	53,5	-20
Francuska	56,1	49,8	50,3	-6
Italija	87,9	84,3	76,2	-12
Nizozemska	58,0	54,8	41,1	-17
Norveška	58,4*	54,3	45,5	-12
Njemačka	61,9	57,9	58,2	-4
Španjolska	81,1	72,5	64,2	-17
Švedska	46,6	34,6	34,4	-13
Švicarska	n.p.	68,1	65,3	-3
Velika Britanija	60,6	57,7	47,8	-12
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	68,7	76,3	75,0	+6
Bosna i Hercegovina	n.p.	93,4	93,4	-
Bugarska	57,9	67,1	68,9	+11
Crna Gora	n.p.	84,2	92,8	+9
Češka	33,1	29,1	31,0	-2
Hrvatska	91,4	85,8	81,3	-10
Mađarska	64,9	67,4	65,1	-
Poljska	96,2	94,5	90,4	-6
Rumunjska	91,6	94,6	94,5	+3
Sjeverna Makedonija	n.p.	87,3	89,7	+3
Slovačka	75,9	73,9	67,1	-9
Slovenija	62,1	62,3	58,2	-4
Srbija	n.p.	84,5	79,8	-5

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

U svim odabranim zemljama u prvoj skupini smanjilo se vjerovanje u Boga u navedenom razdoblju, a posebno u Finskoj (20%), te Nizozemskoj i Španjolskoj (17%). U drugoj skupini vjerovanje u Boga se smanjilo najviše u Hrvatskoj (10%) i Slovačkoj (9%), a značajno se povećalo u Bugarskoj (11%) i Crnoj Gori (9%).

3.2. Zaštita okoliša ili ekonomski rast?

U ovom dijelu kratko prikazujemo rezultate petog vala EVS-a, provedenog 2017. i 2018. godine, za dvije čestice koje obuhvaćaju temu zaštite okoliša. U prvoj imamo dvije tvrdnje koje zaštitu okoliša sučeljavaju gospodarskom rastu i otvaranju novih rad-

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

nih mjesta. Na skupnoj razini rezultati pokazuju da nešto više od 60% ispitanike prve skupine podržava zaštitu okoliša u tom smislu, dok je takvih u drugoj skupini nešto manje od 50%. Nadalje, u prvoj skupini oko 27% ispitanika daje prioritet ekonomskom rastu i novim radnim mjestima, a u drugoj skupini tome prioritet daje oko 39%.

Tablica 5. U raspravama o okolišu i gospodarskom razvoju ove dvije izjave su česte. Koju od njih podržavate? 1 – Zaštita okoliša treba imati prioritet, čak i kada usporava gospodarski rast i uzrokuje gubitak radnih mjesta. 2 – Gospodarski rast i otvaranje radnih mjesta trebaju biti prioritet, čak i kada štete okolišu.

%	Podržava zaštitu okoliša	Podržava gospodarski rast	Ne zna
<i>Razvijene zemlje</i>	61,4	26,6	5,5
Austrija	53,5	27,5	7,8
Belgija	n.p.	n.p.	n.p.
Danska	65,4	23,8	1,0
Finska	61,2	23,4	5,8
Francuska	50,5	33,1	8,3
Italija	59,8	29,9	6,7
Nizozemska	50,0	29,5	8,8
Norveška	67,1	29,8	1,8
Njemačka	59,2	23,2	12,9
Španjolska	57,5	30,6	8,3
Švedska	85,4	10,9	1,7
Švicarska	70,9	22,2	2,6
Velika Britanija	57,3	36,6	3,1
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	48,8	39,1	7,7
Bosna i Hercegovina	36,7	59,5	2,4
Bugarska	47,3	33,7	13,5
Crna Gora	59,1	31,6	5,1
Češka	51,5	33,3	9,9
Hrvatska	52,8	37,4	6,4
Mađarska	62,2	29,1	5,9
Poljska	39,2	48,5	8,6
Rumunjska	43,0	43,9	9,3
Sjeverna Makedonija	46,4	37,7	8,6
Slovačka	60,0	29,7	4,7
Slovenija	60,2	27,9	6,2
Srbija	35,1	49,5	11,2

Izvor: EVS 2017.

No i unutar pojedine skupine postoje jasne razlike između pojedinih zemalja. Tako je u prvoj skupini najviše onih koji prioritet daju zaštiti okoliša u Švedskoj (85,4%)

i u Švicarskoj (70,9%), a najmanje ih je u Francuskoj i u Nizozemskoj (oko 50%). Najviše onih koji pak podržavaju ekonomski rast i otvaranje novih radnih mjesta naspram zaštite okoliša je u Velikoj Britaniji (36,6%), Francuskoj (33,1%) i u Španjolskoj (30,6%). U drugoj skupini, gdje je podržavanje zaštite okoliša manje izraženo, najviše ispitanika koji podržavaju prvenstvo zaštite okoliša u navedenom smislu je u Mađarskoj (62,2%) i u Sloveniji i Slovačkoj (oko 60%). Onih koji podržavaju ekonomski rast ispred zaštite okoliša najviše je u Bosni i Hercegovini (59,5%), Srbiji (49,5%) i u Poljskoj (48,5%).

Druga čestica koja tematski obuhvaća zaštitu okoliša je tvrdnja o odricanju dijela prihoda ukoliko bi se taj prihod utrošio za zaštitu okoliša. Na skupnoj razini dobiveni su vrlo slični rezultati za obje promatrane skupine. U obje skupine oko 50% ispitanika slaže se s navedenom tvrdnjom, a u prvoj skupini nešto je više onih koji se s time ne slažu.

Tablica 6. „Odrekao/la bih se dijela prihoda kad bih znao/la da će on biti utrošen u zaštitu okoliša“.

%	Ne slaže se	Ne zna	Slaže se
<i>Razvijene zemlje</i>	24,9	22,5	50,7
Austrija	34,8	18,2	45,8
Belgija	n.p.	n.p.	n.p.
Danska	14,4	25,8	58,7
Finska	28,5	29,2	39,3
Francuska	30,7	18,1	50,3
Italija	24,2	24,1	47,8
Nizozemska	36,8	26,4	33,8
Norveška	30,9	16,4	52,1
Njemačka	25,7	17,3	54,2
Španjolska	32,8	19,5	43,6
Švedska	9,4	18,1	71,4
Švicarska	20,2	23,9	54,4
Velika Britanija	20,3	25,8	53,5
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	21,8	24,2	49,6
Bosna i Hercegovina	11,8	17,2	68,9
Bugarska	21,9	30,9	38,4
Crna Gora	8,4	35,0	54,0
Češka	31,2	27,3	35,0
Hrvatska	13,8	19,9	63,8
Mađarska	32,2	25,5	40,2
Poljska	31,5	21,9	42,9
Rumunjska	18,9	19,0	52,6
Sjeverna Makedonija	11,2	15,0	71,1

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Slovačka	37,7	31,6	27,7
Slovenija	15,5	20,4	61,4
Srbija	19,7	27,8	48,8

Izvor: EVS 2017.

U prvoj skupini najviše ispitanika koji se slaže s ovom tvrdnji ima u Švedskoj (71,4%) i u Danskoj (58,7%), a najviše onih koji se s time ne slažu je u Nizozemskoj (36,8%) i u Austriji (34,8%). U drugoj skupini najviše onih koji se slažu s navedenom tvrdnjom je u Sjevernoj Makedoniji (71,1%), Bosni i Hercegovini (68,9%) i u Hrvatskoj (63,8%), a onih suprotnog stajališta najviše je u Slovačkoj (37,7%), Mađarskoj (32,2%), te Poljskoj i Češkoj (oko 31%).

3.3. Prediktori religioznosti u suvremenoj Europi

U nastavku analiziramo religioznost, konstruiranu kao indeks od tri prethodno korištene čestice, s obzirom na osnovna sociodemografska obilježja ispitanika i njihove političke orijentacije u tri točke mjerenja. Rezultati višestruke regresijske analize na skupnoj razini pokazuju da odabrani prediktorski sklop tumači oko 10% kriterijske varijable u prvoj skupini, odnosno oko 11% u drugoj skupini. Prediktivnost odabranog prediktorskog sklopa u blagom je porastu u obje promatrane skupine, iako je taj porast pravilniji u drugoj skupini. Prema točkama mjerenja u 1999. godini u prvoj skupini važni zasebni prediktori religioznosti bili su dob (stariji skloniji religioznosti), spol (žene) i veličina mjesta stanovanja (manja naselja), a u drugoj skupini spol (žene) i veličina mjesta stanovanja (manja naselja). U sljedeće dvije točke mjerenja kao važni prediktori u prvoj skupini javljaju se i političke orijentacije (oni desno orijentirani skloniji religioznosti) i stupanj obrazovanja (ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja skloniji religioznosti, također i oni čija majka ima niži stupanj obrazovanja). Slični rezultati dobiveni su i za drugu skupinu gdje se također u sljedeće dvije točke mjerenja kao važni zasebni prediktori javljaju političke orijentacije i stupanj obrazovanja, iako ovdje stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika. U drugoj skupini kao važan zasebni prediktor religioznosti u 2008. godini javljaju se i prihodi (oni s nižim prihodima skloniji religioznosti).

Na razini pojedinih zemalja rezultati pokazuju da odabrani prediktorski sklop najbolje tumači religioznost u Španjolskoj (oko 31%), Poljskoj i Sloveniji (oko 23%), te u Finskoj i u Hrvatskoj (oko 20%). Izuzev Finske, to su uglavnom zemlje s tradicionalno katoličkom većinom. Slaba protumačenost je uglavnom u tradicionalno pravoslavnim zemljama, kao što su Srbija, Crna Gora i Bugarska (između 7% i 8%), te u izrazito sekulariziranim zemljama kao što su Češka i Švedska (oko 5%). Rezultati nadalje pokazuju da je dobivena važnost zasebnih prediktora uglavnom u skladu s rezultatima prethodnih analiza. Važno je istaknuti i da se u većini zemalja nakon 1999. godine, dakle od 2008. i dalje, javlja desna politička orijentacija kao važan prediktor religioznosti. Ta

povezanost više je istaknuta u prvoj skupini, dakle među razvijenim zemljama Europe, gdje se od trinaest odabranih zemalja ne javlja samo u tri zemlje (Danska, Švedska i Velika Britanija). U drugoj skupini, sastavljenoj od dvanaest odabranih poslije komunističkih zemalja, povezanost desne političke orijentacije i religioznosti nakon 1999. godine javlja se u šest zemalja.

Tablica 7. Osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao korelati religioznosti u odabranim europskim zemljama.

R ²	1999.	2008.	2017.	Važni prediktori
Razvijene zemlje	0,073	0,111	0,101	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje majke)-niže obrazovanje ispitanika 1999. (stariji, žene, manja naselja)
Austrija	0,117	0,131	0,140	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno) 1999. (stariji, manja naselja)
Belgija	0,072	0,124	n.p.	2017. n.p. 2008. (stariji, žene, desno) 1999. (stariji, žene)
Danska	0,108	0,130	0,089	2017. (stariji, žene, niže obrazovanje oca) 2008. (stariji, žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, manja naselja)
Finska	0,127	0,142	0,195	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno) 1999. (stariji, žene)
Francuska	0,044	0,161	0,089	2017. (žene, desno, niže obrazovanje ispitanika i oca) 2008. (stariji, žene, desno) 1999. (stariji)
Italija	0,084	0,088	0,119	2017. (stariji, žene, manja naselja, desno) 2008. (žene, manja naselja, desno, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Nizozemska	0,089	0,143	-	2008. (stariji, desno, manja naselja, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, manja naselja)
Norveška	n.p.	0,104	0,106	2017. (stariji, žene, manja naselja, desno) 2008. (stariji, žene)

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Njemačka	0,113	0,136	0,082	2017. (žene, desno, niže obrazovanje majke) 2008. (stariji, žene, desno, manja naselja, viši prihodi) 1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika)
Španjolska	0,225	0,273	0,308	2017./2008. (stariji, žene, desno, niže obrazovanje ispitanika) 1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika)
Švedska	0,096	0,060	0,046	2017./2008./1999. (stariji, žene)
Švicarska	n.p.	0,125	0,082	2017. (stariji, desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 2008. (stariji, žene, desno, niže obrazovanje ispitanika i roditelja)
Velika Britanija	0,078	0,081	-	2008. (stariji, žene) 1999. (stariji, žene, viši prihodi)
Poslijekomunističke zemlje	0,057	0,088	0,112	2017./2008. (žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje majke i oca)- niži prihodi 1999. (žene, manja naselja)
Bosna i Hercegovina	n.p.	0,082	0,100	2017. (desno, niži prihodi) 2008. (desno, manja naselja, niže obrazovanje roditelja)
Bugarska	0,033	0,053	0,073	2017. (žene, manja naselja) 2008./1999. (žene)
Crna Gora	n.p.	0,090	0,076	2017. (desno) 2008. (desno, niže obrazovanje ispitanika i roditelja)
Češka	0,061	0,086	0,052	2017. (stariji, manja naselja) 2008. (stariji, žene, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, niži prihodi)
Hrvatska	0,058	0,176	0,201	2017./2008. (žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 1999. (žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Mađarska	0,149	0,096	0,143	2017. (stariji, žene, niži prihodi, desno) 2008./1999. (stariji, žene, manja naselja)
Poljska	0,052	0,141	0,226	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje oca) 1999. (manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)

Rumunjska	0,107	0,043	0,074	2017./1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika) 2008. (stariji, žene)
Sjeverna Makedonija	n.p.	0,062	0,168	2017. (niže obrazovanje ispitanika i majke) 2008. (manja naselja, desno)
Slovačka	0,103	0,120	0,168	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja) 1999. (stariji, žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Slovenija	0,172	0,256	0,229	2017. (desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 2008. (žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika i roditelja) 1999. (manja naselja, niži prihodi, niže obrazovanje ispitanika)
Srbija	n.p.	0,054	0,066	2017. (žene, niže obrazovanje oca) 2008. (žene, desno, niže obrazovanje ispitanika)

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Rezultati nadalje ukazuju da stupanj obrazovanja ispitanika u većini zemalja uključenih u analizu više nije važan prediktor religioznosti. Dok je stupanj obrazovanja ispitanika 1999. godine bio važan prediktor religioznosti u Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, Švicarskoj, te Hrvatskoj, Poljskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj i Sloveniji, u 2017. godini to je ostao samo u Španjolskoj i u Rumunjskoj, te se kao važan prediktor te godine javlja i u Francuskoj i Sjevernoj Makedoniji.

3.4. Prediktori zaštite okoliša u suvremenoj Europi

U nastavku analiziramo zaštitu okoliša, konstruiranu kao indeks od dvije korištene čestice, također s obzirom na osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije ispitanika, ali samo u jednoj točki mjerenja. Rezultati višestruke regresijske analize pokazuju da odabrani prediktorski sklop tumači samo oko 8% varijance kriterija u prvoj skupini i neznatnih oko 2% u drugoj skupini zemalja. Važni zasebni prediktori zaštite okoliša u prvoj skupini su mjesečni prihodi, stupanj obrazovanja ispitanika i roditelja, te političke orijentacije. U razvijenim europskim zemljama ispitanici s višim mjesečnim приходima, oni koji imaju viši stupanj obrazovanja i oni čiji roditelji imaju viši stupanj obrazovanja, te oni politički lijevo orijentirani skloniji su zaštiti okoliša. U drugoj skupini zemalja samo je jedan važan prediktor zaštite okoliša, a to je stupanj obrazovanja. Ispitanici s višim stupnjem obrazovanja skloniji su zaštiti okoliša.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Tablica 8. Osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao korelati zaštite okoliša u odabranim europskim zemljama.

	R ²	Važni prediktori
<i>Razvijene zemlje</i>	0,075	<i>Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke i oca, lijevo</i>
Austrija	0,099	Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Belgija	n.p.	n.p.
Danska	0,057	Više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Finska	0,107	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika i oca, lijevo
Francuska	0,124	Viši prihodi, veći gradovi, više obrazovanje ispitanika, mladi, lijevo
Italija	0,055	Viši prihodi, lijevo
Nizozemska	-	-
Norveška	0,066	Više obrazovanje ispitanika, lijevo
Njemačka	0,075	Mladi, lijevo, više obrazovanje ispitanika i oca
Španjolska	0,094	Više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Švedska	0,063	Više obrazovanje ispitanika, lijevo
Švicarska	0,091	Mladi, više obrazovanje ispitanika i majke i oca, lijevo
Velika Britanija	-	-
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	0,016	<i>Više obrazovanje ispitanika</i>
Bosna i Hercegovina	0,038	Niži prihodi
Bugarska	0,040	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika
Crna Gora	0,024	Lijevo
Češka	0,014	-
Hrvatska	0,011	-
Mađarska	0,057	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika i oca
Poljska	0,047	Viši prihodi, više obrazovanje oca
Rumunjska	0,062	Veći gradovi, desno, više obrazovanje majke
Sjeverna Makedonija	0,022	Lijevo
Slovačka	0,043	Više obrazovanje ispitanika i oca
Slovenija	0,088	Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Srbija	0,029	Više obrazovanje ispitanika

Izvori: EVS 2017.

Na razini pojedinih zemalja u prvoj skupini odabrani prediktorski sklop najviše tumači zaštitu okoliša u Francuskoj (12,4%), Finskoj (10,7%), te u Austriji, Španjolskoj i u Švicarskoj (između 9% i 10%). U drugoj skupini, uvjetno rečeno, nešto veća protumačenost varijance kriterija je u Sloveniji (oko 9%). Važni zasebni prediktori zaštite okoliša su uglavnom viši mjesečni prihodi, viši stupanj obrazovanja ispitanika (negdje i roditelja), mlađa životna dob, urbane sredine, te lijeva politička orijentacija.

3.5. Religioznost kao prediktor zaštite okoliša?

Na kraju ove analize povezali smo religioznost i zaštitu okoliša. Rezultati bivarijatne analize (Pearsonov koeficijent) pokazuju da religioznost i zaštita okoliša uglavnom nisu povezani.

Tablica 9. Korelacija religioznosti i zaštite okoliša u odabranim europskim zemljama.

<i>Razvijene zemlje</i>	-0,046**
Austrija	-0,018
Belgija	n.p.
Danska	-0,068**
Finska	-0,081**
Francuska	-0,022
Italija	-0,037
Nizozemska	-0,036
Norveška	-0,011
Njemačka	-0,003
Španjolska	-0,138**
Švedska	-0,010
Švicarska	-0,046**
Velika Britanija	-0,003
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	0,018*
Bosna i Hercegovina	0,086**
Bugarska	0,043
Crna Gora	0,029
Češka	0,120**
Hrvatska	-0,016
Mađarska	0,002
Poljska	-0,068*
Rumunjska	-0,064*
Sjeverna Makedonija	-0,038
Slovačka	0,060*
Slovenija	-0,128**
Srbija	0,063*

** $p < 0,001$; * $p < 0,05$; Izvor: EVS 2017.

Tek u tri zemlje dobivena je značajna povezanost. U Španjolskoj i u Sloveniji ispitanici koji nisu religiozni skloniji su zaštiti okoliša, dok su istome u Češkoj skloniji ispitanici koji jesu religiozni.

4. DISKUSIJA

Religioznost u zemljama suvremene Europe mjerena je u tri vala EVS-a (1999., 2008. i 2017.) te kroz tri dimenzije: religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga. Rezultati su pokazali da u prvoj skupini razvijenih europskih zemalja dolazi do ukupnog smanjenja religioznosti i to tako da u gotovo svim zemljama uglavnom dolazi do smanjenja broja onih koji se smatraju religioznima, kao i tjednog pohađanja religijskih obreda (posebno izraženo u tradicionalnim katoličkim zemljama) te vjerovanja u Boga. U drugoj skupini poslijekomunističkih zemalja rezultati nisu tako jednoznačni, odnosno postoje razlike između zemalja kao i između ove tri dimenzije religioznosti: od ukupno 12 zemalja u njih 8 dolazi do smanjenja onih koji se religioznima ili nema značajnih promjena dok u 4 dolazi do povećanja (Crna Gora, Rumunjska, Bugarska i Slovenija); zatim u većini zemalja dolazi do smanjenja ili nema promjena kod tjednog pohađanja religijskih obreda (opet posebno izraženo u tradicionalnim katoličkim zemljama), s time da u 3 zemlje dolazi do povećanja (Crna Gora, Rumunjska i Sjeverna Makedonija); te u većini zemalja dolazi do suprotnog trenda od razvijenih zemalja, a to je povećanje vjere u Boga ili nema promjena (smanjenje samo u Hrvatskoj i Slovačkoj) s time da Crna Gora i Bugarska pokazuju izraženije povećanje. Iz ovoga je vidljivo da su zemlje razvijene Europe prošle sekularizacijske procese kroz ove tri točke mjerenja te da ti procesi još uvijek traju utječući na smanjenje religioznosti ili njenu stagnaciju. Također je vidljivo da postoje razlike s obzirom na ove procese u poslijekomunističkim europskim zemljama. Kod zemalja u kojima je vidljiv blagi porast ili stabilnost kod religioznosti može se govoriti o tome da se sekularizacijski procesi još ne odvijaju ili se odvijaju znatno sporije. Neke zemlje poput prvenstveno Crne Gore, Rumunjske i Bugarske pokazuju i suprotne trendove povećanja religioznosti koji bi mogli biti povezani s procesima novog buđenja religioznosti u suvremenom svijetu te procesima retradicionalizacije.

Nadalje smo religioznost konstruirali kao indeks od tri navedene čestice kako bismo ispitali povezanost sa socio-demografskim obilježjima i orijentacijama ispitanika u sve tri točke mjerenja. U 1999. godini u prvoj skupini razvijenih zemalja religioznosti su bili skloniji stariji ispitanici, žene te ispitanici iz manjih naselja, a u drugoj skupini poslijekomunističkih zemalja također žene te ispitanici iz manjih naselja. U 2008. i 2017. u prvoj skupini zemalja religioznosti su bili skloniji politički desno orijentirani ispitanici i ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja kao i oni čija majka ima niži stupanj obrazovanja, a slični rezultati dobiveni su i za drugu skupinu zemalja s time da ovdje ulogu ima i stupanj obrazovanja i oca i majke te u 2008. godini oni s nižim prihodima također su skloniji religioznosti. Kada se pogleda na razini pojedinih zemalja zanimljivo je primijetiti da se u većini zemalja nakon 1999. godine, dakle od 2008. i dalje, javlja desna politička orijentacija kao važan prediktor religioznosti, posebno u prvoj skupini. Također, kada se gledaju pojedine zemlje, iako prediktorno, obrazovanje slabi kao prediktor religioznosti u većini zemalja između 1999. i 2017. Konačno, rezultati pokazuju

da odabrani prediktorski sklop najbolje tumači religioznost u tradicionalnim katoličkim zemljama (Španjolska, Poljska, Slovenija) te Finskoj, a najmanje u tradicionalno pravoslavnim zemljama (Srbija, Crna Gora, Bugarska) i sekulariziranim zemljama (Češka i Švedska) što ukazuje na potrebu uključenja i drugih oblika religioznosti u istraživanje.

Zaštita okoliša mjerena je u petom valu EVS-a (2017.) i to kroz dvije kategorije: pitanje o tome da „Zaštita okoliša treba imati prioritet, čak i kada usporava gospodarski rast i uzrokuje gubitak radnih mjesta“ i o tome da „Gospodarski rast i otvaranje radnih mjesta trebaju biti prioritet, čak i kada štete okolišu“. U prvoj skupini razvijenih zemalja nešto više od 60% ispitanike podržava zaštitu okoliša, s time da je i svaka pojedinačna zemlja u ovoj skupini više podržava zaštitu okoliša nego ekonomski rast. Međutim, postoje i razlike pa najviše onih koji prioritet daju zaštiti okoliša u Švedskoj i Švicarskoj, a najmanje u Francuskoj i Nizozemskoj. U drugoj skupini poslijekomunističkih europskih zemalja nešto je manje od 50% ispitanika koji podržavaju zaštitu okoliša u odnosu na ekonomski rast s time da u nekoliko zemalja više podržavaju ekonomski rast kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija i Poljska te su u Rumunjskoj postoci podjednaki. Razlike na skupnoj razini su jasne i u skladu s uvriježenim teorijskim postavkama u sociologiji, primjerice o poslijematerijalističkim vrijednostima koje se razvijaju u zemljama koje su dostigle određen stupanj socioekonomskog razvoja (Inglehart, 1997).

Kod druge čestice koja se odnosi na odricanje dijela prihoda radi zaštite okoliša, dobiveni su slični rezultati u prvoj i drugoj skupini kao na prethodnom pitanju, s time da je Nizozemska u zemljama prve skupine izuzetak pa se čini da iako je ispitanicima u toj zemlji u redu donekle usporiti gospodarski rast za zaštitu okoliša (mada su i tu među najnižim rezultatima), imaju više problema s odricanjem od vlastitih prihoda u istu svrhu, te bi razloge za Nizozemsku valjalo dodatno istražiti. U zemljama druge skupine ispitanici također prihvaćaju da se odreknu dijela vlastitih prihoda za zaštitu okoliša, osim u nekim zemljama, posebice Slovačkoj. Zanimljivo je da u onim zemljama druge skupine kojima nije bilo prihvatljivo usporiti gospodarski rast za zaštitu prirode ovdje prihvatljivije odreći se vlastitih prihoda što ukazuje na potrebu daljnjeg istraživanja environmentalizma kroz različite dimenzije kao i na potrebu uzimanja u obzir specifičnosti nekih zemalja, posebice onih koje se na neki način izdvajaju iz svojih skupina, odnosno za koje „teorija prosperiteta“ nije dovoljno objašnjenje.

Nadalje smo zaštitu okoliša konstruirali kao indeks od navedene dvije čestice i ispitali povezanost sa sociodemografskim obilježjima i orijentacijama u 2017. godini. Odabrani prediktorski sklop tumači vrlo malo varijance kriterija u prvoj skupini zemalja i još manje u drugoj. Pri tome su u prvoj skupini razvijenih zemalja zaštiti okoliša skloniji ispitanici s višim mjesečnim приходima, višim stupanjem obrazovanja vlastitim i onim roditelja te politički lijevo orijentirani, dok je u drugoj skupini zemalja prediktoran samo vlastiti stupanj obrazovanja. Ponegdje je relevantno i to da su ispitanici iz urbanih sredina. Ovo je u skladu s postojećom literaturom u kojoj sociodemografska obilježja i stavovi prema zaštiti okoliša nisu jednoznačno povezana, ali kada jesu idu u pronađenom smjeru (Dunlap i sur., 2000; Tankha, 2017).

Konačno, rezultati pokazuju da religioznost i zaštita okoliša uglavnom nisu povezani, a kada jesu ta povezanost nije jednoznačna. Tako su u Španjolskoj i Sloveniji ispitanici koji nisu religiozni skloniji zaštiti okoliša, dok su istome u Češkoj skloniji ispitanici koji jesu religiozni. To je također u skladu s postojećim istraživanjima koja pokazuju da religioznost nije pouzdan i dosljedan prediktor (Arbukle i Konisky, 2015), što ukazuje na potrebu da se ovaj odnos dublje promotri uzimajući u obzir specifičnost zemalja kod kojih se pronalazi povezanost, ali sa suprotnim predznacima. Dio objašnjenja zasigurno leži u raspravi koja i dalje traje u religijskim krugovima o tome treba li se i u kojoj mjeri religija uključiti u environmentalizam te kako to pomiriti s postojećim antropocentričkim stavovima.

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je istražiti dvije ključne teme kojima se akademik Ivan Cifrić bavio tijekom svoje sociološke karijere: sociologijom religije i socijalnom ekologijom. Kako je jedan od njegovih velikih ostavština upravo stavljanje snažnog naglaska na empirijska istraživanja smatrali smo ovu relevantnu temu religioznosti i environmentalizma u suvremenoj Europi te provjere njihove povezanosti i drugih mogućih prediktora prikladnom za ovaj Zbornik radova posvećenom njegovu životu i radu.

Naša je prva hipoteza da će religioznost u zemljama suvremene Europe pokazati opadanje kroz tri istraživačka vala EVS-a (1999., 2008. i 2017.), s time da će to biti izraženije u prvoj skupini razvijenih zemalja, dokazana. Rezultati za religioznost su u skladu sa sekularizacijskim teorijama te upućuju na smanjenje religioznosti na sve tri čestice kojima je mjerena: religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga. Nadalje, rezultati su pokazali opravdanim razdvojiti zemlje Europe na „razvijene“ i „poslijekomunističke“ zemlje, jer dok u svim zemljama postoji ovaj trend, on je izraženiji u razvijenim zemljama te unutar druge skupine postoje i neki zasebni trendovi (npr. Crna Gora, Bugarska, Rumunjska) što može ukazivati na procese re-tradicionalizacije i ponovnog „buđenja“ religioznosti.

Druga hipoteza da će da će religioznosti biti sklonije osobe starije životne dobi, žene, oni iz manjih naselja, osobe s nižim stupnjem obrazovanja, osobe s nižim prihodima i oni koji su bliži desnoj političkoj orijentaciji djelomično je dokazana. Naime, rezultati uglavnom pokazuju važnost spola (žene) i veličine naselja (manja) kao prediktora religioznosti, te jačanje važnosti desne političke orijentacije. Za ostale pretpostavljene prediktore religioznosti dobiveni rezultati nisu jednoznačni ili uopće nisu dobiveni.

Treća hipoteza koja je glasila da će u većini zemalja suvremene Europe biti izraženi pozitivni stavovi o zaštiti okoliša, s time da će oni biti izraženiji u prvoj skupini razvijenih zemalja, je dokazana. Rezultati za environmentalizam na temelju dvije uključene čestice koje se odnose na ekonomski rast i osobne prihode u 2017. pokazuju optimističnu situaciju da u većini zemalja obje skupine u većoj ili manjoj mjeri prevladavaju

proekološki stavovi. Ipak, s tim rečeno, ponovno se pokazalo opravdanim razdvojiti ove zemlje na razvijene i poslijekomunističke što je u skladu s poslijematerijalističkim vrijednostima koje se razvijaju u zemljama koje su dostigle određen stupanj socioekonomskog razvoja (Inglehart, 1997) jer je u drugoj skupini to ukupno manje izraženo, a i postoje neke zemlje koje odstupaju od ovih rezultata (Bosna i Hercegovina, Srbija i Poljska te su u Rumunjskoj postoci za i protiv podjednaki).

Konačno, četvrta hipoteza kojom smo pretpostavili da će zaštitu okoliša statistički značajno biti sklonije žene, mlađi, obrazovaniji i imućniji ispitanici kao i manje religiozni je djelomično dokazana. Iako su se neka sociodemografska obilježja pokazala prediktornima u nekim zemljama (urbanost, viši prihodi, više obrazovanje, politički lijevo orijentirani) nisu se pokazala jačim prediktorima za proekološki stavove. Isto je i s religioznošću koja ako je prediktorna, nije u istom smjeru u zemljama u kojima je povezanost pronađena (Španjolska i Slovenija gdje su nereligiozniji proekološki, a u Češkoj su to religiozniji).

Neka ograničenja rada proizlaze iz činjenice da se temelji na postojećim podacima iz EVS-a pa se kao indikatori uzimaju unaprijed određeni indikatori religioznosti i environmentalizma. To ističe i Dunlap u svojoj kritici korištenja čestica za mjerenje javnog mnijenja, a ne specifično ekoloških stavova, no i on prepoznaje veliku vrijednost ovakvih sveobuhvatnih istraživanja relevantnih socioloških tema koje omogućuju usporedbe između zemalja i kroz vrijeme (Dunlap, 2017: xxi, u: Telešiené i Gross, 2017). Buduća istraživanja mogu uzeti u obzir i neke druge izvore podataka za ove europske zemlje i ova vremenska razdoblja kako bi se provjerile i druge dimenzije i njihovi prediktorski sklopovi. Također, ubuduće bi valjalo dodatno istražiti pojedinačno posebno one zemlje koje donekle odstupaju od prosjeka svojih skupina kako bi se bolje razumjelo zbog čega se u njima javljaju drugačiji procesi.

Zaključno, nadamo se da će rad doprinijeti boljem razumijevanju trenutnog stanja i promjena religioznosti u suvremenoj Europi što je posebno relevantno istraživati s obzirom na promjene koje se posljednjih 20ak godina intenzivno odvijaju vezano za religiju u suvremenom društvu, uz procese sekularizacije s jedne, ali i retradicionalizacije s druge strane. Nadamo se da će rad doprinijeti i boljem razumijevanju environmentalizma u suvremenoj Europi u kojoj prevladavaju proekološki stavovi no mnogo su jači u nekim zemljama čak i unutar svake od dvije skupine razvijenih i poslijekomunističkih zemalja. Također, vezano za raspravu o utjecaju ekonomskog razvoja i materijalnih/poslijematerijalnih vrijednosti na proekološke stavove, iz rezultata je vidljivo da „teorija prosperiteta“ može objasniti razlike između zemalja prve razvijene i druge poslijekomunističke skupine, no ne može objasniti zašto neke zemlje u drugoj skupini nižeg ekonomskog razvoja, u kojima ne prevladavaju postmoderne vrijednosti, zagovaraju zaštitu okoliša, odnosno zašto se događa i obrnuto, da je nekim zemljama razvijene Europe zaštita okoliša manje bitna od ekonomskog prosperiteta.

Konačno, Hrvatska je tu posebno zanimljiva domaćim čitateljima te ovaj rad doprinosi i boljem razumijevanju stanja religioznosti u njoj barem u ove tri uključene

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

dimenzije: religijska samoidentifikacija je stabilna kroz vrijeme, dok postoji blaži pad odlaska na tjedne religijske obrede i jedino u Hrvatskoj i Slovačkoj dolazi do nešto značajnijeg smanjenja vjere u Boga u skupini poslijekomunističkih zemalja. Vezano za environmentalizam Hrvatska je tu u prosjeku poslijekomunističkih zemalja u smislu da iako podržava zaštitu okoliša, ipak se ne odriče ekonomskog rasta, no zanimljivo je da su hrvatski građani mnogo spremniji dati dio svojih prihoda za zaštitu okoliša od usporavanja ekonomskog rasta, ali i u odnosu na neke druge zemlje iz obje skupine. Religioznost i environmentalizam u Hrvatskoj nisu povezani te i to ukazuje na jedno mjesto koje bi valjalo dublje istražiti u budućim istraživanjima s obzirom da su, kako je zagovarao i Cifrić (2018), religije danas posebno pozvane uključiti se u pronalazak rješenja globalne socijalno-ekološke krize.

Literatura

- Arbuckle, M. B. i Konisky, D. M. (2015). The Role of Religion in Environmental Attitudes. *Social Science Quarterly*, 96(5): 1244-1263. <https://www.jstor.org/stable/26612273>
- Armstrong, S. i Botzler, R. (ur.) (2003). *Environmental Ethics: Divergence and Convergence*. McGraw-Hill.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Berger, P. L. (2002). Secularization and de-secularization. U: Woodhead, L. i drugi (ur.) *Religions in the Modern World. Traditions and Transformations*. London, New York: Routledge. str. 291-298.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chabason, L. (2022). *50 Years of Global Environmental Governance, From Stockholm 1972 to Stockholm 2022: What Next?* Institute for Sustainable Development and International Relations (IDDRI), blog post, 6. siječnja 2022. URL: <https://www.iddri.org/en/publications-and-events/blog-post/50-years-global-environmental-governance-stockholm-1972-stockholm> (pristupljeno 20. prosinca 2022.)
- Cifrić, I. (2018). Traganje za svjetskim ekološkim ethosom. *Socijalna ekologija*, 17(3): 259-278. <https://hrcak.srce.hr/en/file/320962>
- Cifrić, I. (2019). *Kultura i okoliš. Zaprešić: VŠPU „B. A. Krčelić“*.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G. i Jones, R. E. (2000). New Trends in Measuring Environmental Attitudes: Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, 56: 425–442. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00176>
- European Values Study 2017: Integrated Dataset*. (EVS 2017). [https://doi.org/GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0, doi:10.4232/1.13560](https://doi.org/GESIS>DataArchive,Cologne.ZA7500>DatafileVersion4.0.0,doi:10.4232/1.13560)
- EVS Longitudinal Data File 1981-2008*. (EVS 1999; EVS 2008). [https://doi.org/ZA4804 Data file Version 3.1.0, doi:10.4232/1.13486](https://doi.org/ZA4804>DatafileVersion3.1.0,doi:10.4232/1.13486)
- Hadden, J.K. (1987.). Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces*, 65 (3): 587-611.
- Hay, P. (2002). *Main Currents in Western Environmental Thought*. Indiana University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. i Norris, P. (2007). *Sveto i svjetovno. Religija i politika u svijetu*. Zagreb: Politička kultura.
- Kopnina, H., Washington, H., Taylor, B. et al. (2018). Anthropocentrism: More Than Just a Misunderstood Problem. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31: 109–127. <https://doi.org/10.1007/s10806-018-9711-1>

- Li, D., Zhao, L., Ma, S., Shao, S. i Zhang, L. (2019). What Influences an Individual's Pro-Environmental Behavior? A Literature Review. *Resources, Conservation and Recycling*, 146: 28-34. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.03.024>
- Martin, D. (2005). *On Secularization. Towards a Revised General Theory*. Aldershot: Ashgate.
- Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2019). Između distancirane crkvenosti i intenzivne osobne religioznosti: religijske promjene u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28 (3): 371-390. <https://hrcak.srce.hr/226813>
- Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2023). Sekularizacija, individualizacija ili polarizacija? Religijske promjene u europskim katoličkim zemljama. U: Baloban, J., Nikodem, K., Migles, S. i Zrinščak, S. (ur.), *Promjene vrijednosnog sustava u demokratskoj Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, KBF Sveučilišta u Zagrebu. str. 39-75.
- Rimac, I. (2000). Uzorak i način izbora ispitanika. *Bogoslovska smotra*, 70(2); 185–189. <https://hrcak.srce.hr/31159>
- Rimac, I., Zorec, L. i Ogresta, J. (2010). Analiza determinanti odaziva u anketnom istraživanju Europske studije vrijednosti. *Društvena istraživanja*, 19 (1–2); 47–67. <https://hrcak.srce.hr/52188> <https://hrcak.srce.hr/31159>
- Stolz, J. (2020.). Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address. *Social Compass*, 67(2): 282-308.
- Tankha, G. (2017). *Environmental Attitudes and Awareness: A Psychosocial Perspective*. Cambridge Scholars Publishing.
- Telešienė, A. i Gross, M. (2017). *Green European. Environmental Behaviour and Attitudes in Europe in a Historical and Cross-Cultural Comparative Perspective*. Routledge.
- White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155: 1203-1207. URL: <https://www.cmu.ca/faculty/gmatties/lynnwhiterootsofcrisis.pdf> (pristupljeno 20. prosinca 2022.)
- Wilson, B. R. (1966.). *Religion in Secular Society. A Sociological Comment*. London: C. A. Watts & CO LTD.

POLITIČKA KULTURA I OKOLIŠ

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.09>

SAŽETAK

Ekološka kriza je zapravo već stoljetni problem naše Planete, ali se tek posredstvom socijalnih faktora u otkrićima razaranja prirode i čovjekova okoliša počela problematizirati u pogledu traženja ekoloških alternativa rješenja preko socijalnih alternativa i to paralelno s uočavanjem negativnih posljedica tehnologije. Budući da su ekološki problemi već izazvali mnoge duboke „strukturne krize“ industrijskih društava kroz vojne, znanstvene i tehnološke sustave „nad-moći“ u rukama pojedinaca ili krugova moćnika, onda ekološki problemi nisu samo problemi opstanka na Zemlji i same planete Zemlje nego su to problemi u prvom redu organizacije društva u međusobnim odnosima čovjeka i prirode, koji se u moderno doba neizbježno vode kroz politički plan. U modernim demokracijama problem nije stoga samo zlo-upotreba politike i moći vladanja, nego razumna primjena i odgovornost onih koji sudjeluju u donošenju i izvršavanju političkih odluka. Pitanje i problemi okoliša postali su područje sukoba između tradicionalne političke kulture i njenih strategija, s jedne, te potreba za novim rješenjima u području ekologije, s druge strane. Stanje političke kulture i utjecaj političkih institucija i ponašanja u velikoj mjeri određuju način tretiranja ekološke problematike, tj. pitanja okoliša. Tek se s promjenama političke kulture u smislu njezine sve veće demokratizacije može očekivati da će se u budućnosti mijenjati i odnos prema okolišu, u smislu njegove sve veće zaštite. Smatramo da će se tim promjenama podvrgavati svi socijalni akteri, od javnosti do političkih stranaka i vlasti, jednako kao i svakodnevno ponašanje pojedinaca.

Ključne riječi: okoliš, politička kultura, politička moć, socijalne ekologija

¹ Dr. sc. Branka Galić, red. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Uvod²

Iako je točno da su 1989. Zeleni Istočne Europe obznanili prvi puta pred svijetom stanje degradacije okoliša u svojim zemljama tražeći hitan oporavak i rješavanje takvog stanja, pa su u tom smislu zahtijevali i političke promjene te razvijali konstruktivne metode za uvođenje tih promjena, čini se da su ti Zeleni, ipak, više bili „oruđe“ novih političkih snaga, stranaka i koalicija za promicanje njihovih vlastitih interesa, nego što su uspjeli transformirati pitanja okoliša u masovnu zelenu pobjedu na terenu. Ekološki pokreti također nisu imali u svim zemljama Istočne Europe jednaku sposobnost korištenja svoga utjecaja na nacionalnu političku agendu. Svaki je pokret iz različitih ekonomskih, kulturnih i političkih razloga, pronalazio sebe u različitim fazama razvoja od popularnog pokreta do stabilnog političkog entiteta, bila to politička stranka ili nevladina organizacija. Neslaganje, međutim, oko pitanja hijerarhijske strukture ovih grupa te organizacijskog oblika suradnje – formalnog ili neformalnog – pridonijelo je usporavanju njihova djelovanja.

Nužnost uspostavljanja environmentalističke paradigme kao konstruktivne alternative staroj industrijskoj paradigmi, diktira sam industrijski razvoj, ukidajući dosadašnju paradigmu rasta. Ono što se čini posebno važnim glede stupnja utjecaja zelene politike u odnosu na dosadašnje konvencionalne Zapadne politike jest izgrađivanje konstruktivne platforme i fleksibilne organizacije Zelene politike, kao temeljne pretpostavke izgrađivanja nove političke kulture na ekološkim temeljima, tj. ekološke političke kulture. Stupanj utjecaja Zelene politike ovisit će onda izravno o tome koliko uspješno ta politika uspijeva riješiti pitanje svoje institucionalizacije nasuprot „spontanosti“, odnosno pitanje izgradnje ozbiljnog i odgovornog političkog aktera koji utječe na oblikovanje tih novih formi političke kulture, kako na Zapadu, tako i na Istoku.

ZONA SUKOBA ILI „KAMEN KUŠNJE“ IZMEĐU TRADICIONALNE POLITIČKE KULTURE I EKOLOŠKIH PRISTUPA

Izrgavanjem prirodnih ciklusa vrsta ljudskoj subordinaciji suočili smo se s pojavom i razvojem ekoloških problema te s poimanjem ekologije u puno širem značenju od pukog znanstvenog – biološkog. Ekološki³ problemi uočeni su u njihovoj

2 Tekst je komponiran od većinom neobjavljenih dijelova sadržaja moje doktorske disertacije, obranjene 1999. godine na temu „Politička kultura i okoliš“, a posvećen je dalekosežnom misliocu i vizionaru naše socijalne ekologije – akademiku i sociologu – prof. dr. sc. Ivanu Cifriću.

3 Ovaj termin uključuje različita značenja. Skovao ga je njemački biolog Ernest Haeckel 1966. godine, podrazumijevajući pod njime *biološku ekologiju*, tj. znanost o organizmima i njihovu okolišu. Stavljanje područja divljine pod režim nacionalnih parkova ili prirodnih rezervata započele su SAD sredinom 19. stoljeća. Prijelaz prema „humanoj ekologiji“ teče od početka 20. stoljeća, a termin je skovao škotski arhitekt Patrick Geddes, imajući na umu uvažavanje lokacija resursa

kriznoj fazi tek onda kada se spoznalo „negativno povratno djelovanje ekosistema na socijalni sistem“, tj. „onda kada je priroda zbog vlastite nemogućnosti samoregulacije i samočišćenja od posljedica čovjekovog društvenog djelovanja povratno utjecala na društvo“ (Cifrić, 1989).

Ekološka kriza se, posredstvom socijalnih faktora u razaranju prirode i čovjekova okoliša počela problematizirati u ekološkim alternativama preko socijalnih alternativa i to paralelno s uočavanjem negativnih posljedica tehnologije. Ekološke probleme izazvale su „dublje strukturne krize industrijskih društava“ koje su se oblikovale u prijeteci sustav „nad-moći“ ogromnog kompleksa „vojnog, naučnog i tehnološkog“ (Cifrić, 1989) u rukama pojedinaca ili krugova moćnika. Stoga ekološki problemi nisu samo problemi opstanka na Zemlji i same planete Zemlje nego su to problemi u prvom redu organizacije društva u međusobnim odnosima čovjeka i prirode, koji se u moderno doba neizbježno vode kroz politički plan.⁴ U modernim demokracijama problem nije stoga samo zloupotreba politike i moći vladanja, nego razumna primjena i odgovornost onih koji sudjeluju u donošenju i izvršavanju političkih odluka.

U tom su smislu kako međudržavni, tako i regionalni problemi okoliša postali neizbježna pitanja koja zahtijevaju zajednička rješenja. Značajnost ekoloških problema narasla je u vodećim industrijskim zemljama, a međunarodne organizacije pokušavaju se prilagoditi ekološkim nužnostima pružajući pomoć manje razvijenim zemljama putem, recimo, poticanja programa i projekata zaštite okoliša s financijskom potporom. Značajni doprinosi u tom smislu jesu i ekološki adekvatni ekonomski programi te nove zakonske inicijative koje doprinose odbacivanju formalnih prepreka globalnom i regionalnom environmentalnom ili „održivom“ razvoju.

prilikom oblikovanja prostora i naseljavanja (Bramwell, 1994: 30). Kasnije se humana ekologija, koja je bila osobito razvijena unutar Čikaške škole, počela baviti odnosima između čovjeka i okoliša, pod utjecajem razvoja tehnologije (Cifrić, 1989: 297-308). Lewis Mumford je predvidio da će postojeće političke zajednice zamijeniti bio-regije, a Rimski klub je svojim izvještajima o „granicama rasta“ i prekretnicama opstanka postavio ekološke probleme kao nezaobilazne društvene (Meadows i sur., 1973). Shvaćanje ekologije kao nikakve druge do „socijalne ekologije“, u čijem je središtu proučavanje strukture odnosa dominacije, uveo je M. Bookchin (1980), dok je razvoj ekologije kao „političke“ posljedica najnovijih socijalno-političkih kretanja na Zapadu i Istoku (Wall, 1990; Atkinson, 1991; Rifkin, 1991; Greenberg & Park, 1994, Vol. 1; Goodin, 1995).

- 4 Govoreći o primjeni ekološke politike u SAD, M. Duverger je citirao govor američkog predsjednika Nixona u Detroitu 1971. godine, kada je ovaj iskazao svoje viđenje ekoloških problema, rekavši: „*Nećemo dopustiti da problemi okoliša... ugroze industrijski sistem koji je veličina ove zemlje!*“, čime je jasno dao na znanje cijelom svijetu da će okoliš biti žrtvovan profitu (Duverger, 1990). „*Sve zemlje Zapada*“, tvrdi Duverger, „*primjenjuju zapravo istu politiku, s jedinom razlikom što njihovi šefovi to manje otvoreno priznaju*“. Takvo ponašanje razvijenog kapitalizma Duverger je usporedio s ponašanjem katoglepa – „*basnoslovno glupe životinje koja sama proždire vlastite udove, a da to i ne primjećuje*“. Zapadno društvo čine dva suprotstavljena, ali komplementarna dijela, koja Duverger uspoređuje s licem mitskog boga Janusa od 2 lica. S jedne strane imamo, dakle, pluralizam, političke slobode i izbore koji građanima daju veće mogućnosti utjecaja na članove vlade negoli igdje drugdje i ikada prije, a s druge nam prijete ekološka propast. Bivše, pak, istočne zemlje još su nas više približile ekološkoj kataklizmi, što smo tek nedavno otkrili, a da nam nisu dale čak niti ovo prvo lice Janusa.

Problemi okoliša pojavili su se u agendama bivših Istočnih zemalja tek krajem 1980., jer je dotada ta problematika bila ograničena samo na „prljavi kapitalizam“, dok je socijalizam bio „zaštićen“ od ekološke degradacije. Socijalizam je svojom ideološkom partijskom mašinerijom zaista uspijevao ostavljati pitanja destrukcije okoliša netaknutim unutar svojih okvira, a stalno je „upirao prstom“ izvan sebe, tj. u kapitalizam. Početkom 1989. godine sve su se bivše socijalističke zemlje našle duboko u procesu urušavanja društva realnog socijalizma i svojim unutrašnjim transformacijama, odbacujući radikalne načine društvenih promjena, što je u znanstvenoj i stručnoj literaturi postalo uobičajeno nazivati terminom „tranzicija“. Iako su se pod tim imenom podrazumijevale promjene tipa režima i nekih zapadnih zemalja⁵, pod njim se danas uglavnom podrazumijeva stvaranje procesa prijelaza iz totalitarnih u liberalno demokratska društva, u prvom redu zemalja Istočne Europe, koje su bile pod komunističkom ili socijalističkom vlašću (Eatwell, 1997). Neki autori tvrde da je unatoč svim mogućim kritikama taj pojam opstao kao „opće ime za sve procese koji su do kraja osamdesetih godina vodili nadolasku postkomunističkih društveno-sistemskih oblika“ (Kalanj, u: Cifrić i sur., 1998:9). *Cilj je prijelaza (tranzicije) stvaranje demokratskog društva s tržišnom ekonomijom, višestranačkim sustavom parlamentarne demokracije, uspostavljanjem vladavine prava, slobode medija i informiranja te razvijanje ekoloških modela razvoja*. Koliko se kojemu od tih ciljeva pridaje važnosti, ovisi o pojedinoj zemlji i razvijenosti njihovih institucija, tj. o stanju *političke kulture* dotične zemlje. Općenito za sve zemlje vrijedi da žele i pokušavaju kao spasonosnu formulu toga prijelaza kopirati mehanizme modernizacije po uzoru na Zapadne zemlje, dok su, međutim, same istodobno suočene s borbom za očuvanje i priznanje njihovog vlastitog identiteta, što neki nazivaju terminom *retradicionalizacije* (Kalanj, 1998: 30). Različite pristupe proučavanju problema tranzicije moguće je svrstati, prema Kalanju, u tri različite faze (Kalanj, 1998: 9-42): 1. *slova socijalističkog sustava*; 2. *tranzicijskih zaokreta* i 3. *konsolidacije demokracije*. Iako je prva faza prilično objašnjena, još uvijek se raspravlja oko veće ili manje važnosti pojedinih faktora za slom socijalizma. Ono što najviše objašnjava prvu tranzicijsku fazu i u čemu se mnogi autori slažu (Dahrendorf, 1976; Fukuyama, 1994) jesu uloga Mihaila Gorbačova s *perestrojkom*; ekonomski slom socijalizma s centralističkim planiranjem i opadanjem rasta; porast opozicijskih snaga s izražavanjem otvorenog nezadovoljstva prema režimu, kriza legitimnosti sustava s istrošenim karizmatičkim oblikom legitimnosti te procesi modernizacije što uključuju različite dimenzije građanskih i političkih sloboda, mehanizme tržišta te različite kulturne i religijske aspekte. Neki, kao npr. Fukuyama (1994), smatraju da „nove demokracije“ na Istoku Europe, iako suočene s brzim i bolnim transformacijama vlastite ekonomije, nisu u dovoljnoj mjeri prihvatile izazov političke liberalizacije. Problem u dobroj mjeri leži u tome što je u zemljama Istočne Europe politička ideologizacija društva provođena vladajućom, ideologijom „odozgo“, a što

5 Primjerice, prijelaz španjolskog i portugalskog društva iz režima diktatura u parlamentarne demokracije ili transformacije novih demokracija u Latinskoj Americi.

je neprekidno udaljavalo realni socijalizam od razvijenih liberalnih demokracija Zapada. Kako Kalanj (1998: 12) smatra, tranzicijski su prijelazi zapravo „rezovi“ složeni od *kontinuiteta* i *diskontinuiteta*. Prvi se odnose na *autoritarne obrasce političke kulture* u kojima vlada nepoštivanje vladavine zakona, pohlepa za stjecanjem moći i dobara, netolerancija prema interesima javnosti itd., dok su drugi *slobodni višestranački izbori i tome primjerene institucije, privatizacija društvenog vlasništva, tržište i pluralizam medija*. Naravno da pritom samo formalno-pravno pretvaranje društvenog ili državnog vlasništva u privatno nikako nije i stvarni prijelaz u poredak demokratske političke kulture (Inglehart, 1995). Tako ambiciozno dizajnirana tranzicija predstavlja ustvari tek skraćeni „komprimirani proces integracije u kapitalističku modernost“, na štetu, dakako, mnogih već dosegnutih vrijednosti liberalne demokracije (Kalanj, 1998: 12). Stoga *tranzicijski zahvati imaju reaktivne i šokantne socijalne posljedice*, od kojih jedna prilično zametnuta – *ekološka dimenzija razvoja* – ima dalekosežne implikacije za budući život, kako u biološkom smislu opstanka, tako i u socio-političkom smislu odlučivanja i odgovornosti prema tome opstanku. Za definiranje *konsolidirajućih procesa demokracije* od odlučne su važnosti *oblikovanje živog i nezavisnog civilnog društva, slobodno djelovanje političkih stranaka, koalicija i izbora, njegovanje političke kulture konstitucionalizma i vladavine prava*. Ideja pravne demokratske države, kako ju neki autori tumače (Held, 1995), podrazumijeva *zaštitu od arbitrarne upotrebe moći političkih autoriteta i hirova političke volje*, uzdižući se iznad parcijalnih interesa bilo koje socijalne grupe, političke stranke, ideologije ili svjetonazora s ciljem potenciranja i zaštite autonomije pojedinca. To svakako spada u one temeljne procese koji pridonose razvoju i oblikovanju *demokratske političke kulture*.

Odnos između *političkih interesa i granica te ekoloških interesa i granica* nameće također pitanje mogućnosti opstanka *multikulturalizma*, kao i *preklapanja ekoloških i političkih granica*. Sukob koji se pojavljuje u sociopolitičkoj sferi političke kulture glede ekoloških pitanja u nekoj će se budućoj nadolazećoj perspektivi morati nadići. Već se i sada nameće potreba uspostavljanja konsenzusa zbog sve veće neusklađenosti ekoloških i političkih granica te nužnosti koja traži novi ekološki pristup, a osporavaju je tradicionalni modeli politike, utjelovljeni u državama-nacijama. Nemogućnost ostvarivanja daljnjeg usklađenog razvoja u sociopolitičkoj sferi glede ekoloških pitanja, koja će se kasnije, prema našem mišljenju, nametnuti još i više, dovest će do potrebe utemeljivanja političke kulture na novim osnovama: kroz brigu i skrb o okolišu u interesu opstanka vrste, dakle i čovjeka kao onoga koji živi zajedno i „u društvu s prirodom“, a ne „od prirode“ kao pukog resursa i objekta.

Pokušaj čovjekova sve većeg „osamostaljivanja“ od prirode vraća mu se sve više i razmjerno njegovu uspješnom racionalnom napredovanju, kao iracionalna, nepredvidljiva i nijema – *ekološka kriza*. Nakon što je sedamdesetih i osamdesetih godina došlo, naime, do „sudara“ ekologije i politike, tj. nakon što je *priroda postala političko pitanje* – u isto vrijeme, kada su tradicionalne političke institucije slabo osjećale globalne ekološke probleme – promolio se, posebno u političkoj sociologiji, pristup znanosti

s *ekološkom paradigmom*. Ekološki pristup nije više bilo moguće spojiti s autoritarnim oblicima u kojima se umjesto društvenog izbora tipa razvoja nametala politička volja, kao kod tradicionalne političke varijante, ili su se predlagala tehnička rješenja uskog kruga eksperata, pri tehnokratskoj varijanti. Iako je glavno odredište ekoloških zahtjeva ipak *društvo*, a ne politika, jer *ekološka pozicija nadilazi puku političku*, do uspona kritike ekološke svijesti nije došlo izvan, nego upravo *unutar javne sfere* društvenog djelovanja, tj. upravo unutar *politike*. Tek se nužno uz pomoć te sfere može očekivati *obrat odnosa sukoba i/ili sudara ekologije i politike*. Budući da su sve značajnije političke odluke političke odluke počele utjecati i na funkcioniranje ekosustava, dobiveni su sljedeći globalni učinci: 1) ubrzan je procese demistifikacije politike; 2) osnažena je participacijska volja različitih socijalnih aktera, 3) afirmiran je stav da je „politika prirode“ jednako važna za razvijene i nerazvijene zemlje, kao i „politika društva“.

Prema Enzensbergeru (1974; 1988), opće određenje ekoloških problema započelo je od definiranja načina proizvodnje i potrošnje, pa tamo dakle gdje vlada kapitalnačin proizvodnje, paralelno s društvenim bogatstvom raste i oskudica, među kojima suprotnosti ne jenjavaju nego se povećavaju. Enzensberger smatra da će i buduća energetska i sirovinaska politika kapitala kao i politika očuvanja okoliša dovesti do kraja „i posljednje liralne iluzije“. *Kada „mirne“ metode današnjeg izrabljivanja resursa otkažu, velika je mogućnost novih pljačkaških pohoda i ratova zbog sirovina*, što, čini se, nije daleko od realnosti.⁶ Budući da u vrijeme kada je Enzensberger pisao još nije bilo razotkriveno stanje okoliša na Istoku, on je mislio da su najsklonije eko-katastrofama Zapada industrijske zemlje, a da najbolje šanse ekološki održivog razvoja ima kinesko društvo. Gorz (1982) je, pak, govorio o široj ekološkoj krizi, kao *krizi neovisno o društvenom uređenju*, tj. krizi sustava, krizi akumulacije te reprodukcije kapitalizma i socijalizma. On, u prvom redu, kritizira koncepciju rasta, posebno materijalnog. *Kvantitativan rast neprestano izaziva cikličke nestašice koje potiču rast, a ekološka kriza je primarno kriza koncepta društvenog razvoja kao rasta* (Meadows i sur., 1973; Mesarović i Pestel, 1978).

Propast „željezne zavjese“ socijalizma pokazala je, također, da se zemlje Istočne Europe nalaze među *najzagađenijim* zemljama Europe i svijeta. Korijen uzroka ekoloških problema u tim zemljama nalazio se najviše u „realnom socijalizmu“, jer je *katastrofalno stanje okoliša tih zemalja dobrim dijelom bilo posljedica isto takve katastrofalne doktrine ekonomskog razvoja*, specifičnog socijalističkog koncepta industrijalizacije i modernizacije. U nekim državama, kao što je Hrvatska, još se k tome zbio i rat. U bivšim, dakle, socijalističkim zemljama koje se sada nalaze u procesu političkog i ekonomskog restrukturiranja, dramatično stanje njihova okoliša bilo je obznanjeno uglavnom tek nakon kolapsa socijalističkog režima, uključujući jednu od najvećih svjetskih ekoloških katastrofa – Černobil – koja je s približno 3 milijuna ekoloških izbjeglica i s nesagledivim posljedicama za sadašnje i buduće naraštaje svih vrsta, još 1986. godine

6 Danas svjedočimo ratovima u Ukrajini i Palestini

jasno pokazala dokle je dovedeno upravljanje nuklearnim postrojenjima u bivšem Sovjetskom Savezu, što se tek danas razotkriva.

Nakon izbora 1990. godine sve su moćne političke stranke bivših istočnoeuropskih zemalja obećavale brz oporavak i zaštitu okoliša, ali sve dosad nijedna vlada nije proizvela ništa više od pukih komplimenata environmentalnim projektima (Jancan Webster, /ed./, 1993), ako i to. Moć ekoloških pokreta za vrijeme propasti staroga sustava bila je više simbolička nego stvarna. Nove vlade istočnoeuropskih zemalja također se nisu dovoljno angažirale oko rješavanja problema okoliša, kao ni stare. One su ponudile nekoliko razloga za nedostatak vlastite akcije: prioritet ekonomskog razvoja, potrebu da se „očuva“ demokracija te „kompleksnost“ ekoloških problema. Najbolje su na političkoj sceni prošle one „zelene“ stranke koje su ušle u koaliciju s vladajućom strankom ili strankama, kao što je to, primjerice, bio slučaj sa slovenskom strankom Zelenih.

Ekološki pokreti različitih istočnoeuropskih zemalja razlikuju se u svojim mogućnostima da utječu na nacionalnu političku agendu. S obzirom na različite ekonomske, kulturne i političke razloge, svaki pokret, čini se, otkriva sebe u raznim fazama razvoja, od populističkog pokreta do stabilnog političkog entiteta, bila to politička stranka ili nevladina organizacija. Izbor između političke stranke i nevladine organizacije izražava novi demokratski model utemeljen na individualnoj, ali i kolektivnoj odgovornosti. Stupanj utjecaja svakog pojedinog pokreta ovisi o uspjehu u njegovoj vlastitoj institucionalizaciji. U tome smjeru temelji se i diskurs nove discipline *političke ekologije*, koja, odbijajući cijelo značenje napretka i prosvjetiteljskog univerzalizma inzistira na tome da moramo izgraditi održivo društvo „sada i ovdje“ (Atkinson, 1991; Eckersley, 1992; Fetscher, 1989; Wall, 1990). Ona vjeruje u nadilaženje individualizma koji je dominirao prosvjetiteljskim mišljenjem i afirmira *holistički model mišljenja i akcije*. Ona je zapravo *alternativni* ideološki projekt.

Budući da su pitanja i problemi okoliša postali, prema našem mišljenju, zona sukoba ili „kamen kušnje“ između tradicionalne političke kulture te strategija i potreba za novim pristupima, uputno je identificirati i objasniti ta nova politička pitanja s novim stremljenjima koja se pojavljuju u političkoj kulturi „novih demokracija“, kao i utvrditi kakav je njihov odnos spram globalnih ekoloških problema, posebice glede motiva političkog djelovanja u pronalaženju uspješnijih strategija razvoja.

Pojava novih političkih vrijednosti i potreba, kao što su ove ekološke, multiplicira krizu unutar tradicionalnih političkih institucija i kulture koja ih karakterizira, budući da se te institucije pokazuju nesposobnima, ili barem nedovoljnima, adekvatno pristupiti i odgovoriti novim ekološkim izazovima. *Politička kultura*, prema našem mišljenju, *uključuje i glede okoliša, kako stavove građana prema sustavu, tako i spremnost i mogućnost društvenih institucija i mehanizama da pruže zadovoljavajuće odgovore na zahtjeve doba novog ekološkog razvoja. Problemi okoliša u Hrvatskoj se sukobljavaju, u prvom redu, s tradicionalnim i „podaničkim“ elementima političke kulture, pa se javlja potreba za novim pristupima, posebno glede socijalnih i političkih procesa tranzicije koji se odvijaju u zemljama Istočne Europe. Smatramo da će se s promjenama poli-*

tičke kulture u smislu njezine sve veće demokratizacije u budućnosti mijenjati i odnos prema okolišu, u smislu njegove sve veće zaštite. Smatramo da će se tim promjenama podvrgavati svi socijalni akteri, od javnosti do političkih stranaka i vlasti, jednako kao i svakodnevno ponašanje pojedinaca. Pitanje i problemi okoliša postali su područje sukoba između tradicionalne političke kulture i njenih strategija, s jedne, te potreba za novim rješenjima u području ekologije, s druge strane.

Stanje političke kulture i utjecaj političkih institucija i ponašanja u velikoj mjeri određuju način tretiranja ekološke problematike, tj. pitanja okoliša. Različiti tipovi i oblici političke kulture, kao što su liberalni, demokratski, totalitarni itd., različito tretiraju probleme okoliša. Oblici političke kulture s demokratski razvijenim političkim institucijama spremniji su na adekvatnije rješavanje ekoloških problema od onih s manje ili slabije razvijenim mehanizmima politički kulturnog ponašanja.

Društva s nedemokratskim obrascima političke kulture (autoritarna, totalitarna) manje su spremna ili čak ignoriraju rješavanje pitanja okoliša. Tek razvijanje demokratskih obrazaca i modela političke kulture stvara temeljne pretpostavke za polazišnu poziciju adekvatnijeg pristupanja i rješavanja ekoloških problema.

Zemlje „novih demokracija“ tek su na početku primjerenijeg pristupanja rješavanju ekoloških problema, a najveće prepreke općoj demokratizaciji, pa onda i općem ekološkom napredovanju ili razvijanju takve svijesti čine tradicionalizam, autoritarizam i nacionalizam. Globalnost ekoloških problema i efikasnost odgovora na sve te probleme jesu „kamen kušnje“ za sve bivše socijalističke, ali i za razvijene kapitalističke zemlje, što najprimjerenije izražava pristup političke ekologije.

LJUDSKA EKOLOŠKA DESTRUKTIVNOST

Totalitet ljudske moći destrukcije, bilo kao nasilja prema vlastitoj vrsti, tako i kao nasilja prema drugim vrstama, drastično se pokazao kroz ekološku krizu koja je eksponencijalno napredovala u svom širenju do globalnih razmjera paralelno s napredovanjem kompleksnosti civilizacije. Subjekt vršenja toga nasilja uvijek je čovjek i ne može biti nijedna druga vrsta, jer drugim vrstama to nije biološki zadana osobina, a objekti su uvijek humanitet (pojedinaac/društvo) i priroda. Neki autori čak smatraju da nasilje čovjeka prema „vanjskoj prirodi“ ili okolišu, koje je stvorilo ekološku krizu i koje predstavlja čisti odnos iskorištavanja prirode kao objekta ljudske dominacije, zapravo proizlazi iz dubljeg poriva za destrukcijom koji se nalazi u unutrašnjoj prirodi čovjeka (Fromm, 1980).

Za razliku, naime, od drugih životinjskih vrsta koje također izražavaju agresivne nagone kada je ugrožena njihova egzistencija, mladunčad i integritet prostora ili hrane (*benigna agresija*), ljudska vrsta jedina je vrsta koja izražava želju za destruiranjem života kao takvog (*maligna agresija*), „bez bilo kakvog drugog razloga ili svrhe do same destrukcije“ (Fromm, 1980: 12). Maligna agresija sa svojim najizrazitijim manifestacija-

ma u destruktivnosti i okrutnosti, isključiva je karakteristika čovjeka, jer je samo čovjek destruktivan izvan cilja samoobrane ili postizanja potrebne defanzivne svrhe i samo je on u stanju pronaći zadovoljstvo u destrukciji. Čovjek se u tome potpuno razlikuje od drugih vrsta, budući da životinje ne uživaju u zadavanju boli i patnji drugim životinjama, niti ubijaju „ni zbog čega“. Kada bi se stupanj ljudske agresivnosti nalazio barem na onom stupnju na kojem je razvijen u čovjekova najbližeg rođaka čimpanze, ljudsko bi društvo, kaže Fromm (1980: 11), bilo prilično miroljubivo i nenasilno. No budući da tome nije tako, „ljudska je povijest zapis izvanredne destruktivnosti i okrutnosti, a ljudska agresija, izgleda, daleko nadmašuje agresiju čovjekovih životinjskih predaka; čovjek je, suprotno od većine životinja, pravi ‘ubojica’“ (Fromm, 1980: 11). Zanimljivo je da je *maligna agresivnost*, koja je karakteristična samo za ljudsku vrstu, karakteristična također kao dominantna strast u većoj mjeri u nekim pojedincima i kulturama, a manje ili nikako u drugima, što ovisi o čitavom nizu, osim bioloških, također i socijalnih i kulturalnih faktora društvenog sustava koji djeluju na oblikovanje te agresivnosti kroz razvoj ljudskog karaktera (Fromm, 1989: 44-94).

Jaču izraženost ofanzivne agresije u čovjeka no u životinje Fromm tumači brojnim specifičnim uvjetima ljudske egzistencije, koji se svode na sljedeće: 1. za razliku od životinje koja opaža ugroženost samo kao „jasnu i prisutnu opasnost“, čovjek, budući da je obdaren sposobnošću predviđanja i imaginacije, reagira osim na prisutne također i na *sjećanja* na opasnosti, ali i na *zamišljene* opasnosti u budućnosti; 2. čovjek je u stanju „vidjeti“ opasnost tamo gdje ona stvarno ne postoji, što se postiže metodom „ispiranja mozga“ ili propagandom, recimo, u slučaju modernih ratova koji se tako sustavno pripremaju; 3. područje čovjekovih vitalnih interesa mnogo je šire od područja životinjskih. U tu mu svrhu služi okvir orijentacije i objekti obožavanja koji čuvaju njegov osjećaj integriteta i doživljavaju se kao „svetinja“, kao što su ideali, preci, tlo, zemlja, klasa, religija itd. (Fromm, 1980: 21-23). Kao razlog reakcije na ugrožavanje vitalnih interesa najčešće se navodi strah, koji je, slično bolu, najneugodniji osjećaj i čovjek će učiniti gotovo sve da ga se oslobodi. Postoji mnogo načina oslobađanja od straha, a jedan od najdjelotvornijih je agresivnost. Jedan od najtipičnijih primjera *instrumentalizacije agresije* za postizanje poželjnih ciljeva u društvu, pogotovo Zapadne civilizacije, jest *rat*. S razvojem tehničke civilizacije rastao je i broj i intenzitet ratova, a većina modernih ratova uzrokovana je instrumentalnom agresijom vojnih i političkih elita (Fromm, 1980: 38). Glavni uvjet za smanjenje defanzivne agresije je smanjenje faktora koji je mobiliziraju, a glavni uvjet za to je omogućavanje svima dostojanstvenog života i onemogućavanje dominacije jedne grupe nad drugom. To je zapravo vrlo težak zadatak i stoga mnogi ljudi više vole ne činiti ništa; „nadaju se da će katastrofu odvratiti ritualnim pjevanjem pohvala napretku“ (Fromm, 1980: 39).

EKOLOŠKA DIMENZIJA POLITIČKE KULTURE I PROBLEM MOĆI

Pod utjecajem globalnih sustava sve gušćih masovnih sredstava komuniciranja i informiranja danas smo svjedoci globalizacije svjetskih institucija i kretanja nacionalnih prema nadnacionalnim i transnacionalnim globalizacijskim procesima. Različiti „novi“ svjetski problemi ili problemi koji su nastali kao posljedica razvoja industrijske zapadne civilizacije, kao što su ekološki problemi Planete, energija i resursi, gustoća stanovništva, zdravlje i prehrana, nove bolesti, ratovi, nasilje itd., uvjetovali su traženje rješenja izvan tradicionalnih političkih koncepata, nacionalnih ili međunacionalnih odnosa država-nacija.

Granice ekonomskog rasta danas se drastično pokazuju kroz štetne ekološke posljedice i krize dovodeći u pitanje bezgranično „napredovanje“ čovjeka u preotimanju sve manjeg dijela preostalih prirodnih resursa. Izvrgavanje prirodnih ciklusa vrsta ljudskoj subordinaciji i destrukcijom prirode, suočili smo se s pojavom i širenjem ekoloških problema te s poimanjem ekologije u puno širem značenju od pukog znanstveno-biološkog. Ekološki problemi uočeni su u njihovoj kriznoj fazi tek onda kada se spoznalo „negativno povratno djelovanje ekosustava na socijalne sustave“, tj. „onda kada je priroda zbog vlastite nemogućnosti samoregulacije i samoočišćenja od posljedica čovjekova društvenog djelovanja povratno utjecala na društvo (Cifrić, 1989: 82). Ekološka kriza se, budući da je posredovana socijalnim faktorima u razaranju prirode i čovjekova okoliša, počela problematizirati preko socijalnih alternativa – protesta, socijalnih pokreta i znanstvenih istraživanja. Globalizacija ekološke krize odvijala se paralelno s uočavanjem negativnih posljedica tehnologije na globalnim razinama, što se pojavljuje osobito u drugoj polovini 20. stoljeća.

Ekološke probleme izazvale su, prema nekim autorima, „dublje strukturalne krize industrijskih društava“, koje su se oblikovale u prijeteći sustav „nad-moći“ ogromnog kompleksa „vojnog, naučnog i tehnološkog potencijala u rukama pojedinaca ili uskih moćnih krugova“ (Cifrić, 1098: 83). Stoga ekološki problemi nisu samo problemi opstanka života čovjeka na Zemlji i same Planete nego i problemi organizacije društva, pa onda i utjecaja politike u međusobnih odnosima čovjeka i prirode, što mnoge environmentalne stranke i organizacije već desetljećima pokušavaju čvršće utemeljiti. *Priroda i okoliš tako onda postaju i odraz ili pokazatelj stanja političke kulture u nekom području.* Budući da je čovjek tek jedno od bića na Planeti, unatoč izvjesnim prednostima u odnosu na druge životne vrste, ali i mnogim manama, bez prirode ne može opstati. Jedna od ljudskih prednosti koja se svakako može *iskoristiti u „poboljšavanju“ ljudskog odnosa s prirodom* jest upravo njegova *kultiviranost, odnosno kultiviranje čovjekova odnosa prema prirodi.* Ta, pak, *kultiviranost, prema našem mišljenju najbolje dolazi do izražaja i već predstavlja izraz političke kulture, dok se, s druge strane, javlja nužna potreba njegovanja odnosa čovjeka prema prirodi posredstvom te političke kulture kroz izgrađivanje discipline političke ekologije. Polje političke kulture, i izgradnja nove discipline političke ekologije postaje, dakle, poprište pozitivnih/negativnih kretanja u „kultiviranju“ čovjekova ponašanja prema prirodi.*

1960-ih i 1970-ih, socijalni znanstvenici su pod barjakom „kulturalne ekologije“ tražili da objasne mjesto ljudske populacije unutar ekoloških sustava. Koristeći koncepte posuđene iz ekologije (E. Odum), opće sistemske teorije (L. Bertalanffy) i kibernetike, oni su pokušali objasniti evoluciju posebnih kulturalnih praksi i institucija u terminima adaptacija na ekološke sustave, tj. kako unutrašnja dinamika unutar sustava dovodi do promjena i razvoja kroz vrijeme. Istraživači su težili kvantificiranju tijeka energije kroz ekosustave i glavne promjene ljudske populacije u tom smislu. Kulturalni ekologisti su dugo inzistirali na ulozi kulture u ljudskoj adaptaciji i potrebi da povećaju jedinice analize kako bi obuhvatili cijela kulturna područja, što je dovelo do uključivanja širih političkih i ekonomskih sustava u polje političke ekonomije. Kako su se perspektive proširile kroz socijalne znanosti, to je podrazumijevalo ulogu ljudskih aktivnosti u transformiranju ekosustava, kao što su urbani ekosustavi, poljoprivredni ekosustavi, destruirani ekosustavi itd.

Teorija modernizacije, sa svoje strane i u svom pokušaju da formulira opći model nastajanja i formiranja današnjih društava, temeljila se na stajalištu da su društva prošla kroz određene serija „pravilnih“ stupnjeva u svom ekonomskom razvoju (Rostow). Ova paradigma pretpostavlja da razvijene zemlje karakterizira dvojna ekonomija, koja se sastoji od *modernih kapitalističkih sektora* i *zaostalih, tradicionalnih sektora*, od kojih su ovi drugi tek ostaci prošlosti, koja će postati sve više diferencirana što više oni budu dolazili u dodir s modernim svijetom. Teoretičari zavisnosti (*dependentisti*) tvrdili su, nasuprot ovoj dualističkoj poziciji, da zaostalo stanje ovih tzv. tradicionalnih društava nije na istom razvojnog putu koji su prošle i moderne države, nego proizvod njihove integracije i međuovisnosti od kapitalističkih metropola (Amin, 1978). Prema ovom gledištu, hijerarhijski lanac odnosa metropola-satelit vezao je zemlje razvijenih metropola za njihove ovisne satelite, unutar toga, nacionalne metropole okružene su regionalnim satelitima, koji su, zauzvrat, metropole za lokalne satelite. Na svakom koraku ovoga lanca moćnije klase elita bile su sposobne izlučiti suvišak od satelita pod svojim utjecajem. Izravan pokušaj spajanja kritika dependentističkih teorija jesu teorije svjetskog sustava, posebno I. Wallersteina (1986). On smatra da se od 16. stoljeća globalno tržište proširilo kako bi uključilo množstvene kulturalne sustave svjetskog stanovništva u jedan integrirani ekonomski sustav, karakteriziran svjetski proširenom podjelom rada. Rast ovog globalnog tržišta i rezultat svjetski proširene podjele rada generirao je strukturalne razlike između središta, periferije i poluperifernih država ili geografskih područja tako da svjetskim sustavom dominiraju ekonomski i politički „središnje“ države, dok su na drugom ekstremu „periferne“ države i kolonije, između kojih dvaju ekstrema leže države koje tvore „poluperiferije“. Ove države – *periferije* i *poluperiferije* – primarno opskrbljuju svjetsko tržište sirovinama i poljoprivrednim proizvodima, a kao posljedica toga, budući da su jednom nekapitalističke regije inkorporirane unutar kapitalističke podjele rada definirane svjetskim tržištem, i one su postale nužno obilježene kapital-odnosima, jer su to odnosi proizvodnje koji definiraju središte sustava (Wallerstein, 1996: 127).

U isto vrijeme se unutar socijalnih znanosti sve više razvija konsenzus o tome da nije dovoljno usmjeriti se samo na lokalnu dinamiku i međunarodne odnose razmjene,

nego da i odnosi između politike, političke ekonomije i okoliša trebaju biti izravno usmjereni, iz čega je također izniklo nekoliko novih perspektiva prema potrebi uređivanja kaotičnih odnosa okoliša sa širim socijalnim zahtjevima. To je stvorilo perspektivu utemeljivanja *političke ekologije*, gdje se okoliš ne razmatra više samo u *biološkim* kategorijama, a niti u političkim kategorijama države-nacije, nego se razmatra kroz različite *interdisciplinarne* aspekte: kulturalne, intenzivno političke, značajno prirodnjačke, uz paralelno i ravnopravno *razvijanje dijaloga između političke kulture i ekologije*. Tako su, uostalom, već prije nastajale mnoge stečevine koje danas baštinimo u socijalnim znanostima i kulturi političkog života. Mnoge od tih stečevina nastale su kao posljedica prosvjetiteljskog mišljenja, kao što su, primjerice, odbacivanje dogmi i predrasuda te arbitrarne upotrebe autoriteta, načela političke jednakosti i individualnih prava, koja su ugrađena u mnoge ustanove razvijenih Zapadnih zemalja. Uz ta napredovanja u individualnim pravima, slobodama i značenju razuma, proširila se *moć znanosti i tehnologije*. Njihov trijumf „uništio je ne samo religiju, nego i moral, ne samo tradiciju nego i ljudske obveze“ (Wallace i sur., 1996, (3): 57).

Od nasljeđa prosvjetiteljstva, ostala nam je i devastacija prirodnog svijeta. Ključni kritički argumenti teoretičara Horkheimera, Adorna i Marcusea, bili su da se istinski idealni prosvjetiteljstva – razum i znanost – destruirali prirodu. Za teoretičare kritičke teorije, prosvjetiteljsko mišljenje je kulminiralo u odnosima ljudi i prirode. Vladavina nad objektiviziranim vanjskom prirodom i deprimiranom unutrašnjom prirodom bila je stalna oznaka prosvjetiteljstva. Budući da *ljudi teže dominiranju i gospodarenju prirodom*, taj je odnos ljudi prema prirodi negativno oblikovao, kako prirodne, tako i socijalne odnose. Horkheimer i Adorno (1989) tvrde da je obećana liberalizacija putem prosvjetiteljskog mišljenja većinom bila *mit*. Umjesto oslobođanja, oni su uvidjeli da je svijet postao ispunjen *socijalnom dominacijom – dominacijom ljudi nad ljudima* kroz upotrebu moći, autoriteta i znanstvenih istraživanja, a onda i *dominacijom ljudi nad prirodom*. Prosvjetiteljsko je mišljenje čak, paradoksalno, uzrokovalo *opadanje socijalne slobode* zbog nekih dubokih i negativno međusobno povezanih posljedica toga mišljenja, kao što su: 1. naglasak na ljudskom gospodarenju nad prirodom; 2. sužavanje koncepcije razuma; 3. definiranje znanosti kao pozitivne znanosti, 4. vladavina „socijalnog svijeta“ (Wallace i sur., 1996, (3): 58).

Oruđe dominacije, posebno u odnosu prema prirodnom svijetu, postaje znanje, a duboki utjecaj na razvoj znanosti i načina na koji se Zapadni svijet odnosi prema prirodi imao je F. Bacon. Ovaj odnos posebno su kritički razmotrili Horkheimer i Adorno, kao *odnos patrijarhalne dominacije i gospodarstva nad prirodom* te kao pokazatelj načina kako moderno društvo pristupa prirodi reduciranoj na puko *sredstvo i instrument čovjekove „racionalnosti“*. Marcuse (1989) dodaje ovim dimenzijama utjecaj *tehnologije* koja postaje *totalitarni entitet*, čijoj se *jednoj dimenziji* moraju podrediti svi u naprednom industrijskom tehnološkom društvu, koje je upravo uz pomoć tehnologije postalo *jednodimenzionalno*. Tip znanosti koji se proizvodi u takvom društvu je pozitivan, *kvantitativan tip*, koji je zamijenio *kvalitativan tip* znanosti. Priznato znanje je kvantificirano, provjerljivo empirijskim metodama i reducirano na unificirane znano-

sti, što je ostavilo duboke posljedice na *kulturnu sferu*, koja se, kao posljedica toga, i sama slično *unificirala*. Prema frankfurtskim teoretičarima, ugrožavanje prirode kao objekta dominacije, reduciranje razuma na instrumentalnu racionalnosti i ograničavanje znanosti na ono što se može kvantificirati, konačno je dovelo do dominacije ljudi jednih nad drugima, kao i nad našom vlastitom unutrašnjom osobnošću. „Racionalna“ dominacija prirodom uzrokuje da se ljudi odriču drugih aspekata svoga bivanja, uključujući podcjenjivanje instinkata, estetike i drugih izražajnih aspekata života. Stoga *ekolozi* smatraju da se *rješenja naših environmentalnih problema mogu pronaći samo u novim odnosima s prirodom, proširivanjem osjećaja razuma, holističkom koncepcijom znanosti i egalitarnijim socijalnim odnosima*.

Slično mišljenje zastupaju i ekoanarhisti, a posebno M. Bookchin (1980) sa svojim konceptom *socijalne ekologije*. On smatra da korijene ekološke krize nije dovoljno tražiti samo u tehničkim, demografskim i ekonomskim faktorima rasta društva, nego u institucionalnim, moralnim i spiritualnim karakteristikama ljudskog društva, koje je stvorilo hijerarhiju i dominaciju, sve od samog „dna civilizacije“ (Bookchin, 1980: 40). *Sukob između čovječanstva i prirode samo je proširenje sukoba među ljudima*. Diskriminacija i eksploatacija prirode skriva duboko utemeljenu socijalnu dominaciju s jednom od glavnih društvenih institucija te dominacije – *patrijarhatom*. Hijerarhije, klase i spolni raskoli, koji su stvorili odnose dominacije, provedeni su kroz različite koncepte u odnose čovječanstva s prirodom, pri čemu se priroda sve više određivala kao puki *resurs, objekt i sirovina*. Stoga Bookchin (1980: 43) smatra da „sve dok ekološki pokret ne obuhvati *problem dominacije* u svim njegovim aspektima, ništa neće doprinijeti eliminiranju korijena uzroka ekološke krize“. U tom smislu, on se zalaže za tako radikalnu preobrazbu odnosa koja traži ne samo preobrazbu političkih institucija i ekonomskih odnosa, nego i *savjesti, životnog stila, erotskih želja i naših interpretacija značenja života*. Ekološko društvo za koje se Bookchin zalaže jest anarhistička „*ekotopija*“, pa se s nadom u mogućnost stvaranja takvog društva, uz pomoć razvijanja znanstvene discipline „*socijalne ekologije*“ Bookchin obraća ekološkom pokretu.⁷

Klasičnu koncepciju demokracije kao sfere racionalnog i otvorenog konsenzusa u donošenju odluka spojio je s kritikom znanstvenog pozitivizma i tehnokratske politike, te prilično razvio Habermas (1986; 1988). Društvena moć, prema Habermasu, zahtijeva *legitimaciju* koja se razvija na konceptu *društvene racionalnosti*, u prvom redu koncepta *upravljanja*, kao one vrste znanja koja prijeti uzurpiranju svih drugih važnih modela zna-

7 „*Ekologija*“, kaže Bookchin (1980: 76), „*uvijek je značila socijalnu ekologiju: uvjerenje da stvarni koncept dominiranja prirodom proizlazi iz dominacije čovjeka nad čovjekom, naravno, muškarca nad ženom, starijih nad mladima, jedne etničke grupe nad drugom ili kolonizacijske moći nad koloniziranim pojedincem, isto kao i jedne ekonomske klase nad drugom ili kolonizacijske moći nad koloniziranim ljudima. Prema mome mišljenju, socijalna ekologija treba započeti svoj zahtjev za slobodom ne samo u tvornici nego i u obitelji, ne samo u ekonomiji, nego i u psihi, ne samo u materijalnim uvjetima nego i u duhovnim.. I toliko dugo dok hijerarhija bude postojala, toliko dugo koliko dominacija organizira čovječanstvo oko sistema elita, projekt dominacije nad prirodom nastavit će postojati i nužno dovesti našu planetu do ekološkog izumiranja.*“

nja, od kojih su najznačajniji *hermeneutičko ili interpretativno znanje* i *kritičko ili emancipacijsko znanje*. *Novi sukobi* su povezani s problemima distribucije i brige za osnovne oblike života, u velikoj su mjeri proizvod *manipulacija tehnikama znanja*. Tehničko znanje, koje je razvijeno u modernoj prirodnoj znanosti i tehnologiji, upućuje na manipulaciju sve širih sfera društvenosti, tako da se i društvene znanosti svode na *društvenu tehnologiju*, tj. na znanje o *manipuliranju pojedincima i društvenim grupama*. Nasuprot tome, praktična znanja usmjerena su na djelatnost kao društvenu intersubjektivnu komunikaciju u cilju zadovoljavanja ljudskih pokreta. Habermas je stoga opravdano istaknuo potrebu pomicanja kritike s ekonomije na *ideologiju*, jer je utvrdio da je u zapadnim društvima gdje je ostvaren porast životnog standarda, emancipacija odavno izgubila ekonomski smisao (Habermas, 1986; 1988). On je već u „*Teoriji i praksi*“ (1980) utvrdio preokret u gledištima klasične i moderne znanosti o politici te politike same. Učenje o politici u modernom dobu ne temelji se, naime, više na praktičnom znanju kao u klasičnom učenju, nego na pragmatičnim vještinama *tehnika vladanja*. Državni intervencionizam i znanstveno-tehnički napredak postali su regulatori ravnoteža i sukoba, a politika je danas poprimila izgled tehnokracije, sile i društvene organizacije.⁸ Sustav kojeg čine privreda i država (moć) osamostaljuje se naspram „*svijeta života*“. Taj sustav reproducira se na temelju vlastite funkcionalnosti, dok u isto vrijeme kolonizira „*svijet života*“. Jedini izlaz iz takvog stanja jesu socijalne akcije *komunikacije*, koje impliciraju perspektivu. Socijalno djelovanje aktera ostvaruje se, dakle, u takvim zajednicama koje nisu izgrađene na moći samo putem *jezika, komunikacije i povjerenja*. Gdje god je prisutna moć, komunikacija je sustavno iskrivljena, jer *moć postaje prepreka realizaciji ljudskih interesa*.⁹

U liberalnim demokratskim državama ovaj se odnos prema prirodi odvijao dvojako: kao „*napredak*“ tehnološke racionalnosti – *tehnološki napredak* – ali i kao posljedica razvoja demokracije – *politički napredak*. Obje varijacije napretka prakticiraju se u modernim državama kroz liberalno-predstavnički demokratski poredak i političku kulturu primjerenu tome poretku. Bit liberalnog poretka utemeljena je na dva suprotstavljena elementa: sili i zakonu te na suverenitetu i slobodi (Neumann, 1974: 26), odnosno na temeljima prirodno-pravne liberalne teorije.¹⁰ Liberalna misao temelji se na načelu da

8 Govoreći o praktičnim posljedicama znanstveno-tehničkog napretka, Habermas utvrđuje osamostaljivanje određenih sustava koji su „*tehnički napredujući*“ – npr. znanost, proizvodnja, uprava, komunikacije, vojska itd. – pa, s jedne strane, postaju sve racionalniji, a s druge, sve više izmiču kontroli društvenih subjekata i tako osamostaljeni postaju sve iracionalniji (Habermas, 1988).

9 Neuspjeh kontrakulture 1960-ih da izgradi čvrste političke strukture na širokoj osnovi bio je na neki način predu temeljen udaljavanjem kritičke teorije od praktične politike. Neprijateljstvo prema konvencionalnoj politici moglo se vidjeti u vremenu studentskog pokreta, u ekstraparlamentarnoj opoziciji bivše Zapadne Njemačke i u kasnijim napetostima unutar njemačkih „*zelenih*“ stranaka, kao i među radikalnim aktivnostima u socijalno-demokratskim strankama.

10 Tako, prema Spinozi, prirodno pravo čitave prirode i, prema tome, svakog pojedinca, seže dotle dokle se proteže njegova moć. Sve što čovjek čini, kaže Spinoza, čini po zakonima svoje prirode i ima toliko prava na prirodu koliko njegova moć seže. Država ima najvišu moć, a time i najviše pravo, kaže Spinoza u svojoj „*Teološko-političkoj raspravi*“ (Spinoza, 1957).

je po svojoj prirodi svaka vlast opasna i da za nju vrijedi izreka: „*Ne vlada se nevino!*“ Slabost liberalne države odnosi se, prema mišljenju M. Duvergera, jedino na *političku moć*. Ekonomska moć, naime, ne prestaje rasti i teži dome da sebi podvrgne političku moć, a liberalna demokracija postupno ustupa mjesto *tehnodemokraciji*, tj. uskom krugu tehnokratskih eksperata i znanstvenika koji donose odluke od značaja za cijelo društvo. Tako se, prema mišljenju Duvergera (1990), dobiva mogućnost raspolaganja cjelinom informacija potrebnih za upravljanje. Razvijenom kapitalizmu potrebna je sve snažnija država sposobna za funkcioniranje i koordinaciju ekonomije koju više ne mogu osigurati liberalni mehanizmi, budući da opseg glavnih zapadnih tvrtki nužno traži raspolaganje sirovinama i prirodnim resursima Trećeg svijeta, pa je prijeko potrebna djelatnost održavanja života – *neoimperijalizam*. Iako su se mnoge klasične kolonije odavno oslobodile i postale „neovisne države“, one su ostale podređene ekonomskom *neokolonijalizmu* koji počiva na nejednakosti razmjene industrijskih zemalja i zemalja u razvoju (Wallerstein, 1986). Razvoj tehnika informiranja također stavlja u drugi plan klasična sredstva dominacije i manipulacije masama, pa sada danas jednim od temeljnih moći u industrijskim zemljama postaje *kontrola informacija i nadzor mass media* (Duverger, 1990: 174; Marić, 1985).

UMJESTO ZAKLJUČKA: UPOTREBA POLITIČKE MOĆI U OVLADAVANJU ODNOSIMA POLITIČKE KULTURE I OKOLIŠA

Politika predstavlja djelatnost sudjelovanja u oblikovanju i donošenju odluka, gdje čovjek svojim političkim sudjelovanjem traži moć (Kalanj, 1993). *Politička moć* prakticira se kao *tehnika* u parlamentarnim institucijama modernog društva. No, glavni problem modernih demokracija, prema mišljenju Neumanna, ipak nije samo *zloupotreba političke moći*. Problem je manje u ograničenjima političke moći nego u njezinoj *razumnoj primjeni* i u nužnosti potrebe za *odgovornošću* i djelotvornošću onih koji sudjeluju u njezinom izvršavanju uz pomoć liberalnog sustava (Neumann, 1974). Glavnim nositeljima političke moći unutar društvene strukture pokazuju se oni koji čine vrh državnog upravljačkog aparata: *birokratski aparat i vojska, koje značajno podupiru multinacionalne korporacije* (Galbraith, 1987; Tadić, 1988). Navedeni akteri svrstavaju se preko političkih stranaka u politički aparat i ostvaruju političku moć parlamentarno, tj. legalnim utjecajem na javnost. Pritom dolazi do uobičajenog postupka „*filtriranja*“ određenih vrsta problema kroz hijerarhijske strukture tih organizacija, u čemu se onda određeni problemi „*talože*“ na marginama ili se jednostavno „*izgube*“. Birokratskim manipuliranjem i hijerarhijskim strukturiranjem važnih društvenih pitanja *manipuliraju se i marginaliziraju*, između ostalih, i tako važna pitanja kao što su ekološka, jer se *važnost i sadržaj ovih problema sukobljuju sa strukturom i organizacijom političke moći*. Tehnokratizacija i funkcionalizacija političke moći dodatno se komplicira mani-

pulacijom mass-medijima i kompjutorskim mrežama, budući da je ove, s jedne strane podupiru, a s druge, izmiču njenoj kontroli.¹¹

Unutar političke organizacije modernog društva u kojem se odvija i novovjekovno ovladavanje prirodom, *problem oblikovanja političke kulture preokrenut je u problem sve veće moći nad prirodom i čovjekom*, a politika se simbiotski povezala sa znanošću i tehnikom. Politika je postala *bezmoralna* kategorija koja postaje odgovorna za sve „sklopove modernosti“, imajući priliku da biva svemoćna.¹² Trajna struja modernog mišljenja još od prosvjetiteljstva je „konvergencija tehnološkog optimizma i kulturnog beznađa“, odnosno *obožavanja napretka i nostalgije za prirodom* (Lash, 1993). Liberalizam se temeljio na bezgraničnom rastu s tradicijom vjere u napredak koji, međutim, nije bio samo romantična iluzija, nego je s uspjehom ustrajavao na održavanju ekonomskog probitka stalnim porastom potražnje. Modernizacija svijeta u „liberalnoj predstavi“, značila je stvaranje ne samo globalnog tržišta, nego i *globalne kulture*, tj. *globalne političke kulture*.¹³ Otkriće, pak, *nemogućnosti okoliša da više podnosi bezgranični rast* (Meadows i sur., 1973), bila je završna pljuska vjeri u napredak. Sve veći značaj pitanja okoliša otkriven je na vrlo dramatičan i sramotan način.¹⁴ Ušli smo u doba granica – ne samo ekonomskog razvoja i materijalnog blagostanja – nego i čovjekova nadzora nad prirodom i samim sobom.

Više nije samo hipotetička pretpostavka nego se i empirijski potvrđuje na svakom koraku da su ekološki problemi rezultat takve društvene organizacije i odnosa koji

11 Moderni analitičari politike uglavnom, nažalost, promatraju moć, kako primjećuje Kalanj (1993), „posve odvojeno od njezina znanstveno-tehničkog ambijenta“. Budući da je svrha vladavine nad prirodom „uglavnom prirodu učiniti korisnom za čovjeka“, ta moć, prema njima, „ne uključuje vladavinu nad ljudima“. Za razliku od moći vladavine nad prirodom, politička moć uključuje vladavinu nad ljudima, usredotočena je na državu, a služi se racionalnim, emocionalnim i nasilnim sredstvima primoravanja podčinjenih na poslušnost. Od svih novovjekovnih simbioza znanja i moći ovladavanja prirodom. Kalanj smatra da je najrazorniji zbroj tehničkih i socijalnoekonomskih potencijala koji djeluju na prirodni okoliš, biosferu i resurse – destrukcijska moć. Na isključivost ljudske destruktivnosti kao „benigne“ i „maligne“ ukazuje i Fromm (1989).

12 Od Machiavellija i Hobbesa do suvremenika, politika se najčešće definirala kao borba za moć. Moć je njezin glavni instrument i cilj, pa se politika često svodi na moć s pejorativnim prizvukom (Aron, 1988; Tadić 1988: Clegg, 1989; Foucault, 1994).

13 ... kulture Hollywooda, rock'n'rolla, Coca-Cole, odnosno hedonizma, okrutnosti, prezira i cinizma (Lash, 1993).

14 Kasnih 1950-ih godina japanski ribari prvi su primijetili da nešto nije u redu s ribom iz njihova zaljeva Minimata. Prvi znakovi bolesti pojavili su se u mačaka koje su jele tu ribu, a onda i kod ljudi. Tijelo im se paraliziralo i gubili su nadzor nad svojim udovima. Žene su počele rađati djelomično paraliziranu djecu i djecu oštećena mozga. Za manje od godinu dana od te je bolesti, kasnije prozване Minimata prema zaljevu u kojem je nastala, umrlo 60-ak ljudi, a više tisuća se razboljelo. Iako su znanstvena istraživanja potvrdila da se radi o živinom otpadu koji je obližnja kemijska tvornica ispuštala izravno u more, trebalo je više od 10 godina da se to obustavi, i to samo zbog velikog pritiska javnosti. Otpad je smatram „popratnom posljedicom razvoja“ i u Japanu, i u Europi, i u Americi. Slično je bilo i poljodjelstvo, gdje su kemičari preuzeli vodstvo s izumima DDT-a i drugim pesticidima koji su bili jeftiniji i učinkovitiji radi ubrzanja znanstvenog napretka.

u pravi plan stavljaju ideje natjecateljstva, dominacije i prevladavanja općenito kategorije moći. Znanstvenotehnoški napredak kao vodeći pokretač društvene moći postao je temelj dominacije političke moći u demokratskim društvima. Javni izraz socijalno dominantne znanstvenotehnoške moći novovjekovnog čovjeka postala je njegova politička moć, koja se u kontekstu suvremenih civilizacijskih uvjeta pokazala paradoksalno i cinički kao ekološka kriza globalnih razmjera. Susret s ekološkim granicama opstanka socijalno organiziranu čovjekovu moć – posredstvom znanosti i tehnologije transformirane u političku – ponovno je vratio na temu nužnosti opstanka čovjeka i prirode.

Često se pri interpretaciji uzroka modernih socijalnih i političkih sukoba uzroci tih sukoba tumače ponajprije kao posljedica nejednake distribucije (sve rjeđih) resursa i njihova nejednaka razmještaja (Gobetti, 1992). Glavnom prijetnjom socijalnoj koheziji pokazuju se neslaganja oko razmještaja rijetkih resursa, o kojima se inače u uobičajenoj političkoj praksi eksplicite ne govori. Resursi oko kojih se sukobljavamo jesu vanjski resursi, koji su ili fizički odijeljeni od njihovih aktualnih ili potencijalnih vlasnika, ili mogu biti eksternalizirani kroz politički proces separacije. Prema Gobetti (1992: 34), društveni sukobi upravo proizlaze iz oskudice resursa, što nam je još Hume pokazao. Štoviše, ljudi bi vrlo rijetko naudili jedan drugome kada se ne bi suočavali s oskudicom, pa je oskudica vanjskih resursa ono što objašnjava pronalazak pravnih pravila i institucija političkog autoriteta, tj. države i drugih instrumenata političke moći. Interpretatori teorije prirodnog prava također smatraju da neslaganje oko razmještaja resursa i nedostatak suradnje karakteriziraju „prirodno stanje“. Gobetti (1992: 35) tome dodaje da sve što ljudi čine u prirodnom stanju smjera prema osiguravanju kontrole nad vanjskim resursima, a moć koja se vrši nad drugim bićima shvaća se kao čisto instrumentalna da bi se osigurala nečija „kontrola nad novcem i zemljištem“.

Profesionalna inteligencija i oni društveni slojevi koji manipuliraju znanjem primjenjujući svoje ekspertize u državnim birokracijama i korporativnim pothvatima – liberalni reformisti i konzervativni tehnokrati – „iznutra“ su podijeljeni slojevi koji obuhvaćaju oprečne kulture i tehničke elite, međutim sa zajedničkom predanošću projektima tehnološkog razvoja i ekonomskog rasta, „koji prirodu svode na strano biće kojim treba vladati (Luke, 1993: 129). Takvi stavovi vode razaranju prirode mistificirajući stvarnu brutalnost i neodgovornost nove klase koja u neodrživom omjeru iskorištava prirodu samo za odabranu nekolicinu. Naivno je vjerovati, kaže Luke (1993: 129), kako obećanja sveopćeg obilja i ravnomjernije raspodjele njegovih blagodati mogu biti održana, jer je fizički nemoguće proizvesti dovoljno bogatstva da bi svatko mogao doseći rasipnički životni standard nove klase, „kada već ni sada ozbiljno ugroženi Zemljini eko-sustavi više ne mogu podnijeti taj teret“.

Budući da je s „hladnim ratom“ iščezao i konkretan strah od „komunističke invazije“, koji je barem racionalno opravdavao državne vojne i korporacijske projekte, ideologija novih klasa koja je postala popularna u SAD danas jest ambijentalizam, što znači da je poziv na veću ekološku odgovornost postao politički obavezan. Mnogi aktivisti poli-

tičkih stranaka, i na lokalnim i na državnim razinama, „pozelenili su“, kaže Luke, uključujući i ekološku brigu za „birokratski privredni dnevni red“. ¹⁵ Novoklasni „svjetski nadglednici“ – intervencionistička nacija-država i globalna ekonomija misle globalno i djeluju lokalno, kako bi zaštitom okoliša, obuzdavanje otpada i nadgledavanjem svijeta, s jedne strane poduprli svoju moć, a s druge se osigurali tako da njihovi klijenti ostanu „pasivni, ovisni i nemoćni“. ¹⁶ Ovaj autor iznosi gledište o potrebi razvijanja ekološkog populizma, za kojeg je karakteristično tretiranje prirode kao ravnopravne životne pojave. No, budući da povratak u neku idiličnu prošlost nije ni vjerojatan ni nužan, htjelo bi se razviti alternativnu suvremenost drugačijim izborom zajednice ili poticanjem novih pristupačnih proizvodnih odnosa.

-
- 15 Tako Svjetska Banka podržava „ambijentalni“ ekonomski rast, transnacionalne korporacije tvrde da je Dan Zemlje svaki dan, a velike vladine birokracije upravljaju svojim uredskim otpadom kupujući fascikle za spise od 100% recikliranog papira. Iza takvog medijskog „ukrašavanja izloga“ stoje različiti novi projekti „ambijentalne zaštite“, „obuzdavanja otpada“ ili „nadgledavanja svijeta“ kako bi se ozakonilo „novoklasnu intervencionističku moć i znanje“ (Luke, 1993: 13).
- 16 „Djelovati lokalno dok misliš globalno znači surfati u Miamiu i razmišljati o sljedećem poslovnom sporazumu u Manilli, raditi kod kuće, a kibernetски posredovati na vezanim poslovnim burzama u Tokyju ili pridonijeti plaćanju udjela mjesne TV-stranice u londonskoj produkciji dokumentarca o spašavanju slonova u Africi... Ta prateća zbivanja crpe se odasvud iz šire države-nacije ili čak iz svijeta, povezana rasipnom potrošnjom rijetke neobnovljive energije. Zbog svojeg mjesta u globalnoj mreži, neka mjesta, gradovi, regije i zemlje ili uživaju vrlo visok stupanj pretjerane potrošnje ili pate od krajnje neodgovarajuće razine osnovnih dobara i usluga“ (Luke, 1993: 132).

Literatura

- Amin, S. (1978). *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*. Beograd: ICK.
- Atkinson, A. (1991). *Principles of Political Ecology*, London: Belhaven Press.
- Bookchin, M. (1980). *Toward an Ecological Society*. Montreal: Black Rose Books LTD.
- Bramwell, A. (1994). *The Fading of the Greens. The Decline of Environmental Politics in the West*. New Haven & London: Yale University Press.
- Cifrić, I. (1989). *Socijalna ekologija*. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. i sur. (1996). *Društveni razvoj i ekološka modernizacija*. Zagreb: Biblioteka „Razvoj i okoliš“.
- Clegg, R. S. (1989). *Frameworks of Power*. London, New Delhi: SAGE Publications.
- Dahrendorf, R. (1996). Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty. *Development and Change*, 27(2), 229-249.
- Dahrendorf, R. (1996). *Razmatranja o revoluciji u Europi*. Zagreb: Antibarbarus.
- Duverger, M. (1990). *Janus. Dva lica Zapada*. Zagreb: Globus.
- Eatwell, R. (Ed.) (1992). *European Political Culture. Conflict or Convergence?* London, New York: Routledge.
- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and Political Theory*. State University of New York Press.
- Encensberger, H. M. (1988). *Nemačka, Nemačka, između ostalog*. Beograd: BIGZ.
- Enzensberger, H. M. (1974). Kritika političke ekologije. *Marksizam u svetu*, I(9), 157-193.
- Fetscher, I. (1989). *Uvjeti preživljavanja čovječanstva*. Zagreb: Globus.
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Fromm, E. (1980). *Anatomija ljudske destruktivnosti II*. Zagreb: Naprijed.
- Fukuyama, F. (1994). *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: HSN.
- Galbraith, J. K. (1987). *Anatomija moći*. Zagreb: Stvarnost.
- Gobetti, D. (1992). Goods of the Mind, Goods of the Body and External Goods: Sources of Conflict and Political Regulation in Seventeenth Century – Natural Law Theory. *History of Political Thought*, XIII(1), 31-49.
- Goodin, R. E. (1995). *Green Political Theory*. Polity Press & Blackwell Publishers.
- Goetz, A. (1982). *Ekologija i politika*. Beograd: Prosveta.
- Greenberg, J. B. & Park, T. K. (1994). Political Ecology. *Journal of Political Ecology*, 1(1).
- Habermas, J. (1980). *Teorija i praksa*. Beograd: BIGZ.
- Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao ideologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Horkheimer, M. i Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Sarajevo: Veselin Mašleša.

- Inglehart, R. (1995). *Modernization and Postmodernization. Copyright. Izborni program HSLS, 1992.* Zagreb.
- Jancan-Webster, B. (Ed.) (1993). *Environmental Action in Eastern Europe. Responses to Crisis.* Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Kalanj, R. (1993). Napredak i moć. *Socijalna ekologija*, 2(4), 513-532.
- Kalanj, R. (1988). Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture, U: Cifrić I. i sur. *Društveni razvoj i ekološka modernizacija.* Zagreb: Biblioteka „Razvoj i okoliš“, 9-45.
- Lasch, C. (1993). Liberalizam i građanska vrlina. *Treći program hrvatskog radija*, 38, 135-141.
- Luke, T. (1993). Zajednica i ekologija. *Treći program hrvatskog radija*, 38, 128-134.
- Marcuse, H. (1989). Čovjek jedne dimenzije. Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Marić, R. (1985). *Kultura mašina.* Beograd: SIC.
- Meadows, D. i sur. (1973). *Granice rasta.* Zagreb: Stvarnost.
- Mesarović, M. i Pestel, E. (1978). Čovječanstvo na raskršću. Zagreb: Stvarnost.
- Neumann, F. (1974). *Demokratska i autoritarna država.* Zagreb: Naprijed.
- Rifkin, J. (1991). *Biosphere Politics: A New Consciousness for a New Century.* New York: Crown Publishers, Inc.
- Spinoza, B. de (1957). *Teološko-politički traktat.* Beograd: Kultura.
- Tadić, Lj. (1988). *Nauka o politici.* Beograd: Rad, IRO.
- Wall, D. (1990). *Getting There. Steps to a Green Society.* London: Green Print.
- Wallerstein, I. (1986). *Suvremeni svjetski sistem.* Zagreb: CEKADE.

OBRAZOVANJE ZA OKOLIŠ I/ ILI OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

<http://www.doi.org/10.17234/9789533791906.10>

SAŽETAK

U kontekstu višegodišnjih rasprava o tome da li se obrazovanje za okoliš suočava s nužnošću ponovne formulacije svojih ciljeva i pozicioniranja unutar globalnih obrazovnih perspektiva ili se povlači pred svuda prisutnim preporukama prema razvijanju obrazovanja za održivi razvoj, u radu se daje kratak pregled razvoj koncepta obrazovanja za okoliš od tzv. Tbilisi deklaracije, Bruntland Izvješća, Agende 21 i Agende 2030 do recentnijih integrirajućih koncepata kao što je na primjer obrazovanje za odgovornost (prema okolišu), obrazovanje za održivo društvo, itd., a što uključuje i obrazovanje za održivi razvoj. Cilj ovoga rada je, pored paralelnog prikaza razvoja obrazovanja za okoliš i obrazovanja za održivi razvoj, povezati oba koncepta u smislu njihove orijentacije na odgovor društvenom prioritetu održivosti i održivog življenja,

Ključne riječi: Agenda 21, obrazovanje za okoliš, obrazovanje za održivi razvoj, održivi razvoj, okoliš

1 Dr. sc. Ivanka Buzov, izv. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Uvod²

Iako je i danas sačuvano mjesto za tradicionalno obrazovanje za zaštitu prirode, obrazovne politike usmjerile su se i prema koncipiranju obrazovanja koje će ostvariti zadatak „ekološkog opismenjavanja“, razviti „ekološko mišljenje“, promicati znanja o nepatvorenim procesima u prirodi, provocirati rasprave o mjestu čovjeka u živom svijetu i njegovom odnosu prema ostatku tog svijeta, kao i širenju područja etike, tj. vječnih pitanja o tome što se podrazumijeva pod moralnim mišljenjem i djelovanjem. Drugim riječima ono bi podjednako uvažavalo potrebe i za usvajanjem znanja o okolišu i za osposobljavanjem pojedinca za primjereno djelovanje prema okolišu. U tom kontekstu se na putu od usvajanja znanja do pro-okolišnog ponašanja sugerira ponašanje za održivost, ili održivo življenje, kao nužno jedinim moralnim djelovanjem koje naglašava jednaku obzirnost prema opstanku i sadašnjih i budućih generacija. Kada se osvrćemo na razvoj obrazovanja za okoliš i ako pokušamo pratiti razvojne tendencije njegovih perspektiva neizostavno se nameće i rasprava koja se odnosi na praćenje paralelizma razvoja obrazovanja za okoliš i obrazovanja za održivi razvoj. I ne samo to, već i na njihovo pozicioniranje u odnosu na ključne ciljeve obrazovanja, odnosno na to kako se obrazovni sustav pozicionira u odnosu na društvo. Ili, kako o tome raspravljaju Bob Jickling i Arjen Wals (2005), osim što je obrazovanje fundamentalno fokusirano na činjenice, vještine i vrijednosti onih e vodi destinaciji stvorenoj i određenoj (društvenim) autoritetom, znanje i razumijevanje se stvara unutar društvenog konteksta (Jickling i Wals, 2005, str. 3). Upravo se u pokušaju paralelnog promatranja razvijanja obrazovanja za okoliš i obrazovanja za održivi razvoj jednako pronalaze i opći ciljevi obrazovanja glede društvenih očekivanja, a u kontekstu danas već sveprisutne svijesti o ekološkoj krizi i jasno usmjerene orijentacije prema stvaranju održivog društva.

RAZVOJ OBRAZOVANJA ZA OKOLIŠ

Pedesetih godina prošlog stoljeća, razvijanjem svijesti o problemima zaštite i očuvanja prirode pojavio se pokret za zaštitu prirode (*conservation movement*) kao i potreba za odgovarajućim obrazovanjem za zaštitu prirode (*conservation education*). Nekadašnje obrazovanje o prirodi (*nature education*), koje je podučavalo djecu o tajnama života prirode i kojim se sugerirala ljubav i poštovanje za prirodu postaje nedostatno za suočavanje s promjenama koja je u „prirodi pretvorenoj u okoliš“ (Kirn, 1998, str.

2 Ovaj rad je u većem dijelu dio mog doktorskog rada pod naslovom „Utjecaj nastavnih programa na promjenu studentske ekološke svijesti“, obranjenog 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pod mentorstvom akademika, prof. dr. sc. Ivana Cifrića.

262) proizvela industrijalizacija odnosno znanstveni i tehnološki napredak. Paralelno je rasla svijest o razmjerima, ozbiljnosti i multidimenzionalnosti krize okoliša (globalni problemi iscrpljivanja prirodnih resursa, nagli porast svjetskog stanovništva, problemi klimatskih promjena, nesigurno odlaganje nuklearnog otpada, acidifikacija, oštećenje ozonskog omotača, dehidratacija, zagađenje zraka, vode i zemljišta...). Stoga se svjetska, kako znanstvena tako i politička, javnost, bez obzira na poneka udaljavanja i prije-pore oko usuglašavanja u svezi s uzrocima ove krize, složila oko zajedničke poruke da - ako se radikalno ne promijeni potrošačko ponašanje, prakse i institucije suvremenog društva, ovi problemi će se pogoršati i dovesti do nepopravljive situacije.

Skupine ekoloških aktivista, tradicionalnih grupa za zaštitu prirode, studentskih inicijativa i skupina za pritisak diljem svijeta sudjelovale su u mobiliziranju za društveni otpor protiv štetnih industrija i loših vladinih odluka za koje su držali da su odgovorne za identificirane probleme okoliša. Ove skupine environmentalista³ su izražavali javno ogorčenje i jasne političke zahtjeve kako bi se problemi okoliša postavili na političku agendu. Zatim su i pokreti za okoliš (*environmental movements*) također informirali javnost o svom pogledu na krizu okoliša i započeli inicijalne projekte sa solarnom energijom i biološkim uzgojem, s namjerom podizanja javne svijesti i podrške za moguće alternative. Pojavili su se također i novi, tzv. *grass-root* pokreti sa zahtjevom za novim, „zelenim obrazovanjem“. U Nizozemskoj je, na primjer, tako došlo i do kreativnih tenzija između zagovarača zelenog obrazovanja o prirodi koji su se fokusirali na brigu za život svijeta prirode i na one koji su favorizirali brigu za „sivo“ obrazovanje (*grey education*) za okoliš, kao apel za rastuće razumijevanje i svijest struktura društva koji su uzrokovali degradaciju okoliša, kako bi se odgajali kritički građani (Postma, 2004, str. 6). Na taj način stvorio se i novi obrazovni pokret koji se počinje etiketirati kao „obrazovanje za okoliš“ (*environmental education*) i „ekološka edukacija“ (*ecological education*).

Nakon prvotne želje da zaštite i čuvaju prirodu od ljudskih prijetnji, kao originalne motivacije obrazovanja za zaštitu prirode, globalni pritisak za koncipiranjem obrazovanja za okoliš pratile su i relevantne znanstvene i stručne rasprave o perspektivi i politikama obrazovanja pa je, na primjer, Lucas (1972) tvrdio da obrazovanje za okoliš zaslužuje značajno mjesto unutar formalnog obrazovanja te upozoravao na objektivno postojanje teških zapreka njegovoj afirmaciji. Među tim zaprekama ključnim se drže institucionalna inercija i kurikularni teritorijalizam, koji su sprječavali njegov ulazak u obrazovni *mainstream* (Johnson i Mappin, 2005, str.143).

Na Konferenciji Ujedinjenih naroda o ljudskom okolišu u Stockholmu (*UN Conference on the Human Environment*, 1972), izrečen je poziv za „internacionalnim

3 Environmentalizam predstavlja sustav vrednota oblikovan kao politička ideologija odnosno kao tip društvene manifestacije koja se idejom održivog društva suprotstavlja hegemoniji potrošački orijentiranog industrijskog društva (Layrargues, 2000, str. 167) . Upravo se environmentalizam označava kao onaj koji proizvodi projekte, s ciljem mijenjanja glavnog toka društva, tragajući za etabliranjem novih odnosa između ljudske vrste i prirode (Stadler, 2006, str. 86-87) ili kao izraza postmaterijalističkih vrijednosti kvaliteta života (Inglehart, 1999, prema Stern, 2000, str. 411).

programom u području obrazovanja za okoliš, interdisciplinarnost u pristupu, kako u školama tako i izvan škola, a da bi se obuhvatile sve razine obrazovanja i usmjereno prema općoj javnosti". Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO*) je sredinom sedamdesetih godina zatražila koncipiranje obrazovanja za okoliš prema kojem bi se trebalo usmjeriti „ne samo biofizički prirodnim okolišem već također oblikovanim fizičkim okolišem, napravljenom od čovjeka jednako kao i političkim, ekonomskim, kulturnim, tehnološkim, društvenim i estetičkim okolišem (Unesco Institute for Education. 1985, str. 7). Jer, razumijevanje složenosti odnosa prema okolišu ide dalje od razine prirodnih fenomena, ono traži i uvid u poremećaje u biosferi kao i u društvenim podsustavima koji ih mogu uzrokovati (Schleicher, 1989, str. 261). U istom desetljeću izdvajaju se i dva značajna svjetska skupa i to: Međunarodna radionica o obrazovanju za okoliš u Beogradu (*International Workshop on Environmental Education, 1975*) i Prva međunarodna konferencija o obrazovanju za okoliš država članica UNESCO-a, u Tbilisiju (*First Inter-governmental Conference on Environmental Education, 1977*).

Razvoj javne svijest o problemima zagađenja i nagle urbanizacije započela je, dakle, početkom dvadesetog stoljeća kada je stigao i snažan odgovor obrazovanja, nakon što je pokret za zaštitu uspješno lobirao za uvođenje obrazovanja za zaštitu kao dijela učenja iz zemljopisa u okviru srednjeg i visokog obrazovanja. Odjeci ovog koncepta odnosno njegov kontinuitet protežu se i na kraju stoljeća: 1980. godine donosi se Svjetska strategija zaštite (*World Conservation Strategy*), kada se i deklarativno povezuju ciljevi obrazovanja sa stavovima i ponašanjem, pa se kaže „Obrazovanje za okoliš ima zadatak transformiranja stavova i ponašanja cjeline društava, ako nova etika zaštite koja obuhvaća biljke i životinje jednako kao i ljude, postaje realnost (ICCE, 1984, paragraf 67, prema Palmer, 1998, str. 77).

Korištenje termina obrazovanje za okoliš (*environmental education*) prvi put se bilježi na Konferenciji Međunarodne Unije za zaštitu prirode i prirodnih resursa (*IUCN Conference*), održane u Parizu 1948. godine.⁴ Na sastanku njezina Povjerenstva za Sjeverozapadnu Europu (*North West Europe Committee*), održanom 1965. godine na Sveučilištu Keele (*Staffordshire, UK*)⁵ upućen je poziv svjetskoj javnosti za uvođenjem obrazovanja za okoliš u škole, visoko obrazovanje i u programe stručnih izobrazbi.

Nadalje, izvještaj u kojem se očituje narasla svijest u cijelom svijetu o potrebi koncipiranja i provođenja obrazovanja za okoliš rezultat je rada UNESCO-ove Konferencije

4 Drži se da je na međunarodnoj sceni ovaj termin ušao u uporabu 1948. godine, upravo na ovoj Konferenciji, a autorstvo se pripisuje Thomasu Pritchardu. Neki izvori, međutim, tvrde da se ovaj termin pojavio 1947. godine u knjizi *Communitas*, čiji su autori Paul i Percival Goldman (Palmer, 1998, str. 5). Međunarodna Unija za zaštitu prirode i prirodnih resursa (*International Union for Conservation of Nature - IUCN*) formalno je ustanovljena 1949. godine, i tada je predstavljala glavni međunarodni savez vladinih i nevladinih organizacija usredotočenih na zaštitu okoliša.

5 Ovaj skup drži se značajnim i zbog toga što se tada, na primjer, prvi put koristio termin obrazovanje za okoliš u Velikoj Britaniji.

o biosferi (*The Biosphere Conference*), održane je u Parizu 1968. godine, u čijem je Izvještaju (objavljenom 1971. godine) izražena potreba za poticanjem globalne svijesti o problemima okoliša i to kroz vrlo konkretan poziv za razvoj kurikularnih materijala u svezi s proučavanjem okoliša na svim razinama obrazovanja i izvođenja izobrazbi. Također se zagovaralo postavljanje nacionalnih koordinacijskih tijela koja bi se isključivo bavila obrazovanjem za okoliš širom svijeta. Na čelu ove inicijative bila je Velika Britanija, koja je podstakla osnivanje Vijeća za obrazovanje za okoliš (*Council for Environmental Education - CEE*), 1970. godine, krovnog tijela za koordinaciju inicijativa na području obrazovanja za okoliš. Prema naputcima Vijeća, obrazovanje za okoliš trebalo bi se provoditi kako u školama tako i u svim sektorima britanskog društva. Iste godine se u organizaciji IUCN-a i UNESCO-a, na Institutu Foresta u Carson City-ju (*Nevada, USA*), održao Međunarodni radni sastanak o obrazovanju za okoliš u školskom kurikulumu (*International Working Meeting on Environmental Education in the School Curriculum*). Upravo je održavanje ovog sastanka pokrenulo razmišljanja ne u svezi s definiranjem termina „obrazovanje za okoliš“, već su predstavnici četrnaest zemalja raspravljali i o idejama programa inovacija u obrazovanju za okoliš. Godine 1970. održan je i sastanak Komisije za obrazovanje međunarodne Unije za zaštitu prirode i prirodnih resursa UNESCO-a, na kojem je izjavljeno da je obrazovanje za okoliš proces prepoznavanja vrijednosti koje vode razvijanju vještina i stavova nužnih za razumijevanje i procjenjivanje odnosa između čovjeka i njegove kulture i biofizičkog okruženja. Godinu dana ranije (1969) bilježi se i pokretanje prvog časopisa posvećenog području istraživanja obrazovanja za okoliš – *The Journal of Environmental Education*. Dvije godine kasnije (1972), u organizaciji Ujedinjenih naroda, u Stockholmu je održana Konferencija o ljudskom okolišu (*United Nations Conference on the Human Environment*), na kojoj je izjavljeno da je obrazovanje o pitanjima okoliša jednako važno za mlade generacije kao i za odrasle. Na ovoj Konferenciji očitovao se nagli porast globalnog interesa za okoliš, što je nagnalo mnoge vlade da započnu s izradom programa za očuvanje okoliša, u koja su uvrštene i obveze izrade posebnih kurikuluma za izvođenja odgoja i obrazovanja o okolišu i za okoliš. To je, između ostalog, vodilo i utemeljenju posebnog programa za okoliš pri Ujedinjenim narodima (*United Nations Environment Programme - UNEP*), 1975. godine.

Obilježavanje početka rada ovog programa popraćeno je zajedničkim angažiranjem UNEP-a i UNESCO-a na organizaciji Međunarodne radionice o obrazovanju za okoliš u Beogradu (1975). U UNESCO-ovom Završnom izvješću ove radionice izneseni su sljedeći ciljevi obrazovanja za okoliš: jačanje svijesti o ekonomskoj, političkoj i ekološkoj međuovisnosti urbanih i ruralnih područja, zatim osiguravanje mogućnosti za stjecanje znanja, vrijednosti i vještina potrebnih za zaštitu i poboljšanje okoliša, te stvaranje novih obrazaca ponašanja pojedinaca, skupina i društva u cjelini prema okolišu. Ovi ciljevi će se nastaviti naglašavati u svim kasnijim dokumentima vezanim za viziju razvoja obrazovanja, uključujući ključne dokumente o razvoju obrazovanja za 21. stoljeće. Na radionici u Beogradu istaknuto je sljedeće: „Cilj obrazovanja za okoliš je da razvije svjetsku

populaciju svjesnom i zaokupljenom okolišem i njegovim udruženim problemima, kao i da ima znanje, vještine, stavove, motivacije i posvećenost individualnom i kolektivnom radu prema rješenjima tekućih problema i prezentaciji novih“ (Postma, 2004, str. 4).

Na Prvoj Međunarodnoj međuvladinoj konferenciji o obrazovanju za okoliš država članica UNESCO-a, u Tbilisiju (*Tbilisi Declaration, 1977*) jasno je izražena namjera da se, zbog naraslih ekoloških problema, pojedinac i društvene skupine pouče o kompleksnosti pojma okoliša u odnosu na pojam prirode, kako bi se usvojila potrebna znanja, vrijednosti i stavovi te načini ponašanja i praktične vještine, što bi omogućilo odgovorno i učinkovito sudjelovanje u uočavanju i rješavanju ekoloških problema te izgrađivanju kvalitete okoliša. UNESCO u svom dokumentu iz 1978. godine, a na temelju rezultata iz Tbilisija iznosi kako je „bazični cilj obrazovanja za okoliš da uspije u formiranju individua i zajednica koji razumiju složene prirode prirodnog i okoliša stvorenog od čovjeka, koji rezultiraju iz interakcije njihovih bioloških, fizičkih, društvenih, ekonomskih i kulturnih aspekata kako bi se postigli znanje, vrijednosti, stavovi i praktične vještine za sudjelovanje na odgovoran i djelotvoran način u anticipiranju i rješavanju problema okoliša, kao i u upravljanju kvalitetom okoliša“ (Johnson i Mapping, 2005, str. 146). Glede dodatnih učinaka ove konferencije treba podsjetiti da su nazočni delegati preporučili seriju kriterija koji bi trebali pomoći u vođenju razvoja programa obrazovanja za okoliš, a to su etičke, zatim kulturne i ekonomske dimenzije ekološke svijesti te istakli značaj uloga različitih znanosti u proučavanju okoliša i međuovisnosti različitih nacija i ljudi (McComas, 2002, str. 667).

Na temelju navedenih smjernica i ciljeva, IUCN, UNEP i WWF (*World Wildlife Fund*) inicirali su i izradili Svjetsku strategiju zaštite (*World Conservation Strategy, 1980*). U ovoj se strategiji ističe važnost zaštite resursa kroz „održivi razvoj“ (*sustainable development*)⁶, te se zastupa stanovište o tome da su zaštita i razvoj međuovisni. Strategija također sadrži i poglavlje o obrazovanju za okoliš, sa sljedećom porukom: Krajnje je vrijeme da se transformira ponašanje cjelokupnih društava prema biosferi, ako se želi osigurati postignuće ciljeva zaštite okoliša, tj. da je dugoročni zadatak obrazovanja za okoliš unaprjeđivati i jačati stavove i ponašanja, kompatibilna s novom etikom (okoliša)⁷ (IUCN, 1980). Napravljen je i važan korak u razvoju ideja o viziji obrazovanja za

6 Ideja o konceptu održivog razvoja prvi put se spominje upravo u ovoj strategiji.

7 Sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća, nakon desetogodišnjeg otvaranja rasprava o potrebi profiliranja novog području unutar filozofije okoliša – etike okoliša, najprije s razvijanjem etičke teorije o oslobođenju životinja, kao i prava životinja. Ključno početno pitanje koje postavlja etika okoliša odnosi se na to da li prirodnim entitetima koji nemaju moralni stav, kao što su životinje (ne-ljudi), dati moralni status (Kirn, 1998, str. 262), tj. trebaju li individue ili vrste (ili čak ekosistemi) biti u fokusu moralnih promišljanja (Callicot, 2005). Prateći razvoj ove akademske discipline Samuelsson (2010) tvrdi da je upravo interes i progovaranje o intrinzičnim vrijednostima unutar teorije okoliša obilježilo ovu disciplinu do danas. Razvijanje etičkog stava prema okolišu kroz obrazovanje povezuje se s činjenicom da se učenici u tom procesu osnažuju i za istraživanje osobne odgovornosti prema problemima okoliša pa im takvo obrazovanje pomaže razvijati „osobnu etičnost za svijet, a znanje postaje mnogo više od naučenih činjenica“ (Palmer, 1998, str. 144).

okoliš, baziran na 3 zahtjeva: (1) održanje životno podržavajućih sustava; (2) očuvanje genetičke raznolikosti (proširujući prema vrstama i raznolikost staništa tj. bioraznolikosti) i (3) održivo korištenje prirodnih resursa. Kao najbolje postignuće ove strategije drži se promidžba pro-aktivnog pristupa okolišu, ciljajući na sprječavanje problema koji nastaju radije nego čišćenja poslije njihova nastanka (Smith, 2006, str. 252).

Deset godina nakon Tbilisija, 1987. godine, UNDP i UNEP organiziraju Konferenciju u Moskvi pod nazivom Tbilisi plus 10 (*Tbilisi +10*). Između niza ključnih tema, na ovom se skupu naglasila važnost da „svatko postane svjestan značaja okoliša kroz primjereno obrazovanje za okoliš“ (UNESCO, 1987).

Tijekom 1987. godine, objavljivanjem publikacije „Naša zajednička budućnost (*Our Common Future*)“, poznatija kao Brundtland izvještaj (*Brundtland Report*) proširena je Svjetska strategija zaštite iz 1980. godine. Ovaj Izvještaj drži se ključnom točkom preokreta u povijesti politike prema okolišu i obrazovnih politika. U njemu se ističe kako obrazovanje za okoliš treba biti uključeno i u druge discipline kurikulumu formalnog obrazovanja na svim razinama, s ciljem jačanja odgovornosti za stanje okoliša i podučavanje učenika o tome kako nadgledati, zaštititi i poboljšati okoliš, što se ne može postići bez uključivanja učenika u pokret za bolji okoliš kroz takve forme kao što su klubovi prirode i specijalne interesne grupe (*Our Common Future*, 1987, str. 113). Paralelno se, također, u odlukama Konferencija ministara za kulturu (*Conference of Ministers of Culture*, 1980, 1982 i 1992) o „Okolišu i nastavi“ potvrđuju navedeni ciljevi odgoja i obrazovanja za okoliš, koji su i danas aktualni, s dopunom o globalnim dimenzijama ekološkog razvoja i pojmom održivog razvoja.

U osamdesetim je godinama donesen još jedna važan dokument - Europska Rezolucija o obrazovanju za okoliš (*European Resolution on Environmental Education*, 1988), koju je izglasalo Vijeće Ministara zemalja Europske zajednice (*Council of Ministers of the European Community – CEC*). U ovoj Rezoluciji traži se od vlada tadašnjih država članica Europske zajednice da promiču uvođenje obrazovanja za okoliš u sve sektore obrazovanja, uključujući stručne izobrazbe i obrazovanje za odrasle (*Resolution of the Council and the Ministers of Education meeting within the Council on the European dimension in education*, 1988)⁸, što postaje svojevrsna preporuka za uključivanje ovog koncepta u cjeloživotno obrazovanje.

Promicanje modela održivog razvoja unutar obrazovanja za okoliš⁹ posebice se ističe nakon Izvještaja Brundtland Komisije i održavanja Konferencije Ujedinjenih naroda

8 Najbrža reakcija na ovu Rezoluciju zabilježena je u Engleskoj i Walesu, gdje je 1989. godine objavljen dokument „Obrazovanje za okoliš od 5 do 16“ (*Environmental Education from 5 to 16*) i započeto zagovaranje službenog statusa obrazovanja za okoliš unutar Nacionalnog kurikulumu za škole.

9 Svjetska strategija za zaštitu (*The World Conservation Strategy*) bio je, inače, prvi međunarodni dokument koji zagovara da obrazovanje za okoliš promiče održivo življenje i naglašava upravljanje očuvanjem divlje zemlje (*wildland preservation management*) (*International Union for Conservation of Nature and Natural Resources*, 1980).

o okolišu i razvoju u Rio de Janeiru (*United Nations Conference on Environment and Development - Earth Summit, 1992*), odnosno nakon usvajanja Agende 21 i Deklaracije iz Rija (*Rio Declaration*)¹⁰. U Agendi 21 nalazi se i ključna točka koja se odnosi na obrazovanje, u kojoj se naglašava „očekivanje promjena u stavovima ljudi s pozivom da se uključe u široku kampanju obrazovanja, rasprava i javnog sudjelovanja“. Osim toga, obrazovanje za okoliš ovdje se definira baš kao sredstvo za unaprijeđenje održivosti, pa se kaže: „Obrazovanje je presudno za promidžbu održivog razvoja i poboljšanje kapaciteta ljudi kako bi se adresirali okoliš i razvoj obrazovanja, kao i da ove potrebe budu inkorporirane kao esencijalan dio učenja. I formalno i neformalno obrazovanje su prijeko potrebni kako bi se mijenjali ljudski stavovi, na način da se izgrade kapaciteti za procjenu te izraze njihove brige za održivost. Ono je također presudno za postizanje etičke svijesti o okolišu, vrijednosti i stavova, vještina i ponašanja, konzistentno s održivim razvojem i za djelotvornu javnu participaciju u donošenju odluka. (Agenda 21, Chapter 36.3).

U istom poglavlju ističe se perspektiva u vezi s promicanjem koncepta održivog razvoja, kako unutar formalnog tako i neformalnog obrazovanja. Nadalje se preporučuje vladama država svijeta da pripreme strategije s ciljem integriranja okoliša i razvoja u jedinstveni predmet, koji bi trebao biti uključen u obrazovanje na svim razinama u razdoblju od slijedeće tri godine (Agenda 21, Poglavlje 36, UNCED, 1992). Također se značaj obrazovanja za okoliš ističe u Poglavlju 25, u kontekstu područja djelovanja vezano za djecu i mladež u održivom razvoju.

U devedesetim godinama 20. stoljeća zabilježene su brojne nacionalne i regionalne aktivnosti u svezi s izradom državnih i regionalnih (međudržavnih) strategija za održivi razvoj i primjereno obrazovanje za okoliš, uključujući i obrazovanje za održivi razvoj. U tom duhu je i međunarodna konferencija (20 godina nakon Tbilisija) u Solunu (*Conference on Environment and Society: Education and Public Awareness for Sustainability, Thessalonike, 1997*) na kojoj je donijeta Solunska Deklaracija (*Thessaloniki Declaration*), s naglaskom na reorijentaciji obrazovanja u 21. stoljeću prema ideji održivosti¹¹. Tako se u ovoj deklaraciji obrazovanje za okoliš spominje u kontekstu njegova referira-

10 Agenda 21 sadrži 40 poglavlja koji pokrivaju područja ključnih problema svjetske zajednice, od siromaštva, opasnog otpada i desertifikacije zemljišta do problema mladeži, obrazovanja i slobodne trgovine. Deklaracija iz Rija je drugi ključni dokument, izrađen i potpisan na Konferenciji, s 27 principa za održivost koji osiguravaju osnovicu za izvođenje programa međunarodne suradnje predviđenih u Agendi 21. Ova Agenda, u svari, predstavlja program – vodič za interpretaciju Deklaracije. Osim toga, na ovoj su Konferenciji doneseni i slijedeći sporazumi: Konvencija o klimatskim promjenama (*Climate Change Convention*), Konvencija o zaštiti biološke raznolikosti (*The Biodiversity Convention*), Principi za zaštitu šuma (*Forest Principles*), potpisani od strane većine država u svijetu odnosno njihovih vlada.

11 Ciljevima Agende 21, usmjerena je i najnovija Agenda 2030 (Ciljevi održivog razvoja 2015.-2030.), dokumentirana na Samitu Ujedinjenih naroda o održivom razvoju održanom 2015. godine, s razrađenih 17 ciljeva (Opća skupština UN-a, 2015) u svezi najnovijih perspektiva o održivom razvoju, kako na europskoj tako i na globalnoj razini, s posebnim naglaskom na nužnost povezivanja dominantnih društvenih procesa na početku 21. stoljeća.

nja prema obrazovanju za okoliš i održivi razvoj. Pokrenuti su novi okviri za programe obrazovanja za okoliš i to kako od lokalnih i nacionalnih vlada tako i od environmentalnih skupina i institucija. Ovi programi okarakterizirani su kao obrazovanje za održivi razvoj (*Education for Sustainable Development - ESD*) ili obrazovanje za održivost (*Education for Sustainability - ES*), što drugim riječima podrazumijeva obrazovanje za održivo društvo i globalnu odgovornost (*Education for Sustainable Society and Global Responsibility*), a u istom kontekstu govori se i obrazovanju za održivu budućnost (*Education for Sustainable Future - ESF*), obrazovanju za našu zajedničku budućnost (*Education for Our Common Future*), ili jednostavno o održivom obrazovanju (*Sustainable Education - SE*). Kao što i sami nazivi govore naglasak je na obrascima održive potrošnje i održivih životnih stilova te na javnoj podršci agendi održivog razvoja.

U predgovoru Priručnika za obrazovanje za održivi razvoj (*Education for Sustainable Development Toolkit 2.0*) naglašava se da je „obrazovanje esencijalni alat za postizanje održivosti“ (McKeown, 2002) pa je, slijedom toga, obrazovanje definirano kao „upravljanje stečevinom znanja, vještina, stavova i vrijednosti pojedinaca da ih osposobi za održive prakse, inicijative i njihovu participaciju kao građana“ (*Education for Sustainable Development in Europe: 1997-1999*), kako je podcrtano i u Izvješću UN-ove Komisije za održivi razvoj u Europi.

OBRAZOVANJE ZA OKOLIŠ I/ILI OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

U odnosu na primicanje obrazovne perspektive „obrazovanja za“, prije svega, treba napomenuti i dvojbe koje otvaraju brojne rasprave o njegovoj konceptualnoj konstrukciji. U ovom kontekstu svakako treba spomenuti, na primjer, primjedbu Boba Jicklinga koji među prvima raspravlja o problemu okvira kako obrazovanja za održivi razvoj tako i poimanja njegovih izvedenica. On, stoga, pojašnjava da „obrazovanje za“ treba ciljati na nešto izvan sebe te ne treba biti pozvano da propiše poželjnu društvenu granicu ili način života, već bi trebalo podržati razvoj „osobne autonomije“, „kritičko mišljenje“ i „neovisno prosuđivanje“, što osigurava, na primjer, djeci da izaberu njihove vlastite granice (Jickling, 1994, str. 6). Ovakav stav će zagovarati brojni istraživači i desetljeće poslije, a najglasniji će, naravno, biti liberalni filozofi obrazovanja koji ne odobravaju prisutnu snažnu obvezu prema predodređenim vrijednostima u obrazovanju za okoliš, jer se boje i upozoravaju na rizike manipulacije, moralizma ili čak moguće indoktrinacije. Tako se sugerira da obrazovanje treba biti o održivom razvoju, ali ne ni za što osim obrazovanje za autonomiju i kritične građane (Jickling, 1994; Jickling i Wals, 2012).

Od početka promicanja koncepta održivog razvoja na svjetskoj razini pojavila se i potreba za obrazovanjem za održivi razvoj, s glavnim ciljem kretanja obrazovanja

prema naglašenijim praksama osposobljavanja za sudjelovanje u političkom odlučivanju. Naziv promoviran na temelju vizije Agende 21 promijenjen je u „obrazovanje za održivu budućnost“ (UNESCO, 2000, str. 3), s naglaskom na promicanju principa održivog društva (*sustainable society*). Ovaj svojevrсни postmodernistički pristup obrazovanju za 21. stoljeće, u stvari je baziran na kritičkim i društvenim teorijama okoliša i razvoja s namjerom povezivanja očekivanja za održivost i novih formi ekonomije, društvenog blagostanja, vlasti i obrazovanja (Barazza, Duque-Aristizábal, i Rebolledo, 2003, str. 355). Kao i obrazovanje za okoliš, obrazovanje za održivi razvoj također promovira model građanina odgovornog prema okolišu (*environmental responsible citizen*) (Hungerford & Volk, 1990), pa tako, na primjer, Postma poziva na reviziju dominantnog okvira obrazovanja za održivi razvoj i daje alternativni prijedlog koji naziva obrazovanjem za odgovornost prema okolišu (*education for environmental responsibility*) (Postma, 2004, str. 183).

Fokusirano i na šire društvene ciljeve, u svezi s preživljavanjem čovječanstva, obrazovanje za održivi razvoj jednako je okrenuto problemima pristupa hrani i vodi, zdravstvenoj zaštiti i obrazovanju, bazičnoj pismenosti kao i ciljevima gospodarskog razvoja (smanjenje siromaštva, poboljšanje životnog standarda) te ciljevima tehnološkog razvoja (čišće i djelotvornije tehnologije koje služe lokalnim potrebama). Navedeni ciljevi se posebice razrađuju u ranije isticanim agendama, a što se tiče posljednje, Agende 2030, kroz niz ciljeva održivog razvoja (*sustainable development goals*)¹² promiče se teza da je obrazovanje presudno za raspodjelu životnih prilika za sve (Agirreazkuena-ga, 2020), tj. da predstavlja sredstvo za postizanje svih ciljeva održivog razvoja (Horvath, 2018).

Međutim, pojavljivale su se i rasprave na temu - Obrazovanje za okoliš i/ili obrazovanje za održivi razvoj?, koje se ponekad okreću temeljitijoj kritici ideje i koncepta obrazovanja za održivi razvoj. Drži se, na primjer, da obrazovanje za održivi razvoj vidi obrazovanje u jednostavnom i instrumentalnom načinu, ono povezuje obrazovanje za okoliš s razvojem, a razvoj nastavlja biti neodređen bez debate o temeljitim strukturalima kontrole i moći kapitalističkog modela ekonomije (Barazza i sur., 2003, str. 350). Osim što koncept održivog razvoja naglašava blisku vezu između ekonomije i okoliša, ovog se puta umjesto novovjekovnog, modernog gospodarenja prirodom preuzima forma kontrole i upravljanja okolišem (Sauvé, 1999, str. 18).

Ali, ono što daje afirmativan karakter proširenju obrazovanja za okoliš prema ideji održivog razvoja je činjenica da se pojavljuje potreba za povećanjem javne osjetljivosti prema okolišu i prema problemima razvoja, zatim za širokim uključivanjem aktera u

12 U kontekstu obrazovanja mogu se inicijalno povezivati slijedeći ciljevi: SDG 4 - Osigurati uključivo i pravedno kvalitetno obrazovanje i promicati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve; SDG 8 - Promicati uključiv i održiv gospodarski rast, zapošljavanje i dostojanstven rad za sve; SDG 10 - Smanjiti nejednakost unutar i među zemljama; SDG 16 - Promicati pravedna, mirna i uključiva društva; SDG 17 - Ojačati sredstva provedbe i revitalizirati globalno partnerstvo za održivi razvoj).

njihovo rješavanje i jačanje osjećaja osobne odgovornosti, motivacije i posvećenosti održivom razvoju. Cilja se, u stvari, na promicanje široke javne svijesti kao esencijalnog dijela naporâ globalnog obrazovanja u jačanju stavova, vrijednosti i akcija koje su kompatibilne s održivim razvojem (Chapman & Sharma, 2006, str. 268), a koje, u suštini, ne proturječe ciljevima obrazovanja za okoliš.

Neovisno o tome je li jedna od ključna orijentacija obrazovnih politika za 21. stoljeća koncept obrazovanja za održivi razvoj, ili će stajati uz bok potencijalno razvijenim novim orijentacijama, a ostaje i još uvijek aktualni izazov za razvijanjem obrazovanja za okoliš. Jasno je da je obrazovanje za održivi razvoj zaokupljeno ciljevima i problemima koji izlaze izvan onih u svezi s okolišem, ali „litaniya problema okoliša“ s kojima je zaokupljeno obrazovanje za okoliš nije nestala i, zbog toga, opravdava jednaku pažnju, kako istraživača tako i obrazovnih politika i perspektiva obrazovanja kao takvog (Marcinkowski, 2010, str. 43). To, drugim riječima, upućuje na ne odustajanje obrazovnih politika od inzistiranja na razvijanju ekološke pismenosti i ekološkog mišljenja kao važnih ciljeva cjeloživotnog obrazovanja. Isto tako Milenijski je samit (*Millennium Summit, 2000*) u milenijske ciljeve uvrstio povezivanje problematiziranja okoliša i održivosti. Na Svjetskom samitu o održivom razvoju, poznat i pod nazivom „Rio +10“ (*United Nations Conference on Environment and Development, Johannesburg, 2002*) naglašena je namjera daljnjeg promicanja obrazovanja kao ključnog sredstva zaštite okoliša i održivog razvoja, a organizacija Ujedinjenih naroda predložila je proglašavanje „Desetljeća obrazovanja za održivi razvoj (2005-2014)“, što je na 57. sjednici Generalne skupštine UN-a (2002) i usvojeno. Tada je UNESCO proglašen vodećom agencijom za promicanje „Desetljeća“. S obzirom na u svijetu već naglašeni konsenzus oko integriranja principa, vrijednosti i praksi održivog razvoja u svim aspektima obrazovanja i učenja, obrazovanje za okoliš postaje privlačno kako za profesionalne edukatore tako i za građanske inicijative i akcije, državne agencije za upravljanje prirodnim resursima i nevladine udruge, profesionalna društva i grupe za zagovaranje. Motivacija za uključivanjem ovako velikog broja aktera pronalazi se u evidentnim izazovima ovog obrazovanja koja mogu zadovoljiti različite potrebe, kao što su: motivacija za djelovanjem, mogućnost za obrazovanjem za socijalnu odgovornost, odgovorno ponašanje prema okolišu i postizanje ekološke pismenosti (Disinger, 2005, str. 21).

Na Konferenciji u Vilniusu (2005) donesena je Strategija Ekonomskog vijeća Ujedinjenih naroda za Europu (*United Nations Economic Council - UNEC*) za obrazovanje za održivi razvoj, s fleksibilnim okvirom koji bi svaka država mogla prilagoditi svojim specifičnim potrebama. Strategija je zamišljena kao preporučujući obrazac vladama država svijeta za razvoj politike i prakse, koji uključuju promicanje koncepta održivog razvoja u obrazovanju. Ili, kako se ističe u *Agendi 21*- cilj je obrazovanja za okoliš promicati široku javnu svijest kao esencijalnog napora globalnog obrazovanja prema jačanju, vrijednosti i akcije koje su kompatibilne s održivim razvojem (*Agenda 21, 1992*, str. 267). Svrha strategije je razvijanje i ugradnja obrazovanja za održivi razvoj u sve relevantne predmete formalnih obrazovnih sustava, kao i u neformalno obrazovanje.

Održivi razvoj tako postaje jedan od ključnih ciljeva ovog obrazovanja, ili predmet zagovaranja¹³.

Svi navedeni dokumenti i strategije inkorporirani su u UNESCO-ove programe i strategije razvoja obrazovanja za 21. stoljeće, što, između ostalog uključuje i dva ključna dokumenta: UNESCO-ovo Izvješće Međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće, poznatije pod nazivom „Učenje: Blago u nama“ (*Learning: The Treasure Within*, 1996) i na UNESCO-ovo Svjetsko izvješće „Prema društvima znanja“ (*Towards knowledge societies*, 2005).

Na 5. svjetskom Kongresu o obrazovanju za okoliš (*5th World Environmental Education Congress, 2009, Montreal*) postavljena su 3 pitanja u odnosu na to kako obrazovanje za okoliš može: (1) dodati značenje našim životima; (2) doprinijeti socijalnoj inovaciji i (3) doprinijeti političkoj inovaciji i utjecaju na javne politike? Posebno se ističe doprinos ovog kongresa temi „Naša zajednička kuća,“ (*Our Common Home*) i promišljanju mjesta obrazovanja za okoliš, zajedno uz bok drugim diskursima transformativnog obrazovanja koji na sličan način traže zamišljanje radikalno novih priča (Jickling, 2010). U tom duhu izgrađeni su projekti¹⁴ integriranja ideja socijalne pravde, mira i obrazovanja za okoliš, na primjerima koji dolaze iz znanja, teorijskih promišljanja, istraživanja i međunarodnih sporazuma o rasi, etnicitetu, klasi, rodu, seksualnoj orijentaciji, nacionalnom podrijetlu, religiji, dobi, fizičkoj pojavi, živim vrstama, ljudskim pravima, globalnom miru, građanstvu, demokraciji, bioraznolikosti i ekološkoj održivosti..

Ciljevi 6. svjetskog Kongresa obrazovanja za okoliš (*6th Environmental Education Congress, Brisbane, Australia, July, 21-23, 2011*) usmjereni su prema razmjeni istraživanja, strategija, vještina i praksi u pravcu premošćivanja raskoraka na relaciji znanje-uvajanje-akcija (*knowledge-committment-action*). Također se pokušalo istražiti mogućnosti utjecaja na javne politike u svezi s obrazovanjem, zatim na socijalne i politike okoliša, a s glavnim ciljem razvijanja obrazovnih strategija za jačanje održivosti u društvu. Glavnina rasprava vodila se ipak oko pitanja klime odnosno o tome na koji način bi ljudi mogli biti obrazovani da ublaže učinke klime i prilagode se tekućim klimatskim promjenama. Ili, kako bi se moglo ojačati prilagodbu zajednice u odnosu na dramatične konsekvence globalnog zatopljenja. Osim navedenog, sudionici Kongresa istakli su i slijedeće teme: značaj participacije mladih, partnerstvo i mreže, uloga sveu-

13 U recentnim istraživanjima područja obrazovanja za okoliš vode se rasprave i o tome koliki je upliv zagovaranja u obrazovanju za okoliš. Naime, drži se da obrazovanje „za nešto“ lako vodi prema zagovaranju, s namjerom da se pokrene neko ponašanje, politika ili ideologija, pa se pokušava ponovno razviti preciznija interpretacija složenosti koncepta i pitanja obrazovanja kao i osjetljivost na njegov zagovarački ton. U tom smislu predlaže se poboljšanje koncepta obrazovanja za okoliš u pravcu osposobljavanja za kritičko mišljenje. (Johnson & Mappin, 2005, poglavlje „Assesing the educational dimension of environmental education resources provided by non-formal groups“, Davida Hauryja).

14 Takav je, na primjer, *SJPEE* projekt (*Social Justice, Peace, and Envrionmental Education Standards Project*) (Andrzejewski, Baltodano & Symcox, 2009).

čijišta, potreba za povećanjem pažnje donositelja odluka prema temama obrazovanja za okoliš. Glede potonjeg posebno su se orijentali prema uočenoj šansi da na svjetskoj razini upitaju političare i institucije o stavu prema narastajućoj obvezu razvijanja obrazovanja za okoliš, i to slijedeće, 2012. godine na *Rio-Summitu*, 20 godina nakon prvog svjetskog sastanka u Rio de Janieru.

Može se, dakle, reći da se tijekom navedenog razdoblja od tridesetak godina razrađuje i stvara koncept obrazovanja koje bi, osim znanja o okolišu, trebao razviti i etički element kako bi se doprinijelo „ekološkom civiliziranju“ (Kosters, 1993, prema Cifrić, 2006, str. 21) i „promjenama u kulturi“ (Cifrić, 1994, str. 15-16). Usto, izgrađuje se model za podučavanje i učenje koji pored empirijskih sadrži i estetičke i etičke elemente obrazovanja (Palmer, 1998, str. 272).

Ovakvo intenzivan razvoj obrazovanja za okoliš, koji se nastavlja i danas, karakterističan po iznimno širokoj aktivnosti svjetskih organizacija i vlada na razvoju obrazovnih politika i strategija, na globalnoj razini usmjerava prema jednom od glavnih zadataka obrazovanja uopće – usvajanju znanja za razumijevanje promjena u kulturi suvremenog svjetskog društva. Takvim konceptima, pored obrazovanja za okoliš, pripadaju i obrazovanje za ljudska prava, obrazovanje za manjine, obrazovanja za demokraciju, obrazovanje za rodnu ravnopravnost, obrazovanje za multikulturalnost, itd. Svi navedeni koncepti uvažavaju mogućnosti koje pruža i formalno i neformalno obrazovanje, potiču njihov interaktivni odnos, tj. kombinaciju životnih iskustava (praksi) s usvajanjem formalnih obrazovnih kurikuluma i stručnih izobrazbi tijekom cjeloživotnog učenja.

Pregledom razvoja koncepta obrazovanja za okoliš, može se zaključiti da, ako postoji jedna ključna karakteristika ove obrazovne perspektive to je snažan impuls koji teži prekidi s bivšim praksama, s namjeri oblikovanja nove obrazovne prakse. Isto tako, očekivano napredovanje prema održivijem svijetu zahtijeva fundamentalnu izmjenu okvira obrazovanja - njegove strukture, sadržaja i procesa, tj. da uključi principe sistemskog mišljenja i holističkog učenja (Williams, 2008, str. 40), s naglašavanjem i praktičkih kompetencija proizašlih iz iskustva koje podjednako sadrži i znanje i osjećaje (Orr, 2010, str. 258). Sve to, u suštini, predstavlja paradigmatšku, a ne (samo) programsku promjenu.

Cómez (2005, str. 260) tvrdi da se, u stvari, radi o nekoliko desetljeća propitivanja entiteta i identiteta zadatka obrazovanja za okoliš (s mnogobrojnim inicijativama, planovima i programima diljem svijeta), kako bi se omogućilo obrazovanje koje je u suštini usmjereno obnavljanju ljudske akcije i mišljenja. S tendencijama paradigmatške promjene ono nije samo, dakle, u službi društva, već produbljuje angažman onih koji uče u pravcu njihove personalne transformacije, pa predstavlja svojevrsnu „obrazovnu perestrojku“ ili općenito, ponovno promišljanje procesa i supstance obrazovanja na svim razinama (Orr, 1994, str. 17). S druge strane ovu paradigmatku podjednako slijedi i obrazovanje za održivi razvoj.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Kako je istaknuto obrazovanje za okoliš od devedesetih godina prošlog stoljeća kontekstualizira se u odnosu na globalne ciljeve održivog razvoja pa se konceptualizira i kao obrazovanje za okoliš i održivi razvoj. Sugeriranjem da oni koji uče imaju potrebu za razvijanjem svojih kapaciteta kako bi bili osposobljeni za donošenje odluka kada se suoče s novim dilemama glede problema okoliša, obrazovanje za okoliš i obrazovanje za održivi razvoj tako implicitno prave i pretpostavke za promjene u socio-ekološkim sustavima (Krasny, Lundholm, Plummer, 2010, str. 463). Drugim riječima, radi se o koegzistiranju obrazovanja za okoliš i obrazovanja za održivi razvoj u smislu reorijentacije obrazovanja za okoliš unutar društvenog procesa održivog razvoja pa se obje pozicije vide kao odgovori na zahtjeve obrazovanja u odnosu na prioritet održivosti (Kyburz-Graber i sur., 2006, str. 102).

Literatura:

- Agenda 21. (1992). United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil. Chapter 36. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> Pristupljeno 20. svibnja 2009.
- Agirreazkuenaga Leire (2020). Education for Agenda 2030: What Direction do We Want to Take Going Forward?, *Sustainability*, 12 (5):1-13.
- Andrzejewski, J., Baltodano, M., Symcox, L. (2009). Social Justice, Peace, and Environmental Education. Transformative Standards. London: Routledge.
- Barazza, L., Duque-Aristizábal, A. M. & Rebolledo, G. (2003). Environmental Education: from policy to practice. *Environmental Education Research*, 9(3):347-357.
- Callicott J. B. (2005). The Pragmatic Power and Promise of Theoretical Environmental Ethics. U: Galston A.W., Peppard C. Z. (eds), *Expanding Horizons in Bioethics*. Dordrecht: Springer. Pp.185-208. DOI: 10.1007/1-4020-3062-2_11
- Chapman, D. & Sharma, K. (2001). Environmental attitudes and behavior of primary and secondary students in Asian cities: An overview strategy for implementing and eco-schools programme, *The Environmentalist*, 21:265-272.
- Cifrić, I. (2009). *Pojmovnik kulture i okoliša*. Zaprješić: Visoka škola za poslovanje Baltazar Adam Krčelić.
- Cifrić, I. (2006). Ekološka edukacija. Utjecaj na oblikovanje identiteta?. U: Polić, M. (ur.) *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. Str. 19-39.
- Cifrić, I. (1994). Antropocentrizam i naturalizam – uporišta modernog mišljenja. *Socijalna ekologija*, 3(2):123-147.
- Delors, J. (ur.) (1998). Učenje: Blago u nama. (Izješće UNESCO-u Međunraodnog Povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće). Zagreb: Educa.
- Disinger, J. (2005). Environmental educations' definitional problems. U: H. Hungerford, B. Bluhm, T. Volk & J. Ramsey (Eds.), *Essential Readings in Environmental Education* (pp. 17-32). Champaign, IL: Stipes Publication.
- Education for Sustainable Development Toolkit 2.0, 2002*, Waste Management Research and Education Institution, http://www.esdtoolkit.org/esd_toolkit_v2.pdf Pristupljeno 02. svibnja 2011.
- Gómez, J. A. C. (2005). In the Name of Environmental Education: Words and things in the complex territory of education-environment-development relations. *Policy Futures in Education*, 3(3):260-270.
- Grant, T. (1998). Why environmental education is GOOD education. *Green Teacher*, 56. <http://www.geoe.org/resources/envedu-goodedu.html> Pristupljeno 03. svibnja 2011.
- Horvath, K. (2018). Fixed Narratives and Entangled Categorizations: Educational Problematizations in Times of Politicized and Stratified Migration. *Cogitatio* 6(3): 237-247.

- Hungerford, H. R. & Volk, T. (1990). Changing learner behavior through environmental education. *Journal of environmental education*, 21(3):8-21.
- International Union for Conservation of Nature and Natural Resources*, 1980.
- IUCN (1980). World Conservation Strategy. Gland, Switzerland: IUCN, WWF, UNEP. http://www.data.iucn.org/dbtw_wpd/WCS-004.pdf Pristupljeno 07. srpnja 2012.
- Jickling, B. (1994). Why I Don't Want my Children to be Educated for Sustainable Development. *Journal of Environmental Education*, 24, (4): 5-8. http://www.mdh.se/polopoly_fs/1.15891!ws4jickling.pdf Pristupljeno 12. ožujka 2010.
- Jickling, B. & Wals, A. (2012). Debating Education for Sustainable Development 20 Years after Rio: A Conversation between Bob Jickling and Arjen Wals. *Journal of Education for Sustainable Development*, 6(April): 49-50. <https://doi.org/10.1177/097340821100600111> Pristupljeno 12. ožujka 2010.
- Johnson, A. E. & Mappin, J. M. (2005). Changing perspectives of ecology and education in environmental education. U: *Environmental Education and Advocacy. Changing perspectives of ecology and education*. Str. 1-27. New York: Cambridge University Press.
- Kirn, A. (1998). Nekoliko temeljnih dilema ekološke etike. *Socijalna ekologija*, 7(3):257-270.
- Krasny, M. E., Lundholm, C. & Plummer, R. (2010). Editorial: Resilience in social-ecological systems: the roles of learning and education. *Environmental Education Research, Editorial*. 16(5-6): 463-474
- Kyburz-Graber, R., Hofer, K. & Wolfensberger, B. (2006). Studies on a socio-ecological approach to environmental education - a contribution to a critical position in the sustainable development discourse. *Environmental Education Research*, 12(1): 101-114.
- Layrargues, P. P. (2000). Solving local environmental problems in environmental education: a Brazilian case study. *Environmental Education Research*, 6 (2): 167-178.
- Lucas A. M. (1972). *Environment and environmental education: conceptual issues and curriculum implications*. Dissertation – Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in the Graduate School of the Ohio State University. Columbus: The Ohio State University. https://www.researchgate.net/publication/36112785_Environment_and_environmental_education_conceptual_issues_and_curriculum_implications Pristupljeno 11. siječnja 2010.
- Marcinkowski, T. J. (2010). Contemporary Challenges and Opportunities in Environmental Education: Where Are WE Headed and What Deserves Our Attention? *The Journal of Environmental Education*, 41(1): 34-54.
- McComas, W. (2002). The Ideal Environmental Science Curriculum: I. History; Rationales, Misconceptions & Standards. *The American Biology Teacher*, 64(9): 665:672
- McKeown, R. (2002). Education for Sustainable Development Toolkit 2.0. <http://www.esdtoolkit.org/default.htm> Pristupljeno, 01. veljače 2011.

- Opća skupština Ujedinjenih naroda (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. *Rezolucija Opće skupštine Ujedinjenih naroda*, A/RES/70/1. https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E Pristupljeno 05. studenog 2011.
- Orr, W. D. (2010). *Hope Is an Imperative: The Essential David Orr*. Washington, D.C.: Island Press.
- Orr, W. D. (1994). *Earth in Mind: On Education, Environment, and the Human Prospect*. Washington D.C., Covelo: Island Press.
- Palmer, A. J. (1998). *Environmental Education in the 21st Century. Theory, practice and promise*. London: Routledge.
- Postma, W. D. (2004). Because we are Human (A philosophical inquiry into discourses if environmental education from the perspective of sustainable development and man's caring responsibility). http://dare.uibn.kun.nl/bitstream/2066/19556/1/19556_bcawearh.pdf Pristupljeno 09. svibnja 2010.
- Recommendation from 4th Intl. Conference on Environmental Education, <https://unesco.org/home/4th+International+Conference+on+Environmental+Education+in+Ahmedabad,+India> Pristupljeno 12. travnja 2021.
- Resolution of the Council and the Ministers of Education meeting within the Council on the European dimension in education of 24 May 1988, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/e996e8e5-ed3e-482d-9a3c-7b7eb7a19b1e/language-en> Pristupljeno 10. ožujka. 2012.
- Samuelsson, L. (2010). Reasons and Values in Environmental Ethics. *Environmental Values*, 19: 517-535.
- Sauvé, L. (1999). Environmental education: Between modernity and postmodernity-searching for an integrating educational framework. *Canadian Journal of Environmental Education*, 4: 9-35.
- Schleicher, K. (1989). Beyond Environmental Education: The Need for Ecological Awareness. *International Review of Education*, 35(3): 257-281.
- Smith, J. C. (2006). Environment and Education: A View of a Changing Scene. *Environmental Education Research*, 12(3-4): 247-264.
- Stadler, F. (2006). *Manuel Castels. The Theory of the Network Society*. Cambridge: Polity Press.
- Stern, P. C. (2000). Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*, 54(3): 407-424.
- United Nations Economic Council – UNEC, Vilnius, 2005, https://unece.org/DAM/env/esd/01_Typo3site/VilniusENGcep.ac.13.2005.4.rev.1.e.pdf Pristupljeno 12. siječnja 2012.
- UNESCO (2000). *World Education Report The Right to Education: Towards Education for All through Life*. Paris: UNESCO Publishing.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Unesco Institute for Education. (1985). *A Comparative Survey of the Incorporation of Environmental Education into School Curricula*. Paris: Unesco/UNEP International Environmental Education Program, Environmental Education Series 17.

UNESCO (1978). Tbilisi Declaration, <https://www.gdrc.org/uem/ee/tbilisi.html> Pristupljeno 21. veljače 2012.

Williams, D. (2008). Sustainability Education's Gift: Learning Patterns and Relationships. *Journal of Education for Sustainable Development*, 2(1): 41-49.

World Commission on Environment and Development – WCED (1987). *Our Common Future*. Oxford, NY: Oxford University Press.

UTJECAJ DIFERENCIJACIJE UNUTAR OBRAZOVNIH SUSTAVA NA OBRAZOVNE ISHODE I OBRAZOVNE NEJEDNAKOSTI

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.11>

SAŽETAK

Diferenciranost unutar obrazovnih sustava odnosi se na odvajanje učenika u različite obrazovne programe unutar istog obrazovnog sustava, a obrazovni se sustavi međusobno razlikuju po tome koliko dosljedno i u kojoj dobi provode diferencijaciju. U ovom se radu navode osnovne teorijska objašnjenja potencijalnih pozitivnih i negativnih učinaka diferencijacije, kao i pregled istraživanja u kojima se ova teorijska objašnjenja testiraju. Pretpostavljeni pozitivni učinci proizlaze iz prilagođenog poučavanja učenika različitih razina znanja, motivacije i sposobnosti koji bi svakako trebali poboljšati obrazovne ishode, a možda i smanjiti nejednakosti. Do pretpostavljenih negativnih rezultata dolazi prije svega zbog socio-psiholoških učinaka grupiranja, odnosno grupnih efekata koji nastaju zbog stigmatizacije, kao i zbog razlika u zahtjevnosti poučavanja u različitim programima. Iz pregleda dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da ne postoje jasni dokazi da ranije diferencijacija povećava ukupna obrazovna postignuća, no da vrlo vjerojatno povećava obrazovne nejednakosti utemeljene na socijalnom podrijetlu učenika. Ovakvi rezultati upuću-

¹ Dr. sc. Željko Pavić, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

ju na mogućnost organizacije obrazovnih sustava kojima se postižu i visoka učinkovitost i smanjuju obrazovne nejednakosti, kako to pokazuju primjeri skandinavskih zemalja.

Ključne riječi: obrazovanje, diferenciranost obrazovnih sustava, obrazovne nejednakosti, obrazovni rezultati, socijalno podrijetlo

UVOD – POTENCIJALNI UTJECAJI DIFERENCIRANOSTI NA OBRAZOVNA POSTIGNUĆA

Obrazovne nejednakosti uključuju „sve vrste zapreka, namjernih ili nenamjernih, koje dovode do strukturno nejednakog pristupa određenim dijelovima obrazovnog sustava ili do različite uspješnosti unutar njega“ (Pavić, 2016: 370). Obrazovne nejednakosti sveprisutna su činjenica u obrazovnim sustavima diljem svijeta (Ball, 2010; Blanden & Gregg, 2004; Jéger & Karlson, 2018; Reay, 2017; Richard & Jan O., 2005; Whelan & Hannan, 1999), kao i u Hrvatskoj (Matković, 2010; Pavić & Đukić, 2016; Pavić & Vukelić, 2009; Puzić et al., 2018), u kojoj su postojale čak i u relativno egalitarnom socijalističkom sustavu (Cifrić, 1990). Iako obrazovne nejednakosti uključuju i rodne, etničke, rasne i druge vrste nejednakosti, u ovom radu prije svega govorimo o klasnim razlikama, odnosno o razlikama do kojih dolazi pod utjecajem socijalnog podrijetla učenika. Ove se razlike operacionaliziraju na različite načine, najčešće pomoću stupnja obrazovanja roditelja, njihovog dohotka te zanimanja koje se može klasificirati u neku od klasnih shema ili mu se može pripisati određeni ugled (status).

Okvirno govoreći, čimbenici obrazovnih nejednakosti mogu nastati ili izvan obrazovnog sustava ili unutar njega. Vanjski se izvori obično odnose na socijalizacijske čimbenike usko vezane uz dostupnost različitih vrsta materijalnog, socijalnog ili kulturnog kapitala unutar obitelji, a koji su vezani uz opća obilježja društvene stratifikacije. Unutarnji čimbenici obuhvaćaju „materijalna obilježja školskih zgrada, vrstu opreme i pogodnosti koje škola nudi, obrazovanje, specijalizaciju i iskustvo nastavnika, prosječnu potrošnju resursa po učeniku i prosječnu veličinu razreda te društvenu i intelektualnu heterogenost učenika kao cjeline“ (Tyler, 2012: 55). Unutarnji čimbenici mogu djelovati sinergijski s vanjskim čimbenicima, primjerice u situaciji u kojoj nastavnici nejednako nagrađuju različite vrste kulturnog kapitala, a koji su inače nejednako raspodijeljeni između društvenih slojeva. S druge strane, postoje obilježja organizacije obrazovnih sustava koja su nešto manje homologna vanjskim obilježjima, ali su s njima ipak povezana te pojačavaju ili smanjuju njihove učinke. Jedno je od takvih obilježja razina diferenciranosti obrazovnih sustava. Ovo se obilježje ponajviše odnosi na to koliko se dugo učenici održavaju u istom obrazovnom pravcu, odnosno koliko se rano događa odvajanje na pojedine obrazovne pravce u kojima se učenici poučavaju na različite načine. U nekim slučajevima takvi su akademski pravci više „akademski“,

odnosno pružaju više razine općih znanja te se podrazumijeva da iz njih postoji viša prohodnost prema visokom obrazovanju. U drugim se obrazovnim pravcima pružaju manje akademska, a više praktična znanja koja prije svega vode do tržišta rada, a rjeđe do nastavka obrazovanja. Osnovni je pozadinski argument za diferencijaciju prilagodba načina poučavanja različitim učenicima, odnosno njihovim razinama znanja, motivacije i sposobnosti. Drugim riječima, poučavanje bi se trebalo prilagoditi učenicima kako bi se postigli najučinkovitiji rezultati.

U širem smislu, diferencijacija se može podijeliti na privatno/javnu, kurikularnu i strukturnu (Commission/EACEA/Eurydice, 2020). Privatno/javna odnosi se na postojanje privatnih škola kao nadopune sustavu javnog obrazovanja, pri čemu privatne škole mogu biti slabije ili jače kontrolirane od strane države, a u potonjem slučaju obično je riječ o tome da se privatne škole većim dijelom financiraju iz javnih sredstava, pa se kontrola pojavljuje kao dio sustava međusobne ovisnosti. Kurikularna diferencijacija odnosi se na mogućnost postojanja različitih tipova škola koje rade po različitom kurikulu ili se nekim školama dopušta odstupanje od zadanog kurikuluma. U slučaju strukturne diferencijacije unutar obrazovnog sustava postoje paralelni pravci, što znači da svi učenici u istoj dobi ne prolaze tranziciju između različitih obrazovnih stupnjeva. Primjerice, u Španjolskoj u nekim se pokrajinama u istim školama može proći osnovno, niže srednje i početna razina višeg srednjeg obrazovanja, a u nekim za primarno obrazovanje postoje posebne, a za niže i više sekundarno obrazovanje postoje posebne škole (Commission/EACEA/Eurydice, 2020). U pregledu istraživanja i zaključcima koji slijede u ovom radu uglavnom se bavimo pitanjem kurikularne, a nešto manje i pitanjem strukturne diferencijacije.

Može se argumentirati da bi utjecaj diferencijacije na obrazovne rezultate i obrazovne nejednakosti mogao biti i pozitivan (bolji ukupni rezultati i smanjene nejednakosti) i negativan (slabiji ukupni rezultati i povećane nejednakosti), a teorijski nije nezamisliva i situacija u kojoj se mogu očekivati mješoviti rezultati (u pravilu bolji ukupni rezultati i smanjene nejednakosti).

Kada su u pitanju negativni učinci, moguće je pretpostaviti da ranije diferenciranje učenika dovodi do toga da jača utjecaj roditelja na obrazovna postignuća i obrazovne odluke, odnosno da ujednačavajući čimbenici pohađanja istih obrazovnih programa ne stignu poništiti obiteljske utjecaje. Postoje razlike u količini obiteljskih resursa koje dovode do nejednakih obrazovnih postignuća, a diferencijacija obrazovnih sustava može povećati njihovu važnost. Također je moguće pretpostaviti da će u jače diferenciranim obrazovnim sustavima „utrka za diplomama“ biti izraženija. Naime, u diferenciranim sustavima postoji jača poveznica između diplome i ishoda na tržištu rada (Bol & Van De Werfhorst, 2011), što je i očekivano s obzirom na specifičnost kvalifikacija na koje diploma ukazuje u takvim sustavima. S obzirom na navedenu jaču poveznicu, za očekivati je da će roditelji uložiti veći trud u konverziju različitih oblika kapitala u obrazovno postignuće svoje djece. S druge strane, moguće je da pretpostavljeni meritokratski sustav selekcije učenika u diferenciranim sustavima dovodi do toga da utje-

caj socijalnog podrijetla na obrazovne putanje slabi. Primjerice, talentirani će učenik u diferenciranom sustavu, ako on djeluje na idealan način, biti usmjeren u određeni obrazovni pravaca neovisno o vlastitom socijalnom podrijetlu.

Sva objašnjenja negativnih učinaka diferencijacije oslanjaju se na neki oblik direktnih učinaka koji se odvija u samim školama. Govoreći u kontekstu američke unutarškolske diferencijacije učenika u manje ili više akademski zahtjevne kurikulume (eng. tracking), Gamoran (1992) smatra da se učinci ovakve diferencijacije mogu objasniti socio-psihološkim razlozima, kao i razlozima vezanim za drukčije podučavanje i akademsku klimu. Prva se skupina razloga odnosi na moguću negativnu reakciju učenika u akademski manje zahtjevnim programima te posljedično formiranje antiškolske kulture u takvim programima koja negativno utječe na samopouzdanje, motivaciju i postignuća učenika. Učinak poučavanja odnosi se na samu manju zahtjevnost sadržaja koji se podučavaju, manju kvalifikaciju nastavnika i lošiju akademsku klimu koja proizlazi iz nižih međusobnih očekivanja učenika i nastavnika.

Kada su u pitanju mogući pozitivni učinci diferencijacije, teorijski argument koji bi se mogao dati u prilog mogućnosti da diferenciranost obrazovnog sustava smanjuje obrazovne nejednakosti vezan je za temeljni argument zbog kojeg diferencijacija uopće postoji. Naime, grupiranje učenika sličnih znanja, sposobnosti i interesa omogućava poučavanje koje je prilagođeno upravo potrebnoj razini. Na taj bi se način trebala postići bolja efikasnost poučavanja koja bi trebala koristiti svim učenicima, odnosno omogućiti im da ostvare svoje potencijale. Upravo zbog toga i u sustavima u kojima je diferencijacija slabije izražena postoji potreba da se način poučavanja prilagodi heterogenosti znanja, interesa i sposobnosti učenika, a individualizirano poučavanje (kao npr. u Švedskoj) ili učestalo ponavljanje razreda (kao npr. u Francuskoj) samo su neki od načina da se to učini (Dupriez et al., 2008).

Neki su obrazovni sustavi više, a neki manje diferencirani. U Europi se, primjerice, za obrazovne sustave skandinavskih zemalja (npr. Švedska, Norveška) može reći da su manje diferencirani jer se grananje unutar sustava odvija tek u 16. godini života. Najjače diferencirani sustavi mogu se naći u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, u kojima se odvajanje odvija nakon četvrte godine školovanja, odnosno u 10. godini života. Hrvatski se obrazovni sustav u tom smislu može pozicionirati između ova dva ekstrema, budući da se diferenciranje događa u 14. ili 15. godini života, odnosno na prijelazu iz osnovne u srednju školu. Do tada se ne može govoriti o većem diferenciranju unutar samoga obrazovnog sustava, izuzimajući vjerojatno ne jako izražen utjecaj izbora različitih izbornih predmeta unutar osnovne škole. Mons (2004, 2007, navedeno prema Castejón & Zancajo, 2015) obrazovne sustave prema razini diferencijacije još preciznije klasificira na (1) model separacije (brza diferencijacija, često ponavljanje razreda), (2) model uniformne integracije (kasnija diferencijacija, no često ponavljanje razreda i mogućnost grupiranja prema sposobnostima), (3) model \square -la-carte integracije (kasnije diferencijacija, rjeđe ponavljanje razreda, individualizirano poučavanje) i (4) model individualizirane integracije (kasnija diferencijacija, bez ponavljanja razreda,

individualizirano poučavanje). Ovakva klasifikacija multidimenzionalna je, odnosno u obzir uzima ne samo dob pri kojoj se odvija diferencijacija nego i prisutnost ponavljanja razreda kao načina praćenja u unapređivanja akademskog napretka, kao i prisutnost individualiziranog poučavanja. Domina et al. (2017) također predlažu multidimenzionalni pristup klasifikaciji koji se oslanja na pet varijabli: (1) stupanja kurikularne diferencijacije, (2) stupanj u kojemu diferencijacija dovodi do homogenosti u znanju učenika istih razreda, (3) stupanj u kojemu se učenici upisuju u školske predmete napredne razine, (4) stupanj u kojemu se učenici kreću između predmeta različite razine zahtjevnosti („napredovanje“ ili „nazadovanje“ učenika) te (5) stupanj u kojemu se diferenciranje u različitim predmetima međusobno poklapa (hoće li učenik pohađati predmete iste ili različitih razina). Gamoran (1992) smatra da se diferencijacija može odnositi na (1) selektivnost (stupanj u kojemu su programi međusobno različiti po dosadašnjim rezultatima ili sposobnostima učenika, (2) izbornost (stupanj u kojem sami učenici biraju pojedine programe), (3) inkluzivnost (stupanj u kojemu pripadnost određenim programima ograničava ili ne ograničava nastavak školovanja te (4) opseg i fleksibilnost (broj predmeta koje se poučava diferenciranim programima, mogućnost kretanja između programa, stupanj u kojemu učenika može biti u nižem programu u jednom predmetu, a u višem u drugom).

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA

Empirijska istraživanja koja su se bavila ovim pitanjem vrlo su raznolika, ne samo po svojim teorijskim pristupima, nego i po načinu kako su operacionalizirala pojam diferencijacije obrazovnih sustava i socijalno podrijetlo (kao nezavisne varijablu) te obrazovne rezultate i nejednakosti (kao zavisne varijable). Istraživanja su u pravilu komparativne naravi i obuhvaćaju više zemalja, imajući u vidu da je komparativna istraživanja unutar zemalja moguće napraviti samo u slučaju veće heterogenosti i pluralizma unutar jednog obrazovnog sustava (npr. SAD) ili u slučaju kada je došlo do većih ili manjih promjena u diferenciranosti samog sustava (npr. Engleska i Njemačka).

Kako je navedeno, najveći je broj istraživanja komparativan i upotrebljava podatke prikupljene međunarodnim istraživanjima (npr. PISA – Programme for International Student Assessment; TIMMS – Trends in International Mathematics and Science Study; ESS – European Social Survey). Tako su Dupriez & Dumay (2006) u svojoj analizi petnaestak europskih obrazovnih sustava problemu pristupili na tri načina. Prvo su izračunali korelaciju između dohodovnih nejednakosti u pojedinom društvu i količine obrazovnih nejednakosti u njemu. Zatim su izračunali korelaciju između diferenciranosti obrazovnog sustava i količine obrazovnih nejednakosti. Na kraju su izračunali u kojoj mjeri se obrazovne nejednakosti mijenjaju između 9. i 15. godine života. Naime, može se pretpostaviti da se obrazovne nejednakosti u 9. godini života primarno vežu uz obiteljske okolnosti jer obilježja obrazovnih sustava još nisu počela djelovati,

što je u 15. godini života već moguće jer se u nekim zemljama obrazovna selekcija odvija ranije. Njihovi rezultati u pravilu potvrđuju da su obrazovne nejednakosti izrazito povezane s diferenciranošću sustava. Naime, ne postoji jaka povezanost između imovinskih nejednakosti i obrazovnih nejednakosti, a indeksi diferenciranosti obrazovnog sustava i obrazovnih nejednakosti u jakoj su pozitivnoj korelaciji. I na kraju, manje diferencirani sustavi, poput skandinavskih, jače smanjuju obrazovne nejednakosti između 9. i 15. godine života nego što to rade sustavi koji su jače diferencirani. Slični se rezultati mogu pronaći i u analizi europskih obrazovnih sustava koje je provela Europska komisija (Commission/EACEA/Eurydice, 2020). Naime, obrazovne nejednakosti veće su u sustavima u kojima postoji jača kurikularna diferencijacija, u kojima se diferencijacija odvija ranije tijekom obrazovne putanje učenika te u kojima je udio strukovnog obrazovanja velik. Osobito je jak učinak dobi u kojoj se odvija diferencijacija, odnosno socijalno podrijetlo imaće jači utjecaj na obrazovna postignuća u obrazovnim sustavima u kojima se diferencijacija odvija rano, a količina protumačene varijance socioekonomskog učinka u ovakvoj bivarijantnoj vezi iznosi velikih 27% (Commission/EACEA/Eurydice, 2020: 223). Drukčije rečeno, oko 27% varijacija u socioekonomskim obrazovnim nejednakostima između obrazovnih sustava (država) može se objasniti dobi u kojoj počinje diferencijacija učenika. Schütz et al. (2008) analizirali su podatke o obrazovnim nejednakostima u 54 zemlje na temelju TIMMS-a, međunarodnog komparativnog istraživanja obrazovnih rezultata u polju matematike. Njihovi su zaključci da je rano diferenciranje učenika u različite pravce povećano s većim stupnjem obrazovnih nejednakosti, odnosno s jačim utjecajem obiteljskog podrijetla na obrazovne rezultate. Sličan je učinak imala i dužina predškolskog obrazovanja – dulje predškolsko obrazovanje smanjuje obrazovne nejednakosti, vjerojatno djelujući kompenzacijski na izvore nejednakosti koji se pojavljuju u obitelji. Pfeffer (2008) količinu obrazovnih nejednakosti u 20 razvijenih zemalja koje su analizirali također pronalaze u postojanju obrazovnih pitanja koje su ireverzibilne, osobito ako se diferenciranje događa u ranijoj dobi. Reichelt et al. (2019) na temelju podataka iz dvadesetak europskih zemalja ustanovili su da se moderirajući utjecaj diferenciranosti na obrazovne nejednakosti ostvaruje preko dva kanala, jednog kvantitativnog, a drugog kvalitativnog. Prvi je klasična povezanost između socijalnog podrijetla i stečenog stupnja obrazovanja koja se očituje u tome da je u jače diferenciranim sustavima jača povezanost između stečene diplome određene razine i socijalnog podrijetla. Drugi je kanal direktni utjecaj koji ovi autori tumače kvalitativnim prednostima, odnosno stjecanjem diploma u poljima koja omogućavaju viši društveni položaj. Drukčije rečeno, diferenciranost zbog izrazitije vezanosti stupnja obrazovanja i određeno društvenog položaja dovodi do toga da roditelji ulažu više truda da pomoću vlastitih resursa usmjere svoju djecu u određena „isplativija“ obrazovna polja i da im omoguće pristup u ova polja. Castejón i Zancajo (2015) istražili su utjecaj diferenciranosti obrazovnih sustava na učenike slabijeg socioekonomskog statusa, a njihova analiza podataka iz PISA 2009 istraživanja pokazuje da sustavi u kojima se diferencijacija odvija kasnije, u

kojima ne postoji ponavljanje razreda, a poučavanje je individualizirano („model individualizirane integracije“), dovode do najmanjeg broja učenika nižeg socioekonomskog statusa koji imaju slabija postignuća, odnosno da u najvećoj mjeri štiti učenike nižeg socioekonomskog statusa od obrazovnog neuspjeha. Domina et al. (2017) utvrdili su da diferenciranost sustava, iako nema utjecaja na ukupna postignuća, osobito negativno djeluje na učenike nižih postignuća, s obzirom na to da im onemogućava pristup vršnjacima s boljim postignućima uz koje bi mogli postići bolje rezultate. Drugim riječima, grupiranje učenika sa slabijim postignućima dovodi do silazne spirale koja dodatno smanjuje njihova postignuća putem grupnog efekta. Van de Werfhorst (2019) na temelju podataka Europske društvene ankete (eng. European Social Survey) iz 21 europske zemlje zaključuje da postoji negativan utjecaj diferenciranja na obrazovne nejednakosti, no da se ovaj utjecaj razlikuje u ovisnosti o tome kako se mjeri socijalno podrijetlo. Naime, najjači pozitivni utjecaj diferenciranja postoji u pogledu djece viših menadžera, a najjači negativan na djecu kvalificiranih radnika. Istovremeno, utjecaj diferenciranja ne postoji kada je obrazovanje roditelja u pitanju. Van de Werfhorst ovakve rezultate objašnjava na dva načina. Prema prvome, visokoobrazovani roditelji naći će načina da omoguće visoka obrazovna postignuća svoje djece neovisno o tome u kojem se obrazovnom programu nalaze. Drugo objašnjenje implicira jači utjecaj profesionalne situacije roditelja u odnosu na obrazovanje roditelja na preporuku nastavnika o tome u koji se obrazovni program dijete treba upisati, s obzirom na to da je profesionalna situacija vidljivija od obrazovanja (npr. visokopozicionirani menadžer ne mora nužno biti visokoobrazovan). Koristeći se podacima iz PISA 2012 istraživanja, Lavrijsen i Nicaise (2016) zaključuju da je ranije diferencijacija utjecala na jači utjecaj socijalnog podrijetla na obrazovna postignuća učenika, neovisno o tome kolika su ta postignuća bila prije diferencijacije, odnosno podjele učenika na programe različite razine akademske zahtjevnosti. Utjecaj se sastoji od smanjivanja postignuća učenika nižeg socioekonomskog statusa, a kod onih višeg statusa ne postoji razlika u postignućima. Pri tome ovaj utjecaj postoji kod različitih oblika operacionalizacije i socijalnog podrijetla i nejednakosti obrazovnih postignuća.

Druga skupina istraživanja bavila su se ili usporedbom manjeg broja zemalja (najčešće dvije) ili pitanjem načina kako diferencijacija djeluje unutar jednog obrazovnog sustava. Drugim riječima, ova su istraživanja više kvalitativne naravi i pokušavaju doći do dubinskih objašnjenja ustanovljenih pravilnosti. Primjerice, Gamoran (1992) je utvrdio da diferenciranje (eng. tracking) u američkim školama ima ukupni pozitivni učinak na obrazovna postignuća, no da selektivnost, opseg diferenciranja te otežana mogućnost izlaska iz dodijeljenog programa negativno djeluju na individualna postignuća učenika, nejednakost u postignućima te ukupna postignuća u školama. U istraživanju na drugom uzorku američkih škola Gamoran i Nystrand (1994) nisu utvrdili razliku u ukupnim obrazovnim postignućima kada su u pitanju škole s diferenciranim programima i one bez njih, no ustanovili su povećanje nejednakosti, odnosno razliku u postignućima između učenika u zahtjevnijim i manje zahtjevnim programima. Oko 25% do

35% razlika u postignućima može se objasniti kvalitetom poučavanja u učionici (udio zahtjevnijih zadataka i pitanja) te aktivnošću nastavnika (kvaliteta pozornosti učenika i pisanje zadataka). Bogliaccini i Rodríguez (2016) pokazali su da nekoliko institucionalnih obilježja obrazovnog sustava u Urugvaju dovodi do reprodukcije obrazovnih nejednakosti. Prvo, sustav raspodjele nastavnika po školama favorizira želje nastavnika, što dovodi do toga da iskusniji nastavnici izbjegavaju škole slabijih postignuća, koje zbog toga podliježi spirali lošijih rezultata. Drugo, sustav zoniranja koji učenika šalje u najbliže škole omogućava da se rezidencijalna segregacija pretoči u veće obrazovne nejednakosti putem kontekstualnih učinaka okupljanja većeg broja boljih/slabijih učenika u istim školama. I treće, dodjela nastavnih materijala i tehnologija uglavnom je prepuštena financijskim doprinosima roditelja, što izravno povećava nejednakosti u njihovoj dostupnosti po školama. Lee (2014) je na temelju usporedbe rezultata austrijskih i talijanskih učenika u PISA 2009 studiji zaključio da austrijski učenici imaju niže obrazovne aspiracije kada je u pitanju tercijarno obrazovanje, a što je pripisao ranijem diferenciranju do kojeg dolazi u austrijskom obrazovnom sustavu. No nije ustanovio razliku u utjecaju socijalnog podrijetla u obrazovnim aspiracijama učenika u istim programima, što znači da se utjecaj socijalnog podrijetla iscrpljuje u biranju različitih programa te nakon toga prestaje biti važan. I Checchi i Flabbi (2013) uspoređivali su utjecaj socijalnog porijekla u jednom diferenciranom (Njemačka) i jednom manje diferenciranom (Italija) sustavu. S obzirom na to da su njihovi rezultati, također utemeljeni na analizi PISA podataka, pokazali da je učinak socijalnog podrijetla jači u Italiji, zaključili su da nije važno samo postojanje diferenciranja kao takvog, nego način na koji se ono odvija. Naime, u Italiji se odluka o izboru pojedinog programa jače oslanja na odluku roditelja, a u Njemačkoj na kombinaciju preporuke nastavnika i odluke roditelja. Stoga je utjecaj roditeljskog habitusa, utemeljenog na klasnim razlikama, jači u slučaju Italije. U nekim se istraživanjima objašnjenje koje se oslanja na pretpostavku o signalizirajućoj funkciji obrazovanja pokazalo točnim kada je u pitanju objašnjenje utjecaja socijalnog podrijetla na položaj na tržištu rada nakon završetka obrazovanja. Primjerice, Jacob et al. (2015) pokazali su da je ovaj utjecaj jači u Ujedinjenom Kraljevstvu nego u Njemačkoj, a objašnjenje su pronašli u tome da stupanj obrazovanja u Ujedinjenom Kraljevstvu, koji je manje diferenciran njego u Njemačkoj, djeluje kao slabiji signal kompetencija potrebnih za određeno radno mjesto, pa se u nedostatku takvog signala poslodavci češće oslanjaju na socijalno podrijetlo potencijalnog zaposlenika.

ZAKLJUČAK

Obrazovanje u današnjim društvima predstavlja društveni podsustav od kojeg se očekuje doprinos ekonomskoj produktivnosti pomoću izgradnje ljudskog kapitala, ali ono istovremeno zadržava i svoju vrijednosnu i emancipacijsku komponentu (Cifrić,

2017). Budući da je obrazovanje jedna od poluga socijalne mobilnosti, omogućavanje jednakih obrazovnih mogućnosti predstavlja jednu od dimenzija izgradnje pravednog društva. U ovom smo se radu jednim od uzročnika obrazovnih nejednakosti, a to su institucionalno-organizacijski čimbenici vezani za kurikularnu i strukturnu diferencijaciju učenika unutar obrazovnih sustava. Iz pregleda dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da ne postoje jasni dokazi da ranije diferencijacija povećava ukupna obrazovna postignuća, no da vrlo vjerojatno povećava obrazovane nejednakosti utemeljene na socijalnom podrijetlu učenika. Takvi rezultati upućuju na zaključak da se visoka učinkovitost obrazovnih sustava može spojiti s niskom razinom obrazovnih nejednakosti, kako to i pokazuju primjeri skandinavskih zemalja.

No rezultati istraživanja upućuju i na mnogo „odstupajućih“ slučajeva, odnosno zemalja koje bi po institucionalnom ustroju vlastitog obrazovnog sustava trebale imati veće ili manje obrazovne nejednakosti. Ovakvi se rezultati mogu objasniti ili mjernom pogreškom ili postojanjem drugih, institucionalnih ili vanjskih, čimbenika koji utječu na razinu obrazovnih nejednakosti, a nisu obuhvaćane postojećim teorijskim objašnjenjima. Novija istraživanja upućuju i na potrebu da se utjecaj diferenciranosti istražuje u okviru klasičnog trokuta (1) izvorišni društveni položaj, (2) postignuti stupanj obrazovanja, (3) odredišni društveni položaj, kako bi se utjecaj diferenciranosti na reprodukciju društvenih položaja istražio u sveobuhvatnijom smislu. Isto tako prilikom proučavanja utjecaja socijalnog podrijetla nužna su istraživanja koja će pokušati objasniti razlike u utjecaju profesije, dohotka i stupnja obrazovanja roditelja, s obzirom na to da se ne može pretpostaviti da će ovaj utjecaj biti neovisan o načinu operacionalizacije socijalnog podrijetla učenika i obrazovnih nejednakosti.

Literatura

- Ball, S. J. (2010). New class inequalities in education: Why education policy may be looking in the wrong place! Education policy, civil society and social class. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30(3–4), 155–166. <https://doi.org/10.1108/01443331011033346>
- Blanden, J., & Gregg, P. (2004). Family income and educational attainment: A review of approaches and evidence for Britain. *Oxford Review of Economic Policy*, 20(2), 245–263. <https://doi.org/10.1093/oxrep/grh014>
- Bogliaccini, J. A., & Rodríguez, F. (2016). Education system institutions and educational inequalities in Uruguay. *CEPAL Review*, 2015(116), 85–99. <https://doi.org/10.18356/7ff65165-en>
- Bol, T., & Van De Werfhorst, H. G. (2011). Signals and closure by degrees: The education effect across 15 European countries. *Research in Social Stratification and Mobility*, 29(1), 119–132. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2010.12.002>
- Castejón, A., & Zancajo, A. (2015). Educational differentiation policies and the performance of disadvantaged students across OECD countries. *European Educational Research Journal*, 14(3–4), 222–239. <https://doi.org/10.1177/1474904115592489>
- Checchi, D., & Flabbi, L. (2013). Intergenerational Mobility and Schooling Decisions in Germany and Italy: The Impact of Secondary School Tracks. *Rivista Di Politica Economica*, 3, 7–57.
- Cifrić, I. (1990). *Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: Školske novine.
- Cifrić, I. (2017). Društveni kontekst obrazovanja. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 11, 1–14. <https://doi.org/10.21857/9xn31cr32y>
- Commission/EACEA/Eurydice, E. (2020). Equity in school education in Europe: Structures, policies and student performance. In *Publications Office of the European Union*. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a18e3a88-1e4d-11eb-b57e-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-170147202>
- Domina, T., McEachin, A., Hanselman, P., Agarwal, P., Hwang, N., & Lewis, R. (2017). Beyond Tracking and Detracking: The Dimensions of Organizational Differentiation in Schools. *Beyond Tracking and Detracking: The Dimensions of Organizational Differentiation in Schools*. <https://doi.org/10.7249/wr1155>
- Dupriez, V., & Dumay, X. (2006). Inequalities in school systems: Effect of school structure or of society structure? *Comparative Education*, 42(2), 243–260. <https://doi.org/10.1080/03050060600628074>
- Dupriez, V., Dumay, X., & Vause, A. (2008). How do school systems manage pupils' heterogeneity? *Comparative Education Review*, 52(2), 245–273. <https://doi.org/10.1086/528764>
- Gamoran, A. (1992). The Variable Effects of High School Tracking. *American Sociological Review*, 57(6), 812. <https://doi.org/10.2307/2096125>

- Gamoran, A., & Nystrand, M. (1994). Tracking, instruction and achievement. *International Journal of Educational Research*, 21(2), 217–231. [https://doi.org/10.1016/0883-0355\(94\)90033-7](https://doi.org/10.1016/0883-0355(94)90033-7)
- Jacob, M., Klein, M., & Iannelli, C. (2015). The Impact of Social Origin on Graduates' Early Occupational Destinations - An Anglo-German Comparison. *European Sociological Review*, 31(4), 460–476. <https://doi.org/10.1093/esr/jcv006>
- Jéger, M. M., & Karlson, K. (2018). Cultural capital and educational inequality: A counterfactual analysis. *Sociological Science*, 5, 775–795. <https://doi.org/10.15195/V5.A33>
- Lavrijsen, J., & Nicaise, I. (2016). Educational tracking, inequality and performance: New evidence from a differences-in-differences technique. *Research in Comparative and International Education*, 11(3), 334–349. <https://doi.org/10.1177/1745499916664818>
- Lee, B. (2014). The influence of school tracking systems on educational expectations: a comparative study of Austria and Italy. *Comparative Education*, 50(2), 206–228. <https://doi.org/10.1080/03050068.2013.807644>
- Matković, T. (2010). Obrazovanje roditelja, materijalni status i rano napuštanje školovanja u hrvatskoj: Trendovi u proteklom desetljeću. *Drustvena Istrazivanja*, 19(4–5), 643–667.
- Mons, N. (2004). *De l'école unifiée aux écoles plurielles: évaluation internationale des politiques de différenciation et de diversification de l'offre éducative*. Doktorska disertacija, IREDU - Institut de recherche sur l'éducation: Sociologie et Economie de l'Education.
- Mons, N. (2007). Les Nouvelles politiques éducatives: la France fait-elle les bons choix ? In *Education et société*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Pavić, Ž. (2016). Obrazovne nejednakosti u Hrvatskoj: trenutačno stanje i pravci budućih istraživanja. In Ž. Pavić (Ed.), *ZNANSTVENE, KULTURNE, OBRAZOVNE I UMJETNIČKE POLITIKE – EUROPSKI REALITETI (200. obljetnica rođenja Josipa Jurja Strossmayera)*. Zbornik radova 2. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (pp. 370–381). Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Umjetnička akademija Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku..
- Pavić, Ž., & Đukić, M. (2016). Cultural capital and educational outcomes in Croatia: A contextual approach. *Sociologia (Slovakia)*, 48(6), 601–621.
- Pavić, Ž., & Vukelić, K. (2009). Socijalno podrijetlo i obrazovne nejednakosti: Istrazivanje na primjeru osječkih studenata i srednjoškolaca. *Revija za Sociologiju*, 39–40(1–2), 53–70.
- Pfeffer, F. T. (2008). Persistent inequality in educational attainment and its institutional context. *European Sociological Review*, 24(5), 543–565. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn026>

- Puzić, S., Gregurović, M., & Košutić, I. (2018). Kulturni kapital i obrazovne nejednakosti u Hrvatskoj, Njemačkoj i Danskoj: usporedna analiza PISA 2009 podataka. *Revija za Socijalnu Politiku*, 25(2), 133–156. <https://doi.org/10.3935/rsp.v25i2.1463>
- Reay, D. (2017). Miseducation: Inequality, Education, and the Working Classes. In *Journal of Teaching and Learning* (Vol. 14, Issue 2). Policy Press. <https://doi.org/10.26522/ssj.v13i2.2227>
- Reichelt, M., Collischon, M., & Eberl, A. (2019). School tracking and its role in social reproduction: reinforcing educational inheritance and the direct effects of social origin. *British Journal of Sociology*, 70(4), 1323–1348. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12655>
- Richard, B., & Jan O., J. (2005). Inequality of opportunity in comparative perspective: Recent research on educational attainment and social mobility. *Annual Review of Sociology*, 31, 223–243.
- Schütz, G., Ursprung, H. W., & Wößmann, L. (2008). Education policy and equality of opportunity. *Kyklos*, 61(2), 279–308. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2008.00402.x>
- Tyler, W. (2012). *The Sociology of Educational Inequality*. Routledge.
- van de Werfhorst, H. G. (2019). Early tracking and social inequality in educational attainment: Educational reforms in 21 european countries. *American Journal of Education*, 126(1), 65–99. <https://doi.org/10.1086/705500>
- Whelan, C. T., & Hannan, D. F. (1999). Class inequalities in educational attainment among the adult population in the Republic of Ireland. *Economic and Social Review*, 30(3), 285–307.

ZAŠTO DANAS GOVORITI O SELU?

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.12>

SAŽETAK

U protekla dva stoljeća industrijalizacija i modernizacija su donijele velike promjene u načinu života, posebice kada je riječ o selu. Selo je doživjelo transformaciju na tri područja: ekonomskom (poljoprivredu, kao nisko profitabilna djelatnost, postupno uzmiče pred ostalim djelatnostima), demografskom (gubi se profesionalna homogenost seoskog stanovništva, značajno se smanjuje njegov broj) i kulturnom (tradicionalni obrasci seoskog života temeljeni na zajedništvu i solidarnosti su potisnuti novim individualizmom). Periferizacija sela je odraz modernizacije kojom je selo označeno kao statično, samodovoljno i zatvoreno, tehnološki zaostalo i s niskom razinom podjele rada, ovisno o prirodnim ciklusima, prevladava tradicionalni religijski moral i većim dijelom neobrazovano stanovništvo. Tradicionalno selo je stavljalo kolektiv ispred pojedinca, uvažavalo je senioritet i patrijarhat u organiziranju zajedničkog života. Potvrdu navedenog nalazimo u zadružnim porodicama slavonskih sela s kraja devetnaestog stoljeća. Kao takvo selo je postajalo sve manje privlačno za život u usporedbi s gradom koji je predstavljao progresivne promjene i bolji život svojeg stanovništva. Moderno je društvo promijenilo selo glede infrastrukturnih sadržaja kojima ga opskrbljuje kao i glede diferencij-

1 Dr. sc. Antun Šundalić, red. prof., Ekonomski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

jacije djelatnosti kojima se bavi seosko stanovništvo. Modernizacija je odvojila selo od prirode, a poljoprivredu je učinila djelatnošću manjinskog dijela stanovnika sela. Globalna socioekološka kriza potiče čovjeka na traženje rješenja u povratku prirodi i promjeni percepcije ruralnog prostora u kojemu je moguća zaštita i očuvanje okoliša, održanje bioraznolikosti i ekološka proizvodnja. Budućnost sela je u novom vrednovanju ruralnog kompleksa i njegovog doprinosa održivom razvoju u vremenu ekološke krize.

Ključne riječi: selo, ruralni prostor, poljoprivreda, tradicija, modernizacija

„Ruralni razvoj postao je svjetsko aktualno pitanje. O njemu se ne raspravlja samo parcijalno kao o problemu poljoprivredne proizvodnje, seoskom siromaštvu i prenapučenosti, tradicionalnoj kulturi i graditeljstvu, zaštiti okoliša ili krajolika, itd. nego mu se pokušava integralno pristupiti kao kompleksnom problemu stanja i perspektiva ruralnosti.“ (Cifrić, 2003:433)

1. Uvod

Kada se danas govori o selu svi pokazatelji stanja kazuju da je ono u uzroku pred gradom. Isto tako, kada je riječ o poljoprivredi, seoskoj dominantnoj djelatnosti, i za nju se potvrđuje uzrok pred drugim djelatnostima. Taj se proces uzmicanja odražava i na gubljenje jasnoće sociokulturnog identiteta sela. Okolnosti koje su utjecale na ove promjene valja tražiti u vremenu slabljenja vrednota tradicionalnog europskog društva, vremenu kapitalizma u nastajanju. Već je H. Mendras (1966:334-346) sredinom prošlog stoljeća prepoznao učinke industrijalizacije i modernizacije na selo i poljoprivredu. Seljačko je društvo sastavni dio prirodnog prostranstva, a porodična isprepletenost uloga u pribavljanju sredstava za život i neodvojivost porodice i gospodarstva je jedini način života na selu. S industrijalizacijom i urbanizacijom seosko se društvo otvara globalnom društvu, a time se i sve tradicijsko u životu sela povlači pred novom tehnologijom i tržišnim pravilima.

Modernizacija potaknuta industrijskom revolucijom s kraja osamnaestoga stoljeća u Europi donijela je dvije vrste promjena – ekonomske i društvene – koje su se potvrđivale kroz napredak u proizvodnji (rast produktivnosti) i podizanje životnog standarda (rast dohotka per capita). Napredak su omogućile brojne inovacije, navodi D. Landes (2003:241), koje je moguće svesti na tri načela: „(1) zamjena ljudske vještine i napa strojevima – brzim, redovnim, preciznim, neumornim; (2) zamjena živih izvora energije neživima, osobito izum strojeva za pretvaranje topline u rad, čime se otvara gotovo neograničena zalaha energije; i (3) upotreba novih i mnogo obilnijih sirovina, osobito zamjena biljnih ili životinjskih tvari mineralnim, a vremenom i umjetnim materijalima.“

Ove tri „zamjene“ nisu zaobišle selo. Postupno su ulazile kako u zemljoradnju, tako i u društveni život sela. To već potvrđuje J. Rifkin (1999:63): „Uz financijsku pomoć nove i bogate građanske klase trgovaca i bankara, zemljoposjednici su počeli kupovati još više zemlje i pretvarati je u pašnjake za ovce. Ograđivanje je u osnovi promijenilo način na koji su ljudi gledali jedni na druge i na zemlju. (...) Ograđivanje je u europsku civilizaciju uvelo novi pojam međusobnih odnosa koji je promijenio osnovu gospodarske sigurnosti i gledanja na društveni život. Zemlja više nije bila nešto čemu su ljudi pripadali nego roba koju su posjedovali. Zemlja je bila svedena na količinsko stanje i mjerila se po vrijednosti koju ima u razmjeni. Isto se dogodilo s ljudima. Susjedi su postali poslodavci ili poduzetnici. Uzajamnost je zamijenjena nadnicom.“

Tradicionalni obrasci života i rada na selu nisu se mogli održati pored novouspostavljenih tržišnih odnosa. Ubrzana je industrijalizacija² (i modernizacija) poticana masovnom proizvodnjom i potrošnjom davala prednost brzo rastućim privrednim granama, a poljoprivreda je marginalizirana kao djelatnost čija se profitabilnost ne može mjeriti sa sekundarnim, tercijarnim i posebice kvartarnim djelatnostima. Već je Drugi vatikanski koncil ukazao na nepravedno pozicioniranje poljoprivrede u suvremenom društvu i potrebu za njenom modernizacijom i postizanjem pravičnog dohotka. Također je potrebno obrazovanje mladih poljoprivrednika kako bi prestali biti građani drugog reda i kako bi se postigao napredak u poljoprivredi (Drugi vatikanski koncil, 1986:717). Na tom tragu će i Ivan Pavao II. (1981:65-66) upozoriti na važnost svijeta agrikulture koji društvu priskrbuje hranu. Iako se bez nje ne može, poljoprivreda je često omalovažavana kao i sami poljoprivrednici. Stoga su nužne „radikalne i hitne promjene“ koje će poljoprivredu učiniti osnovom zdrave ekonomije. U tim promjenama bi i selo postalo privlačnije posebice za mlade i obrazovane generacije.

Druga polovina dvadesetog stoljeća je donijela velike promjene u poljoprivredi. One su se događale u primjeni modernih tehnologija proizvodnje, stalnom podizanju prinosa po jedinici površine, kao i skraćivanjem vremenskog ciklusa od sjetve do žetve. Takva poljoprivreda nije onakva kakvu poznaje tradicionalno selo. Ona je stvarno „industrijska poljoprivreda“ u kojoj su farme postale tvornice hrane, a poljoprivreda agrobiznis (Engdahl, 2005:107-114). Tržišna je utakmica globalno raširila novi pristup poljoprivredi u kojoj su moćne kompanije vidjele polje širenja svoje zarade i moći³. Amerikanizacija svijeta je promijenila odnos prema poljoprivredi time što ju je in-

2 Polanyi ukazuje na pogrešne procjene ekonomskog liberalizma: „U srži industrijske revolucije osamnaestoga stoljeća bilo je gotovo čudesno poboljšanje sredstava za proizvodnju, praćeno katastrofalnim izmještanjem života običnih ljudi. (...) Nigdje liberalna filozofija nije tako upadljivo zakazala kao u svom shvaćanju problema promjena. Potaknuta emocionalnom vjerom u spontanost, odbacila je zdravorazumski stav spram promjena u korist mistične spremnosti da prihvati socijalne posljedice ekonomskog poboljšanja, ma kakve one bile. (...) Ekonomski je liberalizam pogrešno tumačio povijest industrijske revolucije jer je ustrajno prosuđivao društvena zbivanja s ekonomskog stajališta.“ (Polanyi, 1999:55)

3 Engdahl (2005:13) navodi misao H. Kissingera koja potvrđuje takvu orijentaciju: „Kontroliraj naftu i kontroliraj čes zemlju. Kontroliraj hranu i kontroliraj čes ljude.“

dustrijalizirala, biotehnologijom odvojila od uvjetovanosti prirodom, a posvemašnom marketizacijom⁴ hranu pretvorila u stil života.

Nove su prilike, uslijed promjene u pristupu poljoprivredi, učinile i selo „ne-selom“. Ono je postalo naselje s većinskim nepoljoprivrednim stanovništvom. Dobar je primjer slavonsko selo u kojemu je stanovništvo profesionalno heterogeno, a poljoprivreda je djelatnost manjine. Život na selu sve je sličniji životu u gradu pa njegovi mnogi stanovnici selo ne vide kao prostor života i rada već kao mirno i jeftinije mjesto za stanovanje dok su profesionalno vezani uz grad.

Sve ove i brojne druge promjene koje su se dogodile selu i poljoprivredi nisu dovele do nestanka sela kao niti poljoprivrede. No selo se danas drugačije percipira nego prije pedesetak godina kako kroz ekonomska mjerila, tako i kroz demografske promjene i kulturne navike seoskog života. „Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva.“ – ustvrdio je sedamdesetih godina prošlog stoljeća Mendras (1986:29) glede promjena koje su zadesile selo i seljaštvo. Da bi se o tome danas moglo govoriti, korisno je upitati se što je selo bilo.

2. ŠTO JE SELO BILO?

Razmišljanje o prošlosti sela počet ću Rifkinovim prikazom odnosa grada prema selu u počecima distanciranja grada od sela. Procvatom gradskog života u Europi u 15. stoljeću, navodi Rifkin (2006:150-151), prvi je put povučena crta između gradskog puka i njegove ruralne okolice. Građani su se gnušali nad bliskim odnosom ratara s životinjama i prirodom. To se počelo smatrati neciviliziranim. “Postupak civiliziranja udaljio je čovjeka od njegove animalne prirode, ali i od njegovih bližnjih. Čovjek je postao samodostatan otok, izolirani slobodnjak koji je u stanju kontrolirati svoje tijelo i svoj osobni prostor na ovom svijetu. Preobrazio se u pojedinca.” Pojedinač, pak, na selu nije mogao opstati ako nije čvrsto vezan s drugima i s prirodom. Svoje je nedostatke i slabosti rješavao upravo kroz tu povezanost. Mendras (1986:53-54) navodi kako je život seljaka pred dvostrukim zahtjevima – tehničkim (održanje plodnosti tla, rotacija kultura i plodoređa, odmor tla na ugaru ...) i socijalnim (osigurati grupi hranu, razmjenu vlastitih proizvoda nabaviti grupi proizvode drugih grupa, osigurati plaćanje raznih poreza), kao i pred dvostrukim ograničenjima – tehnološkim (usavršavanjem alatki osigurati bolju obradu tla i bolje korištenje stoke) i prirodnim (prirodni potencijali mjesta, plodnost tla i klimatski uvjeti). Udovoljiti ovim zahtjevima i othrvati se

4 Marketing hrane je postao važno područje ostvarivanja dobiti. Proizvođačima se nude nove vrste sjemena, novi herbicidi, pesticidi i fungicidi kao zaštitna sredstva, novi kemijski sastav sredstava za prihranjivanje poljoprivrednih kultura, a potrošače se nagovara na ekološki uzgojeno voće i povrće, na prirodne, zdrave i hranjive namirnice koje obiluju svim potrebnim sastojcima za zdrav i dug život.

ograničenjima oruđa i prirode mogla je samo skupina (susjedska, rodbinska ili seoska zajednica), nikako pojedinac.

Selo je živjelo životom zajednice kojoj individualizam građanskog mentaliteta nije bio funkcionalna alternativa. Osjećaj pripadanja karakterizira veze na selu, a ne racionalni motiv individualnog interesa, tj. emotivna veza je ispred ugovornog odnosa (Weber, 1964:240). Svi atributi koji se vezuju uz selo ukazuju da je ono statično, relativno samodovoljno i zatvoreno, ovisno o prirodnim ciklusima, tehnološki zaostalo i s niskom razinom podjele rada, prevladava tradicionalni religijski moral i većim dijelom neobrazovano stanovništvo⁵. Također treba istaknuti primat grupe nad pojedincem⁶, uvažavanje senioriteta i patrijarhata u organiziranju zajedničkog života.

Zadružne porodice u Slavoniji daju dobar primjer organizacije zajedništva u radu i dokolici.

Bilježeci narodni život i običaje u slavonskom selu Varoš (u blizini Slavenskog Broda), L. Lukić (1924:106,126) opisuje život u zadrugi s kraja 19. stoljeća (1896. godine). *Zadruga* su familije unutar kojih postoji hijerarhija. „Familijom upravlja gazda ... onaj koji je u familiji najstariji. ... Gazda ima brigu ujutro sve zovnut da se dižu, pregledati marvu, otproviti svit na posal i marvu na pašu; zvat sve na jelo. ... On ide u općenu, kotaru, sudu, na vašare, u crkvu, dočika goste, prati i', on se pogađa s trgovci za robu, pa mu je briga i ranu kupit, ... U zime se brine gazda da je dosta drva i jela ...“ Za *komšiluk* piše: „Komšija komšiju treba češće. Nijedna kuća nema baš sve posluženje, ni sve što ljudi trebaju, pa mora jedan drugome ić' da uzajmi. ...ljudi uzajmljuju motike, srpove, kose, ormu, plugove zubače, kola, marvu; a žene brašno, sita, vreće, neperke, škafove, igle škarice i drugo sitnije. Trefi se počešće, da je kućno posluženje u poslu, treba ić' i uzajmit od komšije; tako: kad se ide na kop, a kola trebaje; kad se ide orat, nemaje druge zubače ... Kad je kaka nenadana zgoda, da gazda mora kog vozit, eto opet mora ić komšije.“

Seoski je život pokazivao važnost pripadanja grupi i u više značenja pojma kuće. Opisujući selo Otok u blizini Vinkovaca početkom dvadesetog stoljeća J. Lovretić (1990:31- 50) navodi četiri značenja kuće: Prvo, „zgrada i prostor di stanuje familija ili ukućani, dakle glavna zgrada sa avlijom i zgradama po avliji. Sve, što je u toj zgradli, u avliji i u zgradama po avliji, kaže se da je kod kuće...“; „Drugo, kuća se zove skup ljudi koji stanuju u jednoj kući; kažu u našoj kući ima toliko duša.“; „Treće, kuća se zove glavna zgrada, tj. soba s kućom.“; „Četvrto, kuća se zove onaj dio cile kuće (tj. glavne zgrade) di vatra gori i di se kuva.“ Gotovo svaka kuća na selu je imala *stan*, tj. kuću u

5 Sažeti opis mentaliteta seljaštva daje Cifrić (2012:333): „Seljaštvo ima specifičan sustav vrijednosti, koji održava socijalne interakcije i smisao života putem tradicije i usmene predaje, a u kojemu su na prvome mjestu zemlja i vlasništvo, zatim obitelj, susjedstvo i solidarnost. Visoka je stopa nepismenih i religioznih. Zemlja za njih ima gotovo mistično značenje. Posjed se ne prodaje nego dijeli i nasljeđuje.“

6 U slavonskim selima identitet se pojedinca određivao prema pripadanju obitelji, selu, vjeri i sl. Tako bi komunikacija s nepoznatim počinjala pitanjem „Čiji si?“, „Iz kojeg si sela?“, što je bilo važnije od osobnog imena.

polju blizu šume i preko godine je na stanu držana marva radi lakše prehrane. Može se reći da je kuća imala dvije ključne funkcije: *ekonomsku*, koju su činili radni potencijali ljudi i stoke, kao i sam posjed (njegova veličina i gospodarski potencijal), i *socijalnu* koja se pokazivala u statusu kuće u selu kao ugledne, gazdinske, bogate, vrijedne ili siromašne, nadničarske i slično.

Seoska je ustaljena svakodnevica uključivala sve seljane u život sela. Uloge su proizlazile iz same činjenice pripadanja određenoj kući, kao i određenoj profesiji. U opisivanju seoskih medija⁷ Cifrić (2019:163-177) donosi živopisne primjere seoskog zajedništva u kojemu su mediji bili važni posrednici u širenju informacija i oblikovanju seoskog javnog mnijenja. Za selo Petrijevcu Cifrić opisuje 16 medija. *Trač* je kao neizostavni seoski medij donosio poluistine o nekome ili nečemu. On se uglavnom pripisivao starijim ženama pa otuda „tračbaba“. *Komšiluk*, kao uže susjedstvo, je predstavljao prvu komunikaciju o svemu (o susjedima se sve znalo) u kojoj je i nastajao prvi trač. *Prelo*, „kao specifična ustanova slavonske tradicijske kulture“, u zimskim večerima je bilo mjesto širenja „friških“ vijesti o prošlim i budućim seoskim događajima. *Kolektivni rad* kao oblik druženja u okviru obitelji ili susjedstva kod velikih radova je bio prilika za razmjenu informacija o starim ili novim temama. *Dučan i mesnica* su bili važni punktovi informiranja za mještane koji su se tamo susretali (uglavnom su to bile žene). *Mljekara i mlin* su također bili važna mjesta razmjene informacija. *Vlak* je bio mjesto razmjene informacija koje su seljani donosili iz grada, s radnog mjesta, s tržnice i sl. *Slučajni susreti* su predstavljali neočekivano dolaženje do novih informacija. Važan medij je bio *seoski bubnjar* koji je seljanima donosio važne općinske i druge obavijesti. Dolazak *tiska* u selo u početku je bio neredovit (netko bi donio iz grada) i novine su se čitale više dana. Pojava kioska u selu (bude, trafike) značilo je redoviti izvor informacija izvan sela. *Crkva* je bila važan medij. *Župnik* je s propovjedaonice slao poruke župljanima koje su bile usmjerene na moralno ponašanje. Medij su bila i *običajna okupljanja* (svatovi ili pogrebi, vjerski i državni blagdani) na kojima se uvijek nešto novo dozna. Važan seoski medij je bila *gostionica* („bircuz“) u kojoj se dijelom oblikovalo seosko javno mnijenje. To je bio prostor muškaraca u kojemu se pilo, psovalo, politiziralo, ali i razgovaralo o poslovima. *Brijačnica* je također bila mjesto susreta i razmjene informacija. Tu je bila, navodi Cifrić, i *seoska knjižnica i čitaonica* koja je nudila dnevne novine. Važan medij su bili *seoski uglednici*, pojedinci koji su bili cijenjeni od ostalih (jer su imali svoje „ja“) i čije se mišljenje uvažavalo.

Selo je u prošlosti imalo i druga prepoznatljiva obilježja. Pored spomenutog zajedništva i solidarnosti (kako u radu, tako i u dokolici), selo je živjelo ustaljenim ritmom. Seoski se život najčešće razumijevao u predmodernim obilježjima. Jedno od

⁷ „Tradicionalni pojam medija shvaćen je međutim u kontekstu potreba za usmenom komunikacijom seljačkog društva i ondašnjih tehničkih mogućnosti. Pojedini mediji danas više ne postoje (seoski bubnjar, prelo, kolektivni rad), a neki imaju beznačajnu ulogu (brijačnica, prodavaonica, slučajni susreti) s obzirom na brzinu življenja.“ (Cifrić, 2019:163)

njih je i odnos prema vremenu. Cifrić (2019:346, 2015:36-37) ukazuje na seoski život u prošlosti kao život u *cikličkom vremenu*. Izmjena dana i noći, godišnja doba, kao i svi prirodni ciklusi davali su okvir ljudskoj djelatnosti. Živjelo se na isti način, u istim ciklusima „od Božića do Božića“. Ta je tradicija prekinuta onog momenta kada je došlo do odvajanja prirodnog vremena od društvenog događanja, kada je zaživjelo novo shvaćanje vremena modernog društva nošeno idejom napretka. Tada „... nestaju običaji, ceremonije i štoviše nestaju simboli početka i kraja vremena. Vrijeme modernog društva nema više ni kraja ni početka, ono je linearno i beskonačno.“

Tradicija predmodernog sela je prepoznatljiva u isprepletenom odnosu seljaka prema zemlji (prirodi) i radu, kao i prema obitelji i vjeri. Rad na njivi i uzgoj stoke tražili su aktivnost cijele obitelji. U radu se očekivala božja pomoć da ne bude bolesti (članova obitelji i stoke), suše, poplave, tuče, najezde kukaca i drugih nedaća. Za rad je bilo potrebna radna snaga pa su obitelji imale više djece. Sela su bila vitalna.

U predmodernom društvu selo je pokazivalo neraskidivu vezu čovjeka s prirodom. Prirodni okoliš čovjek je koristio za svoje preživljavanje. Svojim radom od prirode je uzimao sve što mu je trebalo a da pri tome nije narušavao prirodne cikluse. Ova se razmjena, prema Cifriću (2003:150-154) odvijala u tri faze: ulazna (dotok sirovina), preradbeno-potrošna (proizvodnja dobara i trošenje) i izlazna faza (otpad). Selo je ovaj proces razmjene s prirodom održavalo u okvirima prirodne datosti. To je bio *ruralni metabolizam* koji je određen ekološkim kompleksom, tj. „Radi se o shvaćanju da su selo (i stanovnici) kao mjesto obitavanja, poljoprivreda kao djelatnost (s tehnologijom) i priroda kao okruženje u kompleksnom odnosu i da predstavljaju kompaktnu cjelinu.“ Tako shvaćen ruralni metabolizam simbolizira, navodi Cifrić, (a) prirodne i obnovljive izvore, (b) ideju ravnoteže i kontrole (iskorištavanja i zagađivanja) na lokalnoj razini, poštivanjem prirodnih ciklusa, (c) svijest o neraskidivoj vezi čovjeka i prirode. Modernizacija raskida neposrednost odnosa čovjeka s prirodom, ruralni metabolizam zamjenjuje *urbano-industrijskim metabolizmom* koji obilježavaju proizvedeni resursi i potrošnja, globalna neravnoteža i krize, svijest o pravocrtnom razvoju.

Urbano-industrijski metabolizam ulazi u selo i mijenja mentalitet seljaka. On sve više postaje ovisan o modernoj tehnologiji (oruđu za obradu i sredstvima za bolje prinose), dok je u isto vrijeme sve udaljeniji od prirode. R. Guardini (2002:40-46, 58, 86) će reći da je stvorena nova slika postojanja u kojoj se drugačije shvaćaju priroda i čovjek, kao i njihov odnos. Novovjekni čovjek se izdvaja iz prirode i suprotstavlja joj se. Postavlja sebe kao subjekta koji je „mjerilo za vrijednost života“ i kreator vlastite egzistencije. Svijet koji stvara novovjekni čovjek doživljava kao svoje djelo, kao kulturu koja više nije priroda. Čovjek sredine dvadesetog stoljeća, ističe Guardini, prirodu ne osjeća kao vrijedeću normu, niti kao utočište života. On u prirodi gleda prostor i materijal kojima gospodari i vlada zanemarujući moguće posljedice. Takva ne-prirodna priroda i ne-humani čovjek proizvode i ne-kulturnu kulturu, kulturu koja je sve manje smirujuća, a sve više liči na *radno mjesto* i *ratni logor*.

Novovjeko odvajanja čovjeka od prirode imalo je za posljedicu značajne promjene u životu sela⁸. Nestajanje homogenosti seoskog stanovništva uslijed otvaranja i mobilnosti koje su poticane industrijalizacijom i modernizacijom jedna je od posljedica. Uz nju se vezuje i prihvaćanje znanstvenih rješenja u poljoprivredi kojima se narušavaju prirodni ciklusi rada na zemlji. Umjesto suradnje seljaka s prirodom – *seljak kao vrtlar prirode* – sve je naglašenije iskorištavanje prirodnih potencijala. Tržišni mentalitet zarađuje potiskuje tradicionalni mentalitet održivosti, mentalitet poljoprivrednika potiskuje mentalitet seljaka. Poljoprivreda prestaje biti način života na selu i postaje profesija sve manjeg broja seoskog stanovništva.

3. ŠTO JE SELO DANAS?

Moderno je društvo baštinilo tradiciju predmodernog društva, no nije po njoj živjelo. Tako je i s moderniziranim selom. Ono je „selo“ više po tradiciji koja je u sjećanju, a ne u svakodnevnom životu. Cifrić (2016:12-13) navodi kao primjer nekoliko činjenica koje to potvrđuju: (1) Sustav društvenih vrijednosti bio je primarno pod utjecajem religije; (2) Sustav običaja (svjetovnih i sakralnih) regulirao je dinamiku života na selu; (3) Stabilnost u kulturi života na selu utjecala je na stabilnost u proizvodnji poljoprivrednih kultura; (4) Odnos prema prirodi bio je drugačiji nego u suvremenom društvu: zemlja se nije prodavala nego nasljeđivala; socijalno vrijeme je organizirano u sklopu prirodnog vremena; socijalnoekološki metabolizam – povrat neiskorištenog materijala prirodi, cikličnost obilježava gospodarski i kulturni život; (5) Sadašnjost je bila pod velikim utjecajem prošlosti. Tradicijska kultura je definirala blag dane kao neradne dane i svetkovine; (6) Važnost kolektivnog iskustva kao obrasca postupanja u seljačkoj ekonomiji (inovacije se nisu rado prihvaćale); (7) Brojnost članova obitelji imala je ekonomsku svrhu (potreba za radnom snagom na posjedu). Ove činjenice današnje selo prihvaća kao tradiciju po kojoj se više ne živi, jer su zahtjevi modernizacije stavili produktivnost i profit na prvo mjesto. Otuda je promijenjena i percepcija sela.

Suvremeno viđenje sela temelji se na sveprisutnoj modernizaciji koja mijenja i život na selu. Selo više nije prepoznato samo kroz neposrednost dodira s prirodom, ono je popunjeno sadržajima koji ga odvajaju od prirode. To potkrepljuje mišljenje stanov-

8 K. Polanyi navodi dva grijeha liberalnog tržišta prema čovjeku i prirodi: (1) Odvojilo je rad od ostalih aktivnosti čovjeka, podvrglo ga je zakonima tržišta te time uništilo organske oblike egzistencije zamijenivši ih atomističkom i individualističkom organizacijom. (2) Glede prirode, tržište je odvojilo zemlju i rad koji su tradicionalno neodvojivi. Jer, rad je dio života, zemlja dio prirode, a život i priroda tvore nerazdvojivu cjelinu. Socijalna dimenzija zemlje ogleda se u organizacijama rodbinstva, susjedstva, obrta i vjere. Zemlja se ne može svesti samo na ekonomsku funkciju, ona je prostor čovjekova stanovanja, životne sigurnosti, krajolik u kojemu čovjek doživljava godišnja doba... Pretvaranje zemlje u tržišnu nekretninu, po Polanyiju, utopijski je koncept tržišnoga gospodarstva. (Polanyi, 1999:193,209)

nika Slavonije i Baranje⁹ o sadržajima koje bi trebalo imati svako selo. U Tablici 1 naveden je 31 sadržaj za koje se tražilo izjašnjavanje stanovnika trebaju li oni biti seoski, gradski ili/i seoski i gradski.

Iz distribucije frekvencija vidimo da *tradicionalno-seoski sadržaji* (od 1 do 8) nisu više samo seoski. Npr. podjednako pripadajući i selu i gradu su: susjedstvo (75,5%), održavanje tradicijskih običaja (70,8%), obitelji s više djece (77,9%), kao i široke ulice (61,8%). Samo selo je zadržalo poljoprivredu (88,8%), mali broj stanovnika (86%), usmjerenost na prirodno okruženje (67,1%) i prostrane okućnice (56,5%).

Razvojni sadržaji (od 9 do 16) su visoko prepoznati kao pripadajući i selu i gradu (iznad 90%, osim industrije koju samo uz grad vezuje čak 56,6% ispitanika i administrativno-upravne službe 54,5%).

Obrazovno-zdravstveni sadržaji (od 17 do 20) su očekivano podijeljeni: osnovne škole i domovi zdravlja pripadaju i selu i gradu (95,8% i 81,9%), dok se srednje škole i fakulteti, te bolnice vezuju uz grad (86,8% i 83,2%).

Sadržaji dokolice (od 21 do 31) su, osim kina i kazališta koji se vezuju uz grad, prepoznati kao sadržaji i sela i grada. Kafići i disko-klubovi, sportske dvorene i tereni – sadržaji su koje se danas vezuju uz selo kao i uz grad¹⁰.

Tablica 1. Sadržaji selo – grad (%)

Dolje ponudeni sadržaji trebali bi pripadati:	Samo selu	Samo gradu	I selu i gradu
1. Poljoprivreda kao glavna djelatnost	88,8	0,4	10,8
2. Mali broj stanovnika	86,0	0,5	13,5
3. Važnost susjedstva (susjedske povezanosti)	23,2	1,3	75,5
4. Zajedničko održavanje tradicijskih običaja (kirvaji)	29,0	0,2	70,8
5. Velike obitelji (s više djece)	21,4	0,7	77,9
6. Usmjerenost na prirodno okruženje (njive, livade, šume)	67,1	0,6	32,3
7. Široke ulice	22,2	16,0	61,8
8. Prostrane okućnice	56,5	1,2	42,3
9. Električna energija (struja)	0,2	1,2	98,6
10. Telefonska mreža	-	0,7	99,3
11. Plinska mreža	0,2	5,9	93,9
12. Kanalizacija	0,8	8,4	90,8
13. Vodovod (javni)	0,8	6,6	92,6
14. Dobre prometnice (asfaltirane ulice)	-	5,9	94,1
15. Različita industrija	0,2	56,6	43,2

9 Riječ je o rezultatima istraživanja provedenog 2008. u 20 sela i gradu Osijeku u tri slavonske županije (Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Požeško-slavonskoj) na uzorku od 608 ispitanika (Šundalić, 2010:170-172).

10 Rekreacija nije više namijenjena samo gradskom stanovništvu. Na selima je sve više teretana i aerobik klubova koje posjećuje seosko stanovništvo.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

16. Različite administrativno-upravne službe (uređi)	0,5	54,5	45,0
17. Osnovne škole	1,2	3,0	95,8
18. Srednje škole i fakulteti	0,5	86,8	12,7
19. Domovi zdravlja	0,8	17,3	81,9
20. Bolnice	0,7	83,2	16,1
21. Parkovi i zelene površine	2,5	18,0	79,5
22. Kino	0,5	52,7	46,8
23. Kazalište	0,5	81,8	17,7
24. Dom kulture	4,5	29,0	66,5
25. Knjižnice	0,2	40,4	59,4
26. Videoteke	0,3	34,2	66,5
27. Hoteli i prenoćišta	0,2	48,0	51,8
28. Kafići	-	7,4	92,6
29. Disko klubovi	0,2	38,4	61,4
30. Sportske dvorane	0,2	24,2	75,6
31. Sportski tereni (igrališta)	0,2	6,1	93,7

Izvor: Šundalić, 2010:171-172

Dakle, podrazumijeva se da selo ima sve infrastrukturne sadržaje kao i grad (električna i plinska mreža, vodovod i kanalizaciju, telefonsku i mobilnu mrežu, prometnu povezanost), kao i većinu sadržaja dokolice. *Idila seoskog života* je time modernizirana i prestala je biti simbol povratka prirodi. Unatoč urbanizaciji sela kroz obogaćivanje sadržaja, selo je sve manje privlačno za život, posebice za mlade i obrazovane generacije. Depopulacija sela, kao posljedica deagrarizacije i starenja stanovništva¹¹ te egzodusa mladih, današnje je obilježje ruralnosti koje je globalno prisutno.

Prema podacima Svjetske banke ruralno stanovništvo svijeta se smanjuje (Tablica 2). U razdoblju od 1960. do 2019. godine broj ruralnog stanovništva u svijetu je manji za 22,1%. Taj je trend prisutan u gotovo svim zemljama svijeta. Hrvatska dijeli istu sudbinu. U navedenom razdoblju u Hrvatskoj smanjen je broj seoskog stanovništva za 27,1%. Slično je stanje u Sloveniji (26,6%) i Bosni i Hercegovini (29,6%). Drugačiju sliku nalazimo u zemljama koje imaju dužu tradiciju urbanog života pa je i smanjivane broja seoskog stanovništva bilo manje, poput Mađarske (danas ima samo 28,3% seoskog stanovništva), Njemačke (22,6%) ili SAD-a (17,5%).

Tablica 2. Ruralno stanovništvo u razdoblju 1960.-2019. (%)

Godina	Ukupno u svijetu	Hrvatska	Slovenija	Bosna i Hercegovina	Mađarska	Njemačka	SAD
1960.	66,3	69,8	71,7	80,9	44,8	28,6	30,0
1970.	63,4	59,8	62,9	72,8	39,8	27,7	26,4

¹¹ Prema podacima Svjetske banke u Hrvatskoj na selima živi 20,86% stanovnika starijih od 65 godina. (<https://data.worldbank.org/indicator/>)

Antun Šundalić – Zašto danas govoriti o selu?

1980.	60,6	52,7	51,9	64,4	35,8	27,1	26,2
1990.	56,9	48,9	49,6	60,7	34,1	26,8	24,7
2000.	53,3	46,5	49,2	57,6	35,4	25,0	20,9
2010.	48,3	44,8	47,3	54,4	31,0	23,0	19,2
2015.	46,0	43,8	46,2	52,8	29,5	22,8	18,3
2019.	44,2	42,7	45,1	51,3	28,3	22,6	17,5

Izvor: <https://data.worldbank.org/indicator/>

U Hrvatskoj je ruralnost tradicionalno vezana uz Slavoniju, Baranju i Zapadni Srijem. No i ove regije se deruraliziraju, posebice kada je riječ o kretanju stanovništva. U slavonskih pet županija uočljivo je opadanje broja seoskog stanovništva, što pokazuje usporedba broja između dva popisa stanovnika (Tablica 3).

Tablica 3. Seosko i gradsko stanovništvo u 5 slavonskih županija

Popisi stanovništva	Ukupno	Gradsko stan.	Seosko stan.
2001.	891259 (100%)	479995 (53,9%)	411264 (46,1%)
2011.	805998 (100%)	454259 (56,4%)	352340 (43,6%)

Izvor: Popisi stanovništva 2001. i 2011. (<https://www.dzs.hr/hrv/publication>)

Smanjivanje broja seoskog stanovništva praćeno je još izraženijim smanjivanjem broja poljoprivrednog stanovništva.¹² Prema dostupnim statističkim podacima poljoprivredno stanovništvo se je u proteklih 30 godina značajno smanjilo. Od 29,1% udjela u ukupnom stanovništvu 1971. palo je na 5,5% 2001. godine (Tablica 4).

Tablica 4. Kretanje poljoprivrednog stanovništva u RH

Godina	1971.	1981.	1991.	2001.
Poljop. stan. u %	29,1	15,2	9,1	5,5

Izvor: Statistički ljetopis 2005. (<https://www.dzs.hr/hrv/publication>)

Sve manje stanovnika Hrvatske živi od poljoprivrede kao jedinog izvora prihoda. Prema Popisu stanovnika 2011. riječ je o 79280 stanovnika, što je 1,85% ukupnog stanovništva. U pet slavonskih županija taj je postotak nešto veći, 2,22% (od ukupno 805998 stanovnika samo ih 17929 živi isključivo od poljoprivrede).

¹² Ovi procesi su započeli u razdoblju socijalizma. Socijalistička doktrina razvoja sela je marginalizirala i sve podređivala industrijalizaciji i rastu proizvodnje, neovisno o ekološkim posljedicama. Sela ostaju bez „subjekta promjene“ a industrijalizacija bitno mijenja ekonomske i socijalne odnose na selu. Tradicija se napušta. „Raznolikost ruralnosti doživljavala se kao **simbol kaosa** i nesrednosti, selo kao simbol zaostalosti, a **jednoobraznost** rada industrije i gradskog života kao **simbol progresa**.“ Raznolikost seljačkog posjeda vrednovana je kao ograničavanje progresa, a svekolika tradicija kao zaostalost. (Cifrić, 2003:47-49)

Navedene činjenice upućuje na neperspektivnu sutrašnjicu sela kao naselja uklopljenog u prirodni okoliš, s većinskim poljoprivrednim stanovništvom i djelatnostima vezanim uz poljoprivredu. Revitalizacija sela, ako se i događa, ne znači njegovu retradicionalizaciju već modernizaciju koja donosi bolje uvjete života i aktivnost većinskog seoskog stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima. Time prirodni okoliš i poljoprivreda prestaju biti *differentia specifica* današnjeg sela.

4. ZAKLJUČNE TEZE

Suvremeni je svijet od mnogih prepoznat kao društvo rizika. Ulrich Beck (2001:41-42) će suvremeni globalni razvoj označiti kao put u društvo rizika koje predstavlja „razvojnu fazu modernog društva“ koje prelazi zastarjele okvire industrijskog društva i koje je sve zagušenije socijalnim, individualnim, ekološkim i političkim rizicima izazvanom dinamikom inovacije. Društvo rizika počiva na konsenzusu o napretku, apstrakciji od ekoloških posljedica i opasnosti te optimizmu kontrole. Nesigurnost i neizvjesnost uslijed mogućih a nepoznatih posljedica modernizacije proizvodi nelagodu koja je globalna. Globalizacija dubinski restrukturira naše načine života, tvrdi A. Giddens (2005:27, 23), i svijet pretvara u „odbjegli svijet“, svijet koji izmiče kontroli. Budućnost takvog svijeta nije jasno predvidiva. Smith i Max-Neef (2012:181) mu vide kraj opisujući ga kao svijet u kojemu *prevladavaju politika, nadmetanje, pohlepa i moć*. Budućnost ima drugi svijet koji *postoji u znaku jednakosti, blagostanja, poštovanja života i solidarnosti*. *Taj svijet nema sve u svojim rukama, ali raste i širi se*, tvrde oni, te je pred njim budućnost koja se može tumačiti kao povratak prirodi.

Biotehnologija nas danas sve više uvlači u područje rizika zbog nepoznavanja mogućih posljedica. Stoga J. Rifkin (1999:109,126) upozorava: „Nigdje zvona na uzbunu ne zvone glasnije od onih u poljoprivrednoj biotehnologiji, gdje industrija radi vrlo brzo kako bi do kraja prvog desetljeća dvadesetprvog stoljeća od genetički stvorenih kultura napravila komercijalnu stvarnost. (...) Transgeničke životinje znače korjenito odvajanje od povijesti evolucije, ali i od klasičnih metoda uzgoja.“

Svijest o globalnoj krizi, koja je primarno ekološka a koju je generirala posvemašna modernizacija u protekla dva stoljeća, prisilila je suvremenog čovjeka da traži rješenje za buduće generacije u – prirodi. Može li priroda ponovo postati čovjeku dom, a ne biti *radno mjesto i ratni logor*, kako zapaža Guardini? Jesu li rješenja stvaranje *vrtnih gradova*¹³ i urbanih vrtova koji bi trebali nadomjestiti selo u opskrbi gradova hranom? Ili je, pak, rješenje povratak u četvrti svijet? Globalizirano je društvo, ističe Cifrić (2003:51-55), uslijed ekoloških katastrofa otkrilo važnost „četvrtog svijeta“ s njegovim

13 Prema ideji E. Howarda „vrtni grad“ je grad s parkovima i vrtovima iz kojih bi se grad opskrbljivao hranom, te s ograničenim brojem stanovnika ... Cilj je bio spriječiti doseljavanja u gradove i propadanje sela (Cifrić, 2012:394).

kulturama (domorodačka društva) kojega odlikuju bioraznolikost, izvorna neznanstvena, tradicijska znanja. Četvrti svijet nosi simboličku poruku suvremenom čovjeku i to za: a) čovjekov odnos prema bioraznolikosti, b) odnos prema kulturama koje u svijetu postoje, c) odnos prema budućim naraštajima, d) odnos prema ljudskom rodu. Sve je to potrebno uključiti u koncept ruralnog razvoja i u hrvatskom društvu.

Ruralni je prostor u Hrvatskoj kultiviran i kao periferija je na dohvata urbanog prostora. Otuda je očekivana promjena odnosa ruralno (periferija) – urbano (centar) koja počiva na tri pretpostavke, tvrdi Cifrić: a) promjena percepcije ruralnosti, ne više kao periferije; b) promjena stvarnosti – ruralnost kao osnova razvoja suvremenog svijeta, bogata fizičkim i genetskim resursima; c) promjena svijeta simbola – ruralnost u uvjetima ekološke krize nosi značenje univerzalnih poruka (tradicija ruralnosti usprkos modernizacije). Nova percepcija ruralnog prostora – postmoderna, uključuje nove društvene vrijednosti: zaštita i očuvanje okoliša, održavanje bioraznolikosti, ekološka (organska, biološka) proizvodnja. Akceptiranje važnosti četvrtog svijeta se potvrđuje u novom vrednovanju ruralnog kompleksa i njegovog doprinosa održivom razvoju u vremenu ekološke krize.

Korak u tom smjeru može biti razvijanje *socijalnog poduzetništva*¹⁴ koje može poslužiti kao model potpore održivom i uravnoteženom ruralnom razvoju. Na primjeru Like, koja je dominantno ruralni kraj, mogućnost primjene socijalnog poduzetništva istražuju Bušljeta Tonković, Puđak, Šimleša (2018) te pokazuju važnost lokalne inicijative u aktiviranju prirodnih i ljudskih resursa. Rezultat bi bio, na prvom mjestu, čuvanje prirodnih resursa, razvoj poljoprivrede i turizma te suradnja ispred konkurencije. To bi doprinijelo podizanju lokalnog životnog standarda i većoj privlačnosti ruralnog prostora za život. Da bi se to ostvarilo potrebna je uz lokalnu i inicijativa nadležnih državnih institucija.

Završit ću tekst Cifrićevim (2013:61-62) predviđanjem je li realno očekivati povratak selu. Na *globalnoj razini* se to može dogoditi ako se produbi kriza najrazvijenijih modernih društava i urbanog načina života. No, to je teško očekivati, jer će se i dalje širiti periferija koja je uvijek snosila posljedice razvoja industrijskog društva koje se potvrđuje kao civilizacija kulture zidova. To se neće dogoditi dok ne zaživi nova socijalnoekološka paradigma koja će jamčiti održivost, autonomiju i slobodu pojedinca, društva i prirode. Na *lokalnoj razini* povratak selu je moguć kao fizičko zadržavanje mladih na selu, ali i kao doseljavanje iz grada ne samo umirovljenika već i radno aktivnog stanovništva zainteresiranog za rad u poljoprivredi i djelatnostima vezanim uz nju. Intenzitet ovog procesa ovisi koliko će se pogoršavati uvjeti života u gradu i koliko će se poboljšavati uvjeti rada u poljoprivredi i života na selu.

14 Prema „Hrvatskoj strategiji razvoja socijalnog poduzetništva“ iz 2015. godine ono je definirano kao „posao temeljen na principima socijalne, okolišne i ekonomske održivosti pri čemu će se dobit, dijelom ili u cjelini, investirati u opće dobro zajednice“. Na tragu toga Bušljeta Tonković, Puđak i Šimleša (2018:7) u svom radu analiziraju koncept socijalnog poduzetništva kao model potpore održivom ruralnom razvoju primarno u ekonomskoj, sociokulturnoj, okolišnoj i političkoj dimenziji.

Literatura:

- Beck, U. (2001). *Pronalaženje političkoga*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Bušljeta Tonković, A., Puđak, J., Šimleša, D. (2018). *Social Entrepreneurship as a Supporting Model for Sustainable Rural Development: A Case Study of Central Lika (Croatia)*. *Socijalna ekologija*, 27(1), str. 3-26.
- Cifrić, I. (2015). *Ekologija vremena i kultura zidova*. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (2013). *Iz sela u grad i natrag? Socijalnoekološki kontekst povratka selu i tradiciji*. U knjizi: Šundalić, A, Zmaić, K., Sudarić, T. (ur.) (2013). *Uloga obrazovanja u identitetu društva i ekonomije znanja*. Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera – Ekonomski fakultet.
- Cifrić, I. (2012). *Leksikon socijalne ekologije*. Zagreb, Školska knjiga.
- Cifrić, I. (2016). *Ruralna kultura i ruralni razvoj u kulturnoj perspektivi*. U knjizi: Šundalić, A., Zmaić, K., Sudarić, T., Pavić, Ž. (2016). *Sociokulturno nasljeđe i gospodarski razvoj*. Osijek, Sveučilište J.J. Strossmayera, str. 10-20.
- Cifrić, I. (2003). *Ruralni razvoj i modernizacija*. Zagreb, IDIZ.
- Cifrić, I. (2019). *Selo u sjećanju – Petrijevci*. Zagreb, HAZU – HSD.
- Drugi vatikanski koncil (1986). *Pastoralna konstitucija o crkvi u suvremenom svijetu*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, str. 619-768.
- Engdahl, W. F. (2005). *Sjeme uništenja, geopolitika genetski modificirane hrane i globalno caarstvo*. Zagreb, Detecta.
- Giddens, A. (2005). *Odbjegli svijet*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Guardini, R. (2002). *Konac novoga vijeka*. Split, Verbum.
- Ivan Pavao II. (1981). *Laborem exercens*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Landes, D. S. (2003). *Bogatstvo i siromaštvo naroda*. Zagreb, Masmmedia.
- Lovretić, J. (1990). *Otok. Vinkovci, Privlačica*.
- Lukić, L. (1924). *Varoš, Narodni život i običaji, Život u zadruzi*. U: knjizi: Boranić, D. (ur.) (1924). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Knjiga XXV, Zagreb, JAZU, str.105-176.
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva*. Zagreb, Globus.
- Mendras, H. (1966). *Sociologija seoske sredine*. U Gurvitch, G. (1996). *Sociologija I*. Zagreb, Naprijed, str. 332-349.
- Polanyi, K. (1999). *Velika preobrazba*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Rifkin, J. (1999). *Biotehnološko stoljeće*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Rifkin, J. (2006). *Europski san*. Zagreb, Školska knjiga.
- Smith, P. B., Max-Neef, M. (2012). *Raskrinkana ekonomija*. Zagreb, Izvori.
- Šundalić, A. (2010). *Selo – iz autentičnosti u neprepoznatljivost*. Osijek, Sveučilište J. J. Strossmayera – Ekonomski fakultet.

Weber, M. (1964). *Tipovi društvenog odnosa: zajednica i društvo*. U knjizi: Đurić, M. : Sociologija Maxa Webera. Zagreb, Matica hrvatska, str. 240-243.

Internet:

<https://data.worldbank.org/indicator/> (pristup 20.4.2021.)

<https://www.dzs.hr/hrv/publication>. Popisi stanovništva 2001., 2011. (pristup 22.4.2021.)

<https://www.dzs.hr/hrv/publication>. Statistički ljetopis 2005. (pristup 22.4.2021.)

DRNIŠ U MLETAČKOM KATASTRU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.13>

SAŽETAK

Svrha je ovomu radu, koji je posvećen uspomeni na akademika Ivana Cifrića, prikazati popis domaćina naselja Drniš prema mletačkom katastru iz četvrtog desetljeća 18. stoljeća. U prvom dijelu teksta daje se osvrt na postanak (imena) Drniš i na njegovo stanje po odlasku Osmanlija, a dolasku Mlečana, te na investiture krajem 17. stoljeća odličnicima zaslužnim za Veneciju u borbi protiv Osmanskog Carstva. Potom se donosi popis posjednika zemalja prema katastru, odnosno grafi iz Državnog arhiva u Zadru i konkretno prema svesku 21 – Popis obitelji zaslužnih osoba i vojnika koji su dobili posjede na području Knina i Drniša. Iz toga sveska izdvojili smo ono što se odnosi na Drniš i Badanj. U analizu su uzeti samo padovanski kanapi za površinu dobivane zemlje, a izostavljeni su tavoli (kao mjerna jedinica) iako većina posjednika ima uz određeni broj kanapa i još nešto tavolo, budući da to bitno ne mijenja veličinu posjeda. Pokazalo se da je najveći broj obitelji dobio po dva kanapa po članu obitelji, ali su neki dobili više, a neki manje od toga pravila. Najveće su razlike između stanovnika Drniša i zaslužnih osoba, te njihovih obitelji (pučevnika, serdara, plemića...), pogotovu iz drugih dalmatinskih gradova. Od prezimena iz 18. stoljeća i danas se nalazi tridesetak u Drnišu

1 Dr. sc. Šime Pilić, red. prof. u miru, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

i još desetak u obližnjim naseljima. Neka su prezimena promijenjena, neka izumrla, a neka su iseljena, no to bi trebao biti predmet posebnog istraživanja. Jednako bi tako trebalo utvrditi jesu li i ako jesu, koliko su posjednici dobili zemalja u drugim katastarskim općinama.

Ključne riječi: Drniš, mletački katastar, posjednici zemalja, prezimena u 18. i 21. stoljeću, svezak 21 iz DAZD

Ovaj je rad posvećen uspomeni na akademika prof. dr. Ivana Cifrića, mojega poštovanoga mentora.

1. UVODNO

Prof. dr. sc. Ivan Cifrić istraživao je različite probleme društva i o tome objavljivao radove u časopisima, zbornicima i autorskim knjigama. Raspon tema koje je proučavao veoma je širok i raznolik, ali se najviše bavio ekološkim problemima i održivim razvojem, obrazovanjem i modernizacijom društva, ruralnim razvojem, seljaštvom i revolucijom, kulturom zidova itd.²

Jedna njegova knjiga – *Selo u sjećanju* – objavljena je posthumno (2019). Sretajući se s prof. Cifrićem, koji mi je bio mentorom za doktorsku disertaciju (dajući mi punu slobodu u radu), godinama prije i poslije obrane doktorata, razgovarali smo o raznim pitanjima sociološkim, kulturnim i drugima. Sjećam se kako smo posebno – u više navrata – razgovarali o njegovim rodnim Petrijevcima i popisima stanovništava u njima, posebice o onima koje su objavili S. Sršen, I. Mažuran, M. Mirković i dr. Prof. Cifrić je te popise iz 1697., 1720. i 1736. te i iz 1823. i 1852. godine i donio.

Slavonija je po oslobođenju od Turaka/Osmanlija potpala pod vlast Habsburga o čemu Cifrić (2019:38-51) piše u spomenutoj knjizi. Štoviše, ne samo da donosi navedene popise uključivo i katastarske, nego uz to i sama knjiga *Selo u sjećanju* na svom ovitku donosi katastarski plan Petrijevac (iz 1863. godine).

Potaknut njegovim popisima i katastrima, odlučih – na temelju neobjavljene arhivske građe iz Državnog arhiva u Zadru – objaviti i ukratko analizirati jedan popis domaćina Drniša iz mletačkog katastra 18. stoljeća.

2. NEKI OSNOVNI POJMOVI

Ukratko ćemo navesti neke od osnovnih pojmova koje rabimo u ovom radu kao što su zemljišnik, katastik i katastar. „Pod *zemljišnikom* u najširem smislu riječi treba zato

2 Popis svojih radova I. Cifrić je izradio u povodu 65. godišnjice života. Usporedi: Ivan Cifrić (2011), *Bibliografija 1970.-2010.*, Zagreb: vlastita naklada. Naravno, akademik Cifrić nastavio je publicirati radove do kraja života, obogaćujući i sociologiju i ekologiju kao znanost.

razumjeti u početku svaku, pa i najmanju javno pisanu zabilješku o nekretnini, svaki javni, pa i privatni popis, registar nekretnina bez obzira u kom se cilju vršio“ (Marinović, 2013:14).

I dalje ističe, svi „do danas poznati osnovni poredci društvene proizvodnje: robovla-snički, feudalni, kapitalistički, pa i socijalistički, imaju potrebu za zemljišnikom...“ (Ma-rinović, 2013:14). U ranijim stoljećima nastale su „javne komunalne, gradske knjige, srednjovjekovni *katastici*, zemljišnici (među njima i dubrovački), pa srednjovjekovni kartulari...“ (Marinović, 2013:15). Marinović navodi da se – kada je riječ o arhivskoj građi iz srednjovjekovnog Dubrovnika – više radi o zemljišnim knjigama, „bliže da-našnjoj zemljišnoj knjizi negoli katastru“ (Marinović, 2013:16). Čini se da je najstarija zemljišna knjiga na teritoriju današnje Republike Hrvatske, dubrovački zemljišnik (po-djele zemlje) u Stonu i Pelješcu iz 1336. godine (Lučić, 1980).

Naziv *katastik* javlja se u najstarijim sačuvanim izvorima dubrovačkog arhiva, te se tako nalazi „u jednom zaključku Malog vijeća od 31. listopada 1311.“ gdje se vijeće „poziva na katastik svećenika Junija iz 1289. a koji nije sačuvan“ (Marinović, 2013:27).

Nakon što je Venecija zavládala Dalmacijom još 1409. godine, njene su vlasti orga-nizirale izradu katastika za Zadar i okolicu uključivo i Novigrad. Iz njega vidimo „jasnu sliku ekonomskih prilika 15. stoljeća u Zadru“ i okolici (Antoljak, 1992:386). Antoljak dodaje da taj katastik upućuje kako na ekonomske i socijalne prilike tako i na topo-grafske. Prema imenima i prezimenima u tom katastru iz 1421. godine velika su većina „hrvatskog podrijetla“ (Antoljak, 1992:387).³

Slukan Altić navodi da „pojam *katastra* potječe od starolatinskog izraza ‘*caspitastrum*’ koji označava popis poreznih obveznika i njihove imovine. Danas katastar definiramo kao skup podataka o zemljištu, koji služe za tehničke, gospodarske i statističke svrhe, za izradu zemljišnih knjiga (gruntovnica) te kao podloga za oporezivanje prihoda od zemljišta. Katastar predstavlja inventar svih nepokretnih dobara“ (Slukan-Altić, 2000:172).

3. NAPOMENA O METODOLOGIJI RADA

Problem istraživanja je pregled dodjele zemlje, prema mletačkom katastru, stanovni-cima naselja Drniš, ali i pojedincima i obiteljima zaslužnima za Veneciju koji nisu na-stanjeni u tom gradiću. Naš je istraživački interes da utvrdimo još odnos broja članova obitelji i dobivene zemlje na obradu, zatim prezimena u 18. stoljeću i usporedimo ih s

3 Mletačka je vlada, bojeći se da grad Zadar ne dobije samo slavenski, odnosno hrvatski karakter, naložila zadarskim rektorima „da zabrane tamošnjim plemićima da imaju za žene ili konkubine Slavenke tj. Hrvatice (1424/5)“ a 4-5 godina kasnije traže od kneza Zadra da „otпусти Slavene (tj. Hrvatice) iz gradske posade i neka ne prima u nju seljake“ (Antoljak, 1992:387). Taj je katastik Antoljak objavio još 1949. u *Starinama*, te je pretiskan i u knjizi Stjepan Antoljak (1992), *Hrvati u prošlosti*, (Izabrani radovi) Split, 1992. Vidjeti prilog „*Zadarski katastik 15. stoljeća*“ u navedenoj knjizi (str. 385-431).

onima u 21. stoljeću. Prije prelaska na iznošenje podataka iz arhiva, do sada neobjavljenih, iznijet ćemo ukratko investiture u Drnišu krajem 17. stoljeća prema objavljenim izvorima. U ovom se radu koristi i dokumentarna osnova istraživanja. O korištenju raznih tipova dokumenata u sociološkom istraživanju pisano je i ranije (Pilić, 2016a; Lončar, 2010). Uz dokumentarnu osnovu primijenit će se i teorija kolonizacije.

Iz originalnog dokumenta Državnog arhiva u Zadru, koji je sastavljen tako da bude ogledalo razmještaja zemalja pojedinog nadarbenika u prirodi i potom njegova susjeda posjednika u polju itd., izdvojili smo ono što namjeravamo istražiti. Dakle, u katastru su donijeta imena i prezimena onih koji su dobili zemlju, broj članova njihove obitelji, površina zemlje u padovanskim kampima, što smo uzeli u analizu, a ostalo smo apstrahirali kao npr. boja površine u katastarskoj skici koja nekome pripada i druge slične oznake. Većina dodijeljenih zemalja uz broj kanapa ima i dodatno još nešto tavolo, no budući da to bitno ne mijenja odnos površina te smo tavole izostavili iz tablica. (Usporedi Tablicu 1). Uz to smo, preglednosti radi, izdvojili one pojedince i obitelji koji u momentu uređenja katastra nisu nastanjeni u Drnišu. Također i dodjelu zemlje kršćanskim crkvama: katoličkoj i pravoslavnoj, tj. njihovim župama/parohijama i župnicima/ parosima u Drnišu (Vidjeti Tablicu 2).

Ovaj je popis dodjele zemlje pojedinim obiteljima odnosno njihovim kućedomaćinima nastao nakon što se u novoosvojenim krajevima mletačka vlast stabilizirala i nakon što su se slegli valovi migranata na drniškom području. Ali su još na to područje pridolazili pojedinci, obitelji i skupine s Osmanskog teritorija.

Mletačke vlasti su tu evidenciju kompletirale zbog kolonizacije prostora, ali istodobno zbog obrađivanja polja i ubiranja desetine kao državnog prihoda, te zbog uređenja mletačke vojne krajine. U ovom je radu riječ o kolonizaciji u socioekološkom pogledu, što znači „čovjekovo osvajanje prirode i prilagođavanje njegovim potrebama“ (Cifrić, 2012, str. 202).

U prethodnim katastrima posjednici dobivenih zemalja poredani su po abecednom redosljedu vlastitih imena, a u ovome kojega ovdje objavljujemo poredana su prezimena prema rasporedu zemalja u naravi. Unutar prezimena (koje se navodi samo jednom) imena su ponegdje poredana po abecedi, a negdje i nisu. Poimence za svakog domaćina navodi se broj članova njegove obitelji (izuzev onih koji nisu nastanjeni u Drnišu i čiji se broj članova obitelji ne navodi).

U ovom smo radu zadržali redosljed prezimena i imena posjednika iz arhivskog vreća (Tablica 1) s tim da smo posebno izdvojili zaslužne obitelji i pojedince izvan Drniša (Tablica 2) (Usporedi Prilog 1 i 2).

4. O POSTANKU DRNIŠA

Neki su autori, kao što su npr. fra Petar Bačić i drugi, tvrdili da su Drniš osnovali Turci 20-tih godina 16. stoljeća. Nadjenuli su mu ime Drniš (Dernis) zato što to na perzij-

skom jeziku znači Vrata polja, Vrata u polje. I doista, promatrati Petrovo polje s jugozapada iznad kanjona Čikole s predjela Gradina i pored ostataka nekadašnje tvrđave može se Drniš doimati i kao „Vrata u polje“.

Međutim, povijesna je činjenica da su Osmanlije zauzeli Knin, Drniš i Skradin 1522., a da se Drniš spominje gotovo tri desetljeća ranije ili preciznije 1494. godine (Traljić, 1972, Gunjača, 1975, Kosor, 1979). Doduše, turska se vojska zalijetala i ranije u šibensko zaleđe i sve do Promine. Ali nije okupirala taj kraj do 1522. g. kada počinje utvrđivati postojeći Drniš, a ne ga osnivati i tek iznova graditi. I u najnovijim historiografskim radovima objavljenim na temelju vrela, vidi se da se Drniš spominje u predturskom razdoblju, kao primjerice 1496. godine.⁴

S. Gunjača (1975; 1991) piše: „... Drniš otprije poznat kao utvrda (sl. 12-15), pa mu se pripisivalo i tursko postanje i to vezalo s 1522. godinom, tvrdeći da mu je i ime tursko. Mi smo, međutim, našli da se Drniš spominje 28 godina ranije: „de Campo Petri de sub Dernis“, pa dosadašnja mišljenja o turskom imenu i o postanku Drniša tek u doba turske dominacije, otpadaju (Gunjača 1991, str. 173-174; 1975, str. 156). S. Traljić otkriva da „Šibenski notar Grgur pk. Lovre zabilježio je da je 8. ožujka g. 1494. Rada, kći pok. Radivoja Rose, a udovica kamenara Jurja Crljenčića, prodala jedan vrt iznad Vrulje Petru, sinu pok. Tome Vulodolovića iz drniškog podgrađa u Petrovu polju“ (Traljić, 1972 :393).

Već smo naveli kada se Drniš prvi put javlja u izvorima. Na mjestu današnjeg naselja koje se nalazi uz rub plodnog Petrova polja, u srednjem vijeku postojalo je naselje, ili barem tvrđava, ali pod drugim imenom. Vjerojatno je riječ o Nelipićevu Ključu, čije je ime kasnije preseljeno nekoliko kilometara nizvodno Čikolom na miljevačko područje. U osmanskome razdoblju, pod čijom je vlašću od 1522. godine, Drniš je sjedište *nahije* Petrovo polje ili Drniš. Imao je tvrđavu koju su Osmanlije naslijedile i dodatno proširile i utvrdile. O osmanskome dobu u Drnišu pisalo je više autora: Jakovljević i Isailović (2019); Jurin Starčević (2015); Kosor (1979); Traljić (1972); Zdravković (1957) i dr. Prvi put je oslobođen od Osmanlija u Kandijskom ratu 1648. ali je po mirovnom ugovoru 1671. pripao Osmanskom Carstvu. Konačno je oslobođen 1683. (Slukan-Altić, 2007; Difnik, 1986; Kosor, 1975), iako Vinjalić (2010) navodi da je oslobođen 1685. Godine 1688. Mlečani obnavljaju tvrđavu i u nju smještaju satniju plaćenika i četiri čete krajišnika, a svima njima zapovijeda Urban Fenzi. Drniš je bio i ostao administrativno središte za okolna naselja. Početkom 18. stoljeća ili preciznije 1709. godine imao je 481 stanovnika, a u vrijeme popisa obitelji (1735-1737) kojima se dodjeljuju zemlje imao je 744 stanovnika (popis kućedomačina u ovom tekstu u Tablici 1).

4 U jednom dokumentu u Državnom arhivu u Zadru u kojemu šibenski bilježnik bilježi: „Pavao Ivčić de subcastro Darnis districtus bannaticus“... založio je svoja dobra iz sela Grahovice. Ovdje navedeno prema knjizi A. Jakovljević i N. Isailović, *Petrovo polje u vrelima Osmanskog razdoblja (1528.-1604.)*, Šibenik, 2019, str. 801. Prema tome, do sada su poznata dva izvora (iz 1494 i 1496) u kojima se javlja Drniš u predosmanskome razdoblju.

5. INVESTITURE U DRNIŠU PRIJE UREĐIVANJAKATASTRA

Opći (generalni) providur za Dalmaciju i Albaniju G. Cornaro podijelio je zemlje i druge nekretnine onim osobama koje su zaslužne za Mletačku Republiku i za osvajanje Drniša od Osmanlija (1683), te za njegovu obranu (1688). Tako je 1689. godine dodijelio Urbanu Fenzi, kuću u Drnišu, ranijeg vlasnika muslimana Hunića. Pored toga, dodjeljuje mu i kuću nekadašnjeg dizdara Derića te njihove zemlje koje su bili posjedovali u okolnim selima: Ceceli, Kadinoj Glavici, Kanjanima i Tepljuhu. Uz to i nekadašnje imanje kadije Jelovca u Zvjerincu (Kosovo). (Kosor, 1975:19-20).

Isti Cornaro iste godine poklanja serdaru Mati (Matiji) Nakiću kulu muslimana Hodžića u Drnišu i cca 100 kanapa zemlje u selima: Badanj, Siverić i Parčić. Nakić dobiva i neku mlinicu na Roškom slapu, a poslije Cornara, providur A. Molin (1689.g.) daje mu mlinicu muslimana Čate Miljevcanina. I providur D. Dolfin u ožujku 1693. potvrđuje investituru izdanu dvije godine ranije kojom je Nakić dobio i kuću muslimana Milovića u Kninu i 40 kanapa zemlje u Kovačiću (pokraj Knina) te mlin u Topolju. U srpnju 1693. Nakić dobiva 10 kanapa zemlje kraj Čikole u Drnišu kao i kulu Jusuf-age Drnišlijića u samom Drnišu. Još dobiva 4 kanapa zemlje u Varošu, 4 u Badnju i 12 kanapa pored Pašina bunara. (Kosor, 1975: 20-21).

Spomenuti providur Cornaro u ožujku 1689. potvrđuje franjevačkom samostanu Visovac dodjelu džamije Halila Hodže u Drnišu koju im je još 1670. formalno dodijelio knez Šibenika A. Emo. Uz to im poklanja kuće uz džamiju s dva vrta i 60 gonjaja zemlje u Badnju. Franjevci su tu džamiju pretvorili u crkvu (Kosor, 1975:21). Danas je to crkva Sv. Ante s prepoznatljivom arhitekturom islamsko-osmanskog razdoblja.

Providur A. Molin 30. 12. 1689. predaje Tomi Zavoroviću kulu Alilbega Plavše u Gracu (Petrovo polje) i još 100 kampa zemlje. Na staru godinu (31. 12.) 1689. daje mu mlinicu na Roškom slapu ranije vlasništvo muslimana Terzibalića. Isti providur istoga dana daje Grgi Radniću kuću i 60 kanapa zemlje u mjestu Slivno u Zagori i njemu predaje mlinicu na Roškom slapu koja se nalazila između mlinica muslimana Mehmed-age Vrljičanina, Čate Miljevcanina i nekog Šatoričića (Kosor, 1975:22). I opći providur D. Dolfin 1696. g. dao je Grgi Radniću i Ivanu Topiću iz Drniša 40 kanapa bare tj. livade (između Badnja i Cecele).

Molin potkraj 1691. godine dodjeljuje Andriji Butkoviću 100 kanapa zemlje prethodno u vlasništvu muslimana Šatorića. I sljedeći guverner D. Dolfin u ljeto 1692.g. dao je Butkoviću 75 kanapa zemlje kod Vrljke i još 12 kanapa livade koje su prethodno pripadale muslimanu Haibegu Jarebici, potom 1693. dodaje mu raniju kuću Berat-age s 40 kanapa zemlje (ukoliko je nisu drugi već zaposjeli). Potkraj iste godine pridodaje mu još 40 kanapa zemlje muslimana Zule Kadijića u Mirloviću itd. (Kosor, 1975:22-23).

Molin je još 1689. zlataru Mati Tadiću iz Drniša dao kulu Husein-age Cerničića u Kričkama s 30 kanapa zemlje uz Čikolu. Na isteku 1689. godine, Molin je podijelio zemlje doseljenicima iz Bosne u okolicu Drniša tj. u selima: Biočić, Štikovo, Otavice,

Planjani, Mirlović Polje, Gradac, Ružić i Sedramić, Lišnjak i Trbounje, Čavoglave i dr. Molin je 1693. dodijelio braći Ivanu i Juri Živkoviću nastanjenima u Drnišu i Badnju, 70 kanapa zemlje u Badnju (koju su oni obrađivali još u „tursko doba“). Pored toga dao im je vrt i kuću muslimana Ažaljića između Gajina i Promine, a Ivanu i Mati Topiću iz Drniša 3 kanapa pod Drnišem, 4 u Badnju i 10 pokraj Pašina bunara koje su zemlje oni i ranije posjedovali, dodavši im 2 kanapa blizu crkve Sv Ivana u Badnju (Kosor, 1975:24-25). Kosor dalje navodi da su te zemlje poljoprivrednika iz Drniša i okolnih sela drniškog kraja „unesene u katastarske mape 1709.“, a kasnije 1756. u mape Grimani (Kosor, 1975:26).

Poslije Morejskog rata (1684.-1699.), između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, mletački teritorij u Dalmaciji je proširen do crte Knin-Vrlika-Sinj-Zadvarje-Vrgorac-Čitluk-Opuzen. Na toj novoj stečevini (*Aquisto nuovo*) mletačke su vlasti organizirale i provodile katastarsku evidenciju počev od 1702. godine. Pretežan dio radnji na uspostavi katastra obavljen je za generalnog providura Dalmacije Vincenza Vendramina 1709. Uspostavljen je katastar Zadarskog, Šibenskog i Skradinskog okružja, potom Sinjskog i Kninskog teritorija (Slukan Altić, 2003:11). Kninski teritorij (*Teritorio di Knin*) tada obuhvaća i područje Drniša. Cosmo Farentini rukovodio je mjerničkim radovima i uspostavom katastra.

Nakon mletačko-osmanskog rata 1715.-1718., tzv. Malog rata i Požarevičkog mira, teritorij Mletačke Republike je i dalje proširen do crte Strmica-Imotski-Vrgorac-Metković. Ta crta je granica između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Uspostavlja se katastar i te najnovije stečevine (*Aquisto novissimo*). Za vrijeme generalnog providura Petra Ciganija, s obzirom na proširenje kninskog kotara i doseljavanje (kolonizaciju) novog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, čak i Crne Gore, u kninsko i drniško područje, počelo je sređivanje katastra na novo proširene krajeve i obnovljen je, te dopunjen katastar koji je prethodno uspostavljen 1709.-1711. godine. Taj je posao: mjerenje, potvrđivanje ranije dodijeljenih zemalja, dodjela zemalja novopridošlim doseljenicima, ispravci u upisu, obnova i sl. obavljen kroz tri godine tj. od 1735. do 1737. godine. O razvoju naselja Drniš piše Slukan Altić (2006; 2007; str. 149-157; 2008).

Vremenom – zbog nejednake i nepravedne raspodjele zemlje – dolazi do učestalih sukoba između već stabiliziranih korisnika zemlje i novih pridošlica s „turskog područja“. To dovodi do poteškoća, do zloupotreba, korupcije i do agrarne krize. (Grgić, 1950; Peričić, 1992; Slukan Altić 2000; Stančić, 2005). Nakon katastarskog uređenja na drniško-kninskom području iz 1709.-1711., zatim 1735.-1737. dolazi stoga do pojave sindika inkvizitora/istražitelja koji po odluci Senata u Veneciji djeluju u Dalmaciji od 1747. do 1751. Istražitelji nastoje popraviti kaotično stanje i na terenu i u katastru. Potom opći providur F. Grimani donosi terminacije 1755. i 1756. godine poznate kao Grimanijev zakon (Soldo, 2005; Stančić, 2005). Za kninsko područje, uključivo i drniško, Grimanijev zakon propisan je 1756. godine.

6. DODJELA ZEMLJA PREMA MLETAČKOM KATASTRU (HR-DAZD-5:SV.21)

Mletačka Republika smatrala je državnim vlasništvom svu zemlju (obrađivu i neobrađivu, pašnjake, šume itd.) u novoosvojenim krajevima. Davala je zemlju na korištenje pojedincima i obiteljima, a oni su bili dužni to obrađivati i jednu desetinu prihoda (uroda, plodova) predavati državi. U pravilu, zemlja se dodjeljivala po dva padovanska kampa po članu obitelji,⁵ ali je od toga pravila bilo odstupanja.

I letimičnim pregledom Tablice 1 vidljiva je nejednakost ljudi u raspodjeli prirodnih resursa. Tako su prva sedmorica (prema popisu iz Tablice 2) dobila više od 274 kanapa zemlje koliko i najmanje 42 druga domaćina u Drnišu s 231 članom obitelji.

Od kuće domaćina obitelji nastanjenih u Drnišu, 25 obitelji dobili su manju površinu zemlje nego što bi ih pripadalo primjenom načela dva kampa po članu. Međutim, pet obitelji nisu dobili ništa (*niente*), a sedam je pak dobilo više. Pa ipak, najveći broj obitelji i to njih 71 od ukupno 112 primilo je zemlje sukladno pravilima Venecije. Po tim pravilima serdare je pripadalo „20 kanapa, harambaše 10, alfire 4, a čauše 2 kampa“ (Slukan-Altić, 2000:183).

Tablica 1. Piano, o Rubrica delle Terre assegnare alla Villa di Dernis, e Contrada di Badagne

R.br.	FAMIGLIA	OBITELJ (Ime i prezime domaćina)	Anime/broj članova obitelji	Kanapi
1	2	3	4	5
1.	Andrich Rade	Andrić, Rade	5	10
2.	Andrich Nicolo	Andrić, Nikola	2	4
3.	Petriseuich Vule	Petričević, Vule	9	6
4.	Petriseuich Mitar	Petričević, Mitar	5	3
5.	Petranouich Rade, q. Ivan	Petranović, Rade pok. Ivana	6	4
6.	Petranouich Nicolo	Petranović, Nikola	6	4
7.	Petranouich Stipan	Petranović, Stipan	3	4
8.	Petranouich Illia	Petranović, Ilja	7	3
9.	Petranouich Rade	Petranović, Rade	7	3

⁵ Padovanski kamp je površine 3656 metara četvornih (Burić i Šarić Šušak, 2021), odnosno takva se veličina mjere upotrebljavala u Dalmaciji, a Kapitanović (2008) upozorava da padovanski kamp inače ima 3862,57 m². kako citira Pilić, (2016a). Treba dodati da jedan padovanski kamp sadrži četiri kvarte, a kvarta 210 tavola.

Šime Pilić – Drniš u Mletačkom katastru

10.	Petranouich Toma	Petranović, Toma	6	12
11.	Cerniza Giouo	Crnica, Jovo (?)	5	6
12.	Tomich Giouo	Tomić, Jovo (?)	3	2
13.	Tomich Petar	Tomić, Petar	2	4
14.	Gnegus Luca	Njeguš, Luka	6	4
15.	Gnegus Iuan	Njeguš, Ivan	5	3
16.	Teclich Giouo	Teklić, Jovo	4	6
17.	Teclich Nicolo	Teklić, Nikola	2	6
18.	Matiasseuich Matte	Matijašević, Mate	5	10
19.	Cizuara Barissa	Cicvara, Bariša	6	12
20.	Cizuara Matte	Cicvara, Mate	6	12
21.	Gillio Giacomo	Gilio, Jakov	3	8
22.	Miloeuich Nicolo detto Giouich	Milojević, Nikola rečeni Jović	13	34
23.	Miloeuich Mio detto Giouch	Milojević, Mihail rečeni Jović	3	6
24.	Losich Antonio	Lošić, Anton	8	16
25.	Maretich lure detto Chiuch	Maretić, Jure rečeni Ćuk	9	18
26.	Mergen Luca	Mrđen, Luka	3	6
27.	Mergen Stipan	Mrđen, Stipan	3	6
28.	Mergen lure	Mrđen, Jure	8	6
29.	Mergen Nicolo	Mrđen, Nikola	3	6
30.	Mergen Trifon	Mrđen, Tripun	3	--niente
31.	Vucassouich Misco	Vukasović, Miško	6	6
32.	Vuisich Mille	Vuisić, Mile (?)	6	12
33.	Durdou Stipan	Durdov, Stipan	5	10
34.	Crassich Iuan	Krasić, Ivan (Jovan ?)	5	10
35.	Paulinouich Antone	Paulinović, Ante	7	3
36.	Triuich Sava	Trivić, Sava	8	10
37.	Siuerich Antone	Siverić, Ante	4	8
38.	Megdanzich Petar (?)	Megdančić, Petar (?)	6	12
39.	Miloceuich Filip	Miloević, Filip	5	10
40.	Crauar Iuan	Kravar, Ivan	11	18

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

41.	Balacich Gergo	Balačić, Grgo	7	14
42.	Granda Iuan	Granda, Ivan	5	10
43.	Pauich Marco	Pavić, Marko	5	10
44.	Radecich Ellia	Radečić, Ilija	5	10
45.	Vicich Boso	Vicić, Božo	8	8
46.	Carauella Luca	Karaula, Luka	13	26
47.	Daballouich Antone	Dabalović, Ante	11	22
48.	German Vido	German, Vid	6	12
49.	Opancina Illia	Opančina, Ilija	8	16
50.	Badrich Antonio soldato con la Famig. in Italia	Badrić, Anton vojnik s obitelji u Italiji	3	-- ni- ente
51.	Dadich Stipan con Andrea sold.	Dadić Stipan s Andreom, vojnik	6	10
52.	Dadich Mio	Dadić, Mijo	9	18
53.	Marcoeuich Simon	Markoević, Šime	7	14
54.	Marcoeuich Iosip	Markoević, Josip	4	8
55.	Bigliaeussich Mate	Biljašević, Mate	5	10
56.	Geuersa Iuan	Đeversa, Ivan (Jovan)	13	26
57.	Pragnich Matos	Pranjić, Matoš	6	12
58.	Pragnich Paua	Pranjić, Pava	5	10
59.	Pragnich Marco	Pranjić, Marko	5	10
60.	Fancouich Iuan	Fanković, Ivan	7	14
61.	Bumarzia Petar	Bunardžija, Petar	5	10
62.	Patiera Antone	Patiera, Ante	11	22
63.	Gergecich Iuan	Grgečić, Ivan (Grgić ?)	5	4
64.	Stoich Angelia Vedo.	Stoić, Anđelija, udovica	2	4
65.	Gobich Anton	Gobić, Anton	4	8
66.	Subot Nicolo	Subota, Nikola	10	16
67.	Lerotich Mio	Lerotić, Mijo	8	14
68.	Leontia Mate	Leontić, Mate	7	14
69.	Dumianouich Iosip	Dumjanović, Josip	4	4
70.	Iuachich Luca	Ivačić, Luka	1	6

Šime Pilić – Drniš u Mletačkom katastru

71.	Lutaich Gergo Cingano	Lutavić, Grgo Cingano	9	18
72.	Biglich Iosip Cingano	Biljić, Josip Cingano	6	6 (nečitko)
73.	Zercouich Martin Cingano	Zerković, Martin Cingano	8	-
74.	Nachich Gergo	Nakić, Grgo	10	20
75.	Nachich Iure	Nakić, Jure	5	10
76.	Xiucouich Steffano	Živković, Stevan	6	12
77.	Xiucouich Iure	Živković, Jure	9	18
78.	Xiucouich Vido	Živković, Vid(o)	6	12
79.	Xiucouich Mate	Živković, Mate	10	20
80.	Xiucouich Simon	Živković, Šime	12	24
81.	Xiucouich Iuan di Perizza	Živković, Ivan reč. Perica (?)	17	42
82.	Corallia Mitar	Korolija, Mitar	6	12
83.	Maretich Paua	Maretić, Pava	12	24
84.	Smoglianouich Mate	Smoljanović, Mate	5	10
85.	Dojuraz Boso	Dojarac, Božo	4	8
86.	Dojuraz Mio	Dojarac, Mijo	7	14
87.	Badrich Zuane	Badrić, Ivan	7	8
88.	Curtouich Iuan	Kurtović, Ivan	8	16
89.	Curtouich Marco deto Baša soldato in Italia	Kurtović, Marko rečeni Baša, vojnik u Italiji	7	--
90.	Curtouich Marco q. Pietro Ten.te	Kurtović, Marko pok. Petra, poručnik	5	12
91.	Iuchich Nicola	Ivčić, Nikola	16	32
92.	Andabach Mio	Andabaka, Mijo	10	20
93.	Sirinich Ellia	Širinić, Ilija	12	24
94.	Dissach Simon	Dičak, Šime	10	20
95.	Radnich Iuaca, Krambassa	Radnić, Ivaka, harambaša	11	30
96.	Brizza Antonio	Brica, Anton (Bridža ?)	12	24
97.	Stipichiauch Gergo	Stipičević, Grgo	4	24
98.	Miaglieuich Iuan	Mialjević, Ivan	9	18
99.	Miaglieuich Antone	Mialjević, Ante	10	20
100.	Plasibat Gergo	Plazibat, Grgo	8	16

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

101.	Odach Boso	Odak, Božo	8	8 (?)
102.	Bugialch Antone	Buljan, Ante	6	12
103.	Bugialch Ellia	Buljan, Ilija	7	14
104.	Deuetach Antonio	Devetak, Anton	7	14
105.	Megjanzick Iuan	Meljančić, Ivan	6	12
106.	Ghercich Frane	Grcić, Frane	6	12
107.	Ghercich Iure	Grcić, Jure	5	10
108.	Zercouich Mio	Zerković, Mijo (Jerković ?)	8	16
109.	Zercouich Vido	Zerković, Vid (Jerković ?)	6	12
110.	Rossa Antona deto Lalich	Roša, Anton, rečeni Lalić	3	?
111.	Giagnettich Bara	Janjetić, Bare	5	10
112.	Siaggiunge Frane, Caronaz (?) Soldato con Famiglia in Ital.	Sjađinga Frane, Karonac (?) vojnici s obitelji u Italiji	4	--
			744	

Izvor: HR-DAZD- 5, Katastri Dalmacije 17. i 18. stoljeća, sv. 21: Popis obitelji zaslužnih osoba i vojnika koji su dobili posjede na području Knina i Drniša.

Tablica 2. Zaslužni za Mletačku Republiku, a koji nisu stalno nastanjeni u Drnišu (osim svećenika)

Red. br.	FAMIGLIA	OBITELJ (Ime i prezime)	Anime/broj članova obitelji	Kampi
1.	Famiglia Stratico	Obitelj Stratiko ⁶	--	50
2.	Col(onel) Zuane Radnich	Pukovnik Ivan Radnić ⁷	--	88
3.	Col(onel) i serdar Nachich	Pukovnik i serdar Nakić ⁸	--	32

6 Poznato je više članova obitelji Stratico: Michele (Mihovil), talijanski i hrvatski skladatelj i violinist (Zadar, 1728.-Italija, nakon 1782.); Ivan Dominik (Zadar, 1732.-Hvar, 1799.), talijanski i hrvatski biskup i književnik, Hrvatska enciklopedija, LZ Miroslav Krleža 2021. (Pristupljeno 15. 4. 2022). Vidjeti i knjigu Stjepan Kراسić (1991). Ivan Dominik Stratiko (1732.-1799.) Život i djelo, Split: Književni krug, kao i Rokсандić (1999). O odvjetniku Grguru vidjeti rad Š. Peričić (1974). Zadrani Grgur Stratico (1736.-1806.), Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, str. 271-289; O Luji Detriku pobježe u L. Čoralić, (2014).

7 Pored u Drnišu, Ivan Radnić (oko 1680.-1756.) dobio je još 28 kampi zemlje u Lišnjaku kod Drniša. O njemu vidjeti u radu L. Čoralić (2021). Dalmatinska obitelj Radnić u vojnoj povijesti Dalmacije (17.-18. stoljeće), Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 63, str. 205-226.

8 O Nakićima vidjeti Š. Pilić (2017) Grada i prilozi za Leksikon Drnišana, Titius 10, str. 70-71; Kossor (1975). Drniš pod Venecijom, str. 20-21, 30-32.

Šime Pilić – Drniš u Mletačkom katastru

4.	Paiton Federico di Trau	Konte Pajton Federiko iz Trogira ⁹	--	1
5.	Conti Fenzi Aluisce e Frateli di Sebenico	Konte Fenči Alvisko i braća iz Šibenika ¹⁰	--	54
6.	Grimaldi Giacomo	Grimaldi Jakov	--	26
7.	Topich Cano. di Scardona deto Marco a Nepati	Topić kanonik Skradina rečeni Marko i Neputi	--	23
8.	Parochia Greca	Pravoslavna parohija	--	16
9.	Paroco	Paroh	--	3
10.	Parohia Latina	Katolička parohija/župa	--	14
11.	Paroco	Paroh/župnik	--	30
	Ukupno:			337

Izvor: Kao u Tablici 1

Venecija nije, u pravilu, časnicima dodjeljivala zemlju, ali Peričić (1992:149) upozorava da je i od toga bilo odstupanja. Od 112 osoba u popisu (Tablica 1) vidljivo je da su A. Badrić i M. Kurtović vojnici u Italiji i nisu dobili zemlju, dok su S. Dadić i drugi M. Kurtović, poručnik, dobili zemlje u Drnišu. Vjerojatno su u nekoj vojnoj jedinici u drniškoj tvrđavi, a ne u Italiji.

Nejasno je zbog čega jedini Tripun od pet Mrđena nije posjednik kao ni M. Zerković Cingano. Na pisanim listovima katastra od svih navedenih imena samo je pored jedne osobe naznačeno (i to iskrivljeno) da je harambaša (I. Radnić). S obzirom da su dobili po 10 kanapa više nego što po općem pravilu pripada njihove obitelji, to su u momentu dodjele zemlje dužnosti harambaše obavljali barem još dvojica (N. Milojević rečeni Jović i I. Radnić). Moguće je da su po dva kanapa dobili N. Teklić i J. Gillio jer su bili čauši, a L. Ivačić četiri jer je možda bio alfir. Znatno više i od pravila za serdare i druge uglednike/odličnike – kako takve naziva Henri Mendras (1986:31) – dobili su u raspodjeli prirodnih resursa petorica (jer je plemić Paitoni dobio samo jedan kamp)

9 Federico Paitoni (1697.-1758.), plemić iz Trogira. Članovi obitelji u 18. stoljeću su „renovirali svoje palače“ a kao trgovci na veliko, držali su u istom stoljeću otvorenim svoje trgovine i blagdanom. Više o Federiku i obitelji Paitoni u knjizi Fani Celio Cega (2005) Svakidašnji život grada Trogira od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, Split: Književni krug.

10 U Drnišu se i danas jedan kvart po toj obitelji zove Fenčevina. (Ispisivač ovih redaka stanovao je početkom 70-tih godina u stanu u novoj petokatnici na adresi Fenčevina b.b.). Dio te obitelj ima svoju grobnicu kod Sv. Ivana u Badnju, gdje je i inače drniško groblje. Urban Fenzi (1651.-1703.) imao je sina Petra Antuna (1702.-1743.), koji se vjenčao s Palmom Detrik, plemkinjom s kojom je imao više sinova: Urban (1733.-?), Alvise (1735.-1772.), Frane Marija (1738.-1829.) i Julija (1739.-1764.). O Urbanu Fenzi I. vidjeti Pilić (2016b), str. 52-53, a o Alvisu Fenzi i njegovoj braći više i detaljnije u radu Lovorka Čoralić (2011) Od zapovjednika hrvatske konjice do gorljivih autonomaša – šibenska obitelj Fenzi (XVII stoljeće – početak XX stoljeća), Povijesni prilozi, vol. 30, br. 41, str. 203-231. Usporedi i Kosor (1975, str. 19-20). O članovima obitelji Fenzi vidjeti i: Hrvatski biografski leksikon, knj. 4, E-Gm. Zagreb: LZ Miroslav Krleža, str. 163-164.

čiji smo popis donijeli u Tablici 2. Njima treba pridodati i one posjednike „mrtve ruke“ ili kako bi se danas reklo „pravnih osoba“ (Usporediti: Prilog 1 i 2).

Usporedbom prezimena iz arhivske građe tj. katastarskog popisa Drniša iz 18. stoljeća s prezimenima koje donose Maletić i Šimunović (2008) utvrdili smo koja se prezimena navode u Drnišu i u 21. stoljeću: Andabaka, Andrić, Dadić, Dičak, Grcić, Grgić, Jerković, Jović, Krasić, Kravar, Kurtović, Leontić, Mialjević, Mihaljević, Mrđen, Nakić, Njeguš, Odak, Opančina, Patiera, Paulinović, Petranović, Petričević, Pranić, Pranjčić, Subota, Širinić, Tomić, Topić, Vicić, Živković. U selima u okolini Drniša spominju se prezimena: Bunardžija u Moseću i Sedramiću, Durdov u Kljacima i Ružiću, Ivčević u Mirlović Polju, Maretić u Mirlović Zagori, Radačić u Donjim Planjanima, Radnić u Ljubostinju i u Rupama kod Roškog slapa, Višić u Ključu, Unešiću i Žitniću, Korolija zapadno od Krke u Kistanjama itd.

7. ZAKLJUČNO

Na temelju historiografske i sociološke literature, te objavljenih izvora, osvrnuli smo se na postanak Drniša, njegovo oslobađanje od Osmanlija i na potpadanje pod „Privvedru“ (Mletačku) Republiku poslije Morejskog i Kandijskog rata. A na temelju neobjavljenih izvora iz Državnog arhiva u Zadru (HR-DAZD—svezak 21) donosi se popis obitelji nastanjenih u Drnišu koji su dobili zemlje i postali posjednici u Badnju i Drnišu. Izvor pokazuje nejednakost ljudi u raspodjeli prirodnih resursa – unatoč činjenici da je 71 obitelj (od ukupno 112) dobila površinu zemlje po dva kampa „po glavi“ stanovnika sukladno načelima raspodjele zemlje –. Tako su pukovnici, serdari i drugi „odličnici“ iz dalmatinskih gradova (Zadra, Šibenika i Trogira) odnosno njihove obitelji, posjedovali zemlju daleko iznad općih pravila koja su vrijedila za druge.

Također smo pokušali imena i prezimena osoba iz popisa pisanog talijanskom grafičkom transkribirati na hrvatski. Ujedno našli smo oko četrdesetak prezimena u Drnišu i okolici iz 18. stoljeća, a koja postoje i u 21. stoljeću na istom prostoru. Neka su prezimena, odnosno njihovi nosioci, izumrli, neki su preselili u druga naselja, a neki pak promijenili ranije prezime. No, to bi trebao biti predmet drugog, posebnog, istraživanja.

Za gotovo četvrtinu domaćina („glava obitelji“) trebalo bi također dalje istraživati tko je od njih i koliko dobio zemlje u drugim katastarskim općinama jer su ovdje navedene samo zemlje koje su posjednici dobili u Drnišu i susjednom Badnju (gdje je i danas drniško katoličko groblje kod crkve Sv. Ivana koja je postojala i u predtursko doba).

Zaključno se može ustvrditi da su vlasti Mletačke Republike u Dalmaciji, pa tako i u Drnišu organizirali izradu katastra iz višestrukih razloga zbog: kolonizacija stanovništva, poljoprivredne proizvodnje zbog plaćanja desetine i drugih dažbina državi, te zbog uređenja mletačkih vojnih krajina („krajškog društva“).

Izvori i literatura

Izvori

HR – DAZD Mapa br. 200 (iz 1711), Teritorio di Knin

HR - DAZD – 5, Katastri Dalmacije 17. i 18. stoljeća, sv. 21: Popis obitelji zaslužnih osoba i vojnika koji su dobili posjede na području Knina i Drniša: Piano, o Rubrica delle Terre assegnare alla Villa di Dernis, e Contrada di Badagne

Literatura

Antoljak, S. (1992). *Hrvati u prošlosti: izabrani radovi*. (Izabrao i uredio Obad, S.). Split: Književni krug.

Burić, I. i Šarić Šušak, T. (2021). Mletački katastri Dalmacije u Državnom arhivu u Zadru. *Vjesnik dalmatinskih arhiva*, 2 (1):11-43.

Celio Cega, F. (2005). *Svakidašnji život grada Trogira od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*. Split: Književni krug.

Cifrić, I. (2019). *Selo u sjećanju: Petrijevcu* (prir. Primorac, J.). Zagreb: HAZU i Hrvatsko sociološko društvo.

Cifrić, I. (2012). *Leksikon socijalne ekologije. Kričko promišljanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Cifrić, I. (2011). *Bibliografija 1970.-2010*. Zagreb: vlastita naklada.

Čoralić, L. (2021). Dalmatinska obitelj Radnić u vojnoj povijesti Dalmacije (17.-18. stoljeće). *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 63, str. 205-226.

Čoralić, L. (2014). Zadarski patricij Lujo Detriko (1672-1749) – zapovjednik hrvatske konjice (Cavalleria Croati). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 32, str. 99-129.

Difnik, F. (1986). *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*. Split: Književni krug.

Grgić, I. (1950). Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/1740. *Radovi JAZU u Zadru*, sv. 6-7, str. 551-605.

Gunjača, S. (1991). *Izbor iz djela* (odabrao i uredio Nikola Jakšić). Split: Književni krug.

Gunjača, S. (1975). *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. III*. Zagreb: Školska knjiga.

Hrvatska enciklopedija, LZ Miroslav Krleža (2021). (Pristupljeno 15. 4. 2022.).

Hrvatski biografski leksikon, knj. 4, E-Gm. Zagreb: LZ Miroslav Krleža, str. 163-164.

Jakovljević, A. i Isailović, N. (2019). *Petrovo polje u vrelima Osmanskog razdoblja (1528.-1604.)*, Šibenik: Državni arhiv i JU Nacionalni park Krka.

Juran Starčević, K. (2015). Osmanski Drniš: popisni defteri, narativna vrela i arheološki ostatci kao izvori za (re)interpretaciju osmanske historije u današnjoj Dalmaciji. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 64, str. 217-238.

- Kosor, K. (1979). Drniška krajina za turskoga vladanja. *Zbornik Kačić*, God. XI, str. 125-194.
- Kosor, K. (1975). Drniš pod Venecijom (Prilog poznavanju prošlosti Drniša). *Zbornik Kačić*, God VII, str. 5-69.
- Krašić, S. (1991). *Ivan Dominik Stratiko (1732.-1799.) Život i djelo*. Split: Književni krug.
- Lončar, M. (2010). Korištenje dokumentarnih izvora u sociološkim istraživanjima. *Godišnjak Titius* 3 (3):229-239.
- Lučić, J. (1980). Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj dubrovački zemljišnik diobe zemalja u Stonu i Pelješcu iz god. 1336. *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, sv. 18, str. 57-89.
- Maletić, F. i Šimunović, P. (2008). *Hrvatski prezimenik: pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Marinović, A. (2013). *Povijest razvitka srednjovjekovnoga dubrovačkog zemljišnika*. Split: Književni krug.
- Mendras, H. (1986). *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Peričić, Š. (1992). Prilog poznavanju agrarnih odnosa u Mletačkoj Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 34, str. 135-159.
- Peričić, Š. (1974). Zadrani Grgur Stratico (1736.-1806.), *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. 21, str. 271-289.
- Pilić, Š. (2017). Građa i prilozi za Leksikon Drnišana. Drugi dio, *Godišnjak Titius* 10 (10):3-122.
- Pilić, Š. (2016a). *Oko Krke: sociološke studije i rasprave*. Split: Književni krug.
- Pilić, Š. (2016b). Građa i prilozi za Leksikon Drnišana. *Godišnjak Titius* 9 (9):11-138.
- Roksandić, D. (1999). Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783. *Ljetopis SKD Prosvjeta*, 4:11-41.
- Slukan - Altić, M. (2008). Prirodni i kulturni pejzaži Pokrčja u mletačkim katastrima 1709/1711. *Ekonomika i ekohistorija*, 4(4), str. 104-114.
- Slukan - Altić, M. (2007). *Povijesna geografija rijeke Krke: Kartografska svjedočanstva*, Šibenik: JU Nacionalni park Krka; suizdavač Znanstveni projekt Titius.
- Slukan - Altić, M. (2006). Razvoj gradova oko rijeke Krke. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 21(21), str. 207-248.
- Slukan - Altić, M. (2003). Povijest stabilnog katastra Dalmacije. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 19(19), str. 7-46.
- Slukan - Altić, M. (2000). Povijest mletačkog katastra Dalmacije. *Arhivski vjesnik*, 43, str. 171-198.
- Soldo, Josip A. (2005). *Grimanijev zakon. Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*. (prir. Stančić, N.). Zagreb: Golden marketing, FF pres – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

- Stančić, N. (2005). Grimanijev zakon i vojno-krajiški sustav u Dalmaciji 17. i 18. stoljeća. U: Soldo, J. A. (2005). *Grimanijev zakon*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, str. 11-30.
- Traljić, Seid M. (1972). Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 19, str. 393-404.
- Vinjalić, G. (2010). *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.-1769*. Split: Književni krug.
- Zdravković, I. M. (1957). Džamije, minare i tvrđava u Drnišu. *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji*, 10 (1): 190-198.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

PRIOLOG 1.

Prvi list, str. 1 dokumenta Piano, o Rubrica delle Terre assegnate alla Villa di Drrnis, e Contrada di Badagne

Ogledalo fronte di S. S. El. come 1
in altro piano

Piano, o Rubrica delle Terre assegnate alla Villa di Drrnis, e Contrada di Badagne

Famiglia	Animo	Campi	Colori	Lettere	Distretti in Poggi
Andriola	Giuda	5	10	Rosso	A ₁ n° 12
	Nicola	2	4		A ₂ n° 1
Pavaneschi	Vule	9	67 ^o 20	Verde	B ₁ n° 1
	Milar	5	37 ^o 30		B ₂ n° 1
Pavaneschi	Radeo Ivan	6	47 ^o 290		C ₁ n° 1
	Nicola	6	47 ^o 230		C ₂ n° 1
	Stefano	3	47 ^o 290		C ₃ n° 1
Pavaneschi	Ilia	3	37 ^o 247	Grigio	C ₄ n° 1
	Rade	3	37 ^o 246		C ₅ n° 1
	Teza	6	10		C ₆ n° 1-2
Cervico	Giulio	5	67 ^o 840	Panorzo	D ₁ n° 1-2
Tomich	Giulio	3	27 ^o 225	Canalic	E ₁ n° 1
	Pezar	2	47 ^o -		E ₂ n° 1
Gnegni	Luca	6	47 ^o 230	Rosso	F ₁ n° 1
	Ivan	5	37 ^o 240		F ₂ n° 1
Tadich	Giulio	4	67 ^o 880	Verde	G ₁ n° 1
	Nicola	2	67 ^o -		G ₂ n° 1
Famiglia	Seratico	...	50	Giallo	H ₁ n° 1-3
Coll. Zuan	Kadnich	...	447 ^o 75	Panorzo	I ₁ n° 1-3-4-5-6
Coll. e Sara	Nachich	...	307 ^o 39	Canalic	K ₁ n° 1-2-3-4-5-6
Matayevich	Matte	5	10	Rosso	L ₁ n° 1-2-3

IZBOR FOTOGRAFIJA IZ ŽIVOTA I RADA AKADEMIKA IVANA CIFRIĆA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.14>

DJETINJSTVO I ODRASTANJE U PETRIJEVCIMA

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

SOCIOLOŠKA KARIJERA I DJELOVANJE

Profesori i studenti Odsjeka za sociologiju Fiozofskog fakulteta u Zagrebu - generacija 1965./1966.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

IZBOR FOTOGRAFIJA IZ ŽIVOTA I RADA AKADEMIKA IVANA CIFRIĆA

Preuzeto 8.02.2024. <https://direktno.hr/zivot/kultura/preminuo-vrhunski-hrvatski-sociolog-akademik-ivan-cifric-140099/>

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

U DRUŠTVU S AKADEMIKOM...

IZBOR FOTOGRAFIJA IZ ŽIVOTA I RADA AKADEMIKA IVANA CIFRIĆA

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

II. OSOBNE CRTICE

NEZNANSTVENE BILJEŠKE NA MARGINAMA TRIJU CIFRIĆEVIH TEZA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.15>

Oblikujte u sebi sliku kojoj budućnost treba odgovarati i zaboravite praznovjerje da ste epigoni. Imate dovoljno toga što treba izmisliti i iznaći, mislite li na taj budući život. Ali ne ispitujte povijest da bi vam ona pokazala kako i čime.

Friedrich Nietzsche: *O koristi i šteti historije za život*

Jeder Mensch hält die Grenzen seines eigenen Gesichtsfeldes für die Grenzen der Welt.

Arthur Schopenhauer: *Studies in Pessimism, On Human Nature, and Religion...*

01.

Nema nijednoga sredstva koje čovjek ne bi upotrijebio kako bi preživio smrt. Čak i kad bi ga se odrekao, svrha smrti bio bi život.

Kad se i sam bogočovjek našao na putu k smrti da bi postao „uskrsnuće i život“ (Iv 11,25), i Bog i čovjek našli su se „s onu stranu“ života i smrti. Bog i čovjek još žive zajedno. Smrt je nešto što treba preboljeti. No Lazarova bolest „nije bolest na smrt“ (Iv

¹ Josip Brkić, filozof, publicist i prevoditelj, dipl. filozofiju i komparativnu književnost, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

11,4), niti čovjek Lazar više obitava između smrti i života kao Kierkegaardov „očajnik“. Čovjek je put u avanturu života i smrti. U centru te biblijske paradigme stoji vjera. „Tko vjeruje u mene, ako i umre, živjet će. / tko god živi i vjeruje u mene, / neće nikada umrijeti“ (Iv 11,25-26). Vjerovati je oduvijek značilo da je smrt „drugi život“ u kojemu je čovjek „živa duša“ (Post 2,7). Nakon što je Bog „pokajnik“ „u propast strovalio“ sve živo (osim Noe i izabrana susvijeta) na zemlji, obećanje da to više nikad neće učiniti „zbog čovjeka“, premda su „čovječje misli opake od početka“ (Post 8,21) oslobađa čovjeka smrtnika za tajno nihil kao nad-život. „Smrt je relikvijar (škrinja, svetište) Ničega“ (Heidegger 1996: 211). Ta paradigma života i smrti prati opstanak od početka kao zmija spoznaje u vrtu svijeta koji je nekoć već bio „najbolji od svih mogućih“ (Leibniz, G. W. 2013), a danas već „klonirani raj“ (Silver 1998). Samo čovjek umire i samo on rekognoscira povijesna stanja života i smrti (usp.: Heidegger 1996: 211). Ali, kako ni tad nije bilo dobro „da čovjek bude sam“ (Post 2,18), žena i susvijet nisu puki biblijski „produžetak“ čovjeka, nego „pomoć“ i priručnost kojom treba vladati. Ploditi se, množiti, napuniti Zemlju „i sebi je podložiti“ (Post 1,28) značilo je najposlije da „sve stvarno“ može „preinačiti opet narav svoju“ (Mudr 19,6). Reprodukcijska, podlaganje Zemlje i preinaka naravi stječu se ujedno. Podlaganje i potrošnja Zemlje, svijeta i susvijeta troši se i kao jezik zbiljskoga života: Mojsijeva paradigma etike razbijena je, ako ne i posve potrošena, na idolopoklonstvu izabranog naroda. Reprodukcijska, podlaganje Zemlje i „preinaka bića“ ni tada ni poslije nisu prošlost. To trojstvo ustraje u budućem s kumirima tehnologije. Kad je Bog „odbjegao“ ili kod Hegela i Nietschea čak „umro“¹, ne preinačujući stvoreno, čovjeku je ostalo da preinaku samoga sebe „ispuni“ preblijevajući smrt kao tajnu vremenitosti bitka i svoje konačnosti. Heidegger bi svakako rekao: izdržavajući svoju smrtnost za „drugi početak“ (Heidegger 1989).

Monumentalni spomenici kulture života i smrti, svjedoci svijeta, više se ne grade. Piramide, tolosi, ... drevnog Egipta i antičke Grčke nisu nasljedne antropobiotske činjenice. Odavno već ni živi ne pokapaju s umrlima njima drage stvari, „pogrebni inventar“ za putovanje u „drugi život“. Ako se običaj ponegdje i zadržao, ne odbacuju ga još samo arheolozi, grobari i lopovi. Oni otvaraju grobove s različitim ciljevima, naravno, katkad gotovo analitički. Odnos prema smrti umnogome je ostao isti ili je smrt, od monumentalnih do paljevinskih grobova, ostala ista samoj sebi. Život se u međuvremenu promijenio, a životni vijek produljio. Pomicanjem granica biološkog života širi se biotski i antropobiotski prostor (usp. Cifrić 2015: 152). Grobna arhitektura otkriva kulturološku interferenciju različitih odnosa prema smrti i prema životu.

Hermes, bog putova, trgovine, lopova i još koječega, nadživio je Hada, klasičnog nadzornika pakla – proizvođači ga. Nadživjela ga je kudikamo kasnije prakticirana industrija smrti. Ni ona ne postoji bez proizvodnje straha i „zebra uniformi“ (Zebra-Kleidung) kao jezika politike. Industrija smrti tehnološka je zbilja, koju znanost podržava upravo onako kako podržava i život u mreži tzv. ontoloških, epistemoloških i metodoloških tehno-biotskih inovacija.

02.

Tijelo je postalo roba na psihosomatskom tržištu. Trgovina životom i smrću, baš kao trgovina znanjem tu s nama i za nas, još se hvali vrijednošću. Burze znanja, rada i organa, istina, odgovaraju u najvećoj mjeri vrijednosti životne paradigme za poboljšanje života i za njegovo produljenje. No interdisciplinarna konvergencija suvremenih tehnologija već dugo najavljuje kako će čovjeka osloboditi i smrti. Silovita ekspanzija tehnoloških procesa umnožava i tehnološke aktere, biološke i materijalne, prijeteci rješanjem besmrtnosti nanogenskim intervencionizmom. Točno je da je granica između života i smrti postala „fleksibilnom“ (Cifrić 2015: 152), ona se u „znanosti“ čak pomiče kao tehno-biološka varijabla – sve do točke na kojoj čovjek proizvodi sebe sama i razumije sebe kao „biokapital“. Transhumana istraživanja novih regija bića danas već sugeriraju da je a) život konstrukt koji možemo proizvesti i reprogramirati, b) da je čovjek „biokapital“ za evolucijsku manipulaciju c) da konvergentno-znanstveni proizvod (na dizajnersku „sliku i priliku“) može biti obogaćen umjetnom super-inteligencijom (AI). Ipak, ni najnoviji „izum“ besmrtnosti, racionalna simulacija predaka reinženjeringom čovječanstva (Bostrom 2003: 243–255), neće homo humanusa ni homo barbarusa približiti životu ni ondje gdje siromaštvo ne predstavljaju oni „siromašni duhom“ ni oni gladni. Biti siromašan znači danas samo još biti „siromašan znanjem“. Ali biti siromašan znači stvarno ostati na margini tehno-bioloških zahvata „produljenja životnoga vijeka“ i dovršenja „stvaranja čovjeka standardiziranog i prilagođenog normi modernog društva“ (Radtchenko-Draillard, S. (2021). Čovjek je sveden na uporabni predmet, on je još samo predikat čovjek, a već je kod propovjednika „nove renesanse“ (Roco and Bainbridge 2003:1) „ljudski kapital“, ekonomski resurs, „sirovina“ konvergentnih tehnologija za poboljšanje ljudskih performansi (CT – converging technologies for improving human performance). Ključ besmrtnosti je informacija pohranjena u DNA, pa se tu na tragu „vječnoga života“ najavljuje i „kraj ljudskoga neznanja“ kao riješena zagonetka grčke delfimaksime „γνώθι σεαυτόν“. Ako se, međutim, raspon mogućnosti opstanka „između života i smrti“ sužava prema granici jedne jedine mogućnosti, besmrtnosti, nije nimalo nejasno zašto ljudi „hoće da žive, a imaju smrtnu sudbinu...“ (Heraklit 1983: 151, 20 [86]). S riješenom zagonetkom „besmrtnosti“ znanstveno znanje gubi svoj medij postojanja.

03.

Znanje i znanost, naravno, više i ne asociraju na grčki mišljenju ἐπιστήμη. No, „pokušati sad znanost utemeljiti polazeći od filozofije, nije više moguće, nećemo li da ispadnemo smiješnima i s aspekta filozofije i s aspekta znanosti: Husserlova ‘čak apodiktički stroga znanost’ (filozofija) ‘odsanjani je san’ koji sa znanošću nema više ništa, a po-

zitivistička analitika jezika i Popperov kritički racionalizam ne bi da imaju više ništa s filozofijom“ (Brkić 1989: 86). Znanje je u međuvremenu postalo metodičkom mrežom uspješne i ciljane primjenljivosti dogovorne znanosti. Descartesova i Nietzscheova „pobjeda metode nad znanošću“² podržava post-modernu, post-humanu i transhumanu primijenjenu konvergenciju znanstvene konceptualizacije čovjeka i njegova života, unatoč dihotomijama metode „kolektivnoga uma“. Medij je znanja, ipak, osim što je mreža, još i zamka u koju se ne može upisati „sve i svašta da bi“ iz društvene retorte „ispalo kao smisao“. Danas je znanost sustav znanstvenom diskursu a proiri prihvatljivih stavova. Επιστήμη je povijesno-ideološki konstrukt nekog sustava znanja upućen na τέχνη i φρόνησις, tehniku i razbor „beskonačnoga polja istraživanja“.

Tvrdi se, štoviše, kako je „kolektivni mozak“ proporcionalan količini izuma, ali se iskaz više ne brani dijalektikom prijelaza kvantiteta u kvalitet. Sve veća stopa izdvajanja za „društvo znanja“ potpuno odgovara toj proporcionalnosti.

Ako je transhumanizam u stvari „depolitizirana“ koncepcija usvršavanja čovjeka (ljudi) oslonjena na tehnouznanstvenu prilagodbu i proizvodnju ljudskog bića, čovjek se izmaknuo u Schopenhauerovu viziju. U međuvremenu se vizije množe. Od Humanity 1.0 odvažili smo se i na vatikanski Humanity 2.0, „akcelerator ljudskoga procvata“, misija kojega je: kooperativno utvrditi prepreke za procvat čovjeka i otkloniti ih pronalženjem i skaliranjem hrabrih i inovativnih rješenja. Novi racionalizam, nanotehnologija, biotehnologija, robotika, informacijska i komunikacijska tehnologija, krionika itd., države, donatori, akademski timovi i škole tehno-političke i tehno-industrijske znanstvene proizvodnje svim se „sredstvima“ trude „poboljšati“ dovršenu kontrolu svega bića, signirajući „prepreke“. Ako se život i može „poboljšati“, smrt ne može, produljili mi život sto i pedeset ili tisuću (besmrtnih) Kurzweilovih i De Greyovih (De Grey 2007) ili šesto (smrtnih) Mojsijevih godina. Ipak, reinženjering je pokret kojemu je znanost, upravo kao i znanje – „ontologija inovacija“ u pukoj preradi klasična filozofskog pojmovlja³. Biće je postalo predmetom formalizacije znanja u laboratorijskim popravljajonicama života. Mreža digitalnih kultura i algoritamske automatizacije predstavlja se kao riješena zagonetka „biološke prirode“. Sintetička biologija prirodu drži „praznim prostorom koji možemo po volji ispuniti“. (Boldt and Muller 2008: (4):387-389). „Paralogija izumitelja“ pretpostavljena je „homologiji stručnjaka“ (Lyotard, 2005:VII), a „homologija stručnjaka“ paralogiji znanstvenoga znanja. Ni jedni ni drugi ne odriču se „klijentskih baza“ ni dogovorne „kolektivne inteligencije“. Istodobno je „znanstveno znanje“ postalo „vrstom diskursa“ (Lyotard, 2005:2). Ali ni Lyotardova „neiscrpna lista“ ne promovira bez ostatka znanje kao puku „jezičnu igru“, gdje bi jezik opet postao ognjištem svijeta. Istrošenost je jezika takva da je „svaki odnos prema riječi uništen“ (Heidegger).

Ako se bit znanosti sastoji u „izumima“ i preimenovanju, onda je ona riješena zagonetka izračunljivosti, priručnosti i kontrole bića kao predmeta znanja. A ipak, bit znanosti nije ništa znanstveno. Ona se krije u onome pred-metnutom predmeta. Ono više nije scientia transnaturalis (Goclenius 1613), ona je scientia transhumanis. Ono što je

preostalo, otvara krizu znanosti: „Znanost je još samo akrobatika motoda“ (Heidegger, 2014:17), pošteno upražnjavanje naučenih tehnika i njihovo daljnje razvijanje.

Ona se udaljava od znanja upravo onoliko koliko analitika poseže za aksiomatikom multiživotnih, bioloških i tehnoloških aktera: i napabirčenom parafilozofijom. „Krama znanja i pukih teorija“ (Heidegger 2014:132) trebala bi biti pretpostavka dovršenja budućega nad-svijeta. Dok Flechtheimova ideja futurologije i „oslobodene budućnosti“ koketira s „trećim putom“ ekosocijalizma, budućnost je toliko „ekosocijalistička“ koliko i „humanistička“. Ona je upravo onoliko „humana“ koliko je buduća prošlost. Dok se stječe ujednost vremena, takozvano „integralno vrijeme“, „mjerači vremena“ odbrojavaju biotičku, kulturnu i političku entropiju.

04

Svijet se odavno brani od sebe sama, čak i avanturom puta. Čovjek je također odavna ono što treba biti niti samo poboljšano niti nietscheanski prevladano, nego nadomješteno. Nije tako tek od biblijskoga „odbjeglog Boga“ i od „bolesti na smrt“. Kad je priroda postala „praznim prostorom“ za upisivanje ontoloških inovacija, pandemija „supermana“ i „kibernetesa“ proširila se Zemljom. Počelo je gotovo bezazleno: s metanom i steroidima. Ali to su već zastarjele priče „ontoloških novuma“, posljedice kojih su evidentirane.

Na pandemijskom putu konvergencije „ontoloških inovatora“ nastali su i novi lingvovirusi. Tehno--industrijske pandemije sudjeluju u industriji smrti koliko i psihosomatske. Tehnosocijalna rasprostranjenost elektroničkih medija toliko je usukala prostor i vrijeme da je elektronički virus dospio i ondje gdje još postoji izvorni odnos prema prirodi. Akceleracija akceleratora starosjedilačka je plemena na raznim stranama Zemlje, preskačući sve evolucije i revolucije napretka, sunovratila u digitalnu revoluciju. Naravno, neće se još dugo domoći Internet of Things niti Semantike Web tehnologije⁴, ali već sama činjenica raspoloživosti digitalnih naprava dovoljno jasno govori o širenju digitalnog svijeta i mijenama susvijeta.

Kolonizacija biotičkog prostora i pomicanje antropobiotičke sfere (Cifrić, 2015:152) ne proizvode ipak „puni svijet“, ali ni „besmrtni svijet“. Njih ne proizvodi ni ekonomija ni cyber-ekonomija. Ne proizvode ih ni život na tržištu ni tržište života. Oni su učinak širenja tehno-industrijskoga podlaganja svijeta. Ekonomske su krize sastavni dio tržišne pandemije. Širenje granice antroposfere ekonomijom i tehnologijom nadzora odavno nije nikakva naracija nego proizvodnja i potrošnja robe života. Bioetičke dileme u korištenju sintetske biologije i nanotehnologija uglavnom su usputne od Biblije do dopuna insuficijentnosti Kanotova kategoričkoga imperativa. Hoće li se u budućnosti pojaviti nova ljudska vrsta na bazi ugljika ili silicija, koja nije rezultat prirodne selekcije i evolucije, to je danas samo još pitanje tehno-industrijske proizvodnje „produžetka“ ili „nadomjestka“ homo sapiensa. Revidirana slika evolucije već je tu.

Proizvođači i potrošači više se ne pitaju o „čovjeku“, baš kao što se ni „Bog ne mora pitati o sebi samom“. Oni su usmjereni na „znanstveno znanje“ proizvodnje i optimizacije života kao informacije kontrolom entropije i povratne sprege. Proizvedeći robu života, oni proizvode i sebe. Njihovo se znanje sastoji u tome da robnonovčanu razmjenu, što god predstavljalo robu i što god predstavljalo novac, promoviraju kao jedinu vrijednost. Bostrom tvrdi „da je barem jedan od sljedećih prijedloga istinit: (1) velika je vjerojatnost da će ljudska vrsta izumrijeti prije dostizanja „posthumanog“ stupnja; (2) krajnje je vjerojatno da će bilo koja posthumana civilizacija izvesti značajan broj simulacija svoje evolucijske povijesti (ili njenih varijacija); (3) gotovo sigurno živimo u računalnoj simulaciji. Iz toga slijedi da je vjerovanje da postoji značajna šansa da ćemo jednog dana postati postljudi“ (Bostrom 2003: Abstract). Akceleracija blagostanja, međutim, akcelerira i bogatstvo vizija, a vizije siromaštvo znanja. No možda se iz toga najposlije rodi neki novi Jules Verne, ako nije Vječni Adam (Michel Verne. L'Éternel Adam, 1910).

05.

Cifrićev dictum „život je dospio na tržište“ (Cifrić, 2015:155) prati natuknice rasapa ekologije u ekološke sustave i politekološke dosjetke, zvali ih mi „diverzifikacijom“ ili ne. On ponajprije zvuči kao običan iskaz. Život i tržište dovode se u u nekakav odnos. Cifrić ne kaže: život je tržište, ali ipak kaže da je život na tržištu, kad je već tamo dospio. Glagol dospjeti u hrvatskom ima višestruko značenje: a) dospjeti do čega ili kamo (ili doći na naplatu) i b) sazrijeti (ili naći vremena za nešto). Ovdje glagol ima temporalno značenje. Da na tržište nešto dospijeva, znači da postaje robom na tržištu. Ali kako to život dospijeva na tržište, ako je život i pojmovno i filozofijski povijesno širi pojam: ne postoji nigdje ni prije ni poslije najprije tržište ili čak trgovina pa onda život, ako i postoje trgovina i trgovci, kao oni midjanski (Post 3,28) ili oni koje Isus izgoni iz Hrama (Mk 11,15-19; Lk 19,45-48; Iv 2,13-22). Trgovina robom stara je koliko i trgovina robljem. Otkad je ljudi trgovalo se najprije razmjenjujući dobra, međuplemenski na etničkim razmeđima ili plemenski na razmeđu dvaju sela, poslije na trgu, sajmištima i tržnicama. Osim što su „trbusi gradova“, trgovci su i trbusi ekonomije. Pa i pojam tržišta u hrvatskom jeziku dolazi od prasl. *tǫrgъ (rus. torg, polj. targ), lit. turgus. Trgovalo se, dakle, robom i robovima, osim s onima koji su imali status građanina u polisima (πόλις, također ππόλις).

Životom u polisima bavili su se na različite načine Platon i Aristotel. Dok je Platon prvi u potrazi za pravednom državom iz trodiobe duše, koja je završila neuspjelim „eksperimentom“ s Dionom i Dionizijem Sirakuškim, Aristotel je u potrazi za eudaimonijom (εὐδαιμονία), srećom, „dobrim življenjem“ i „dobrim zajedništvom“. Polis kao državna zajednica jednakih ipak nije „moderna država“, ni po vremenu nastanka ni po strukturi.

Moderna je država – država političko znanstvene tehno-industrijske oligarhijske homogenizacije konstituirane „demokratskom“ voljom njezinih građana u globalizacijskom kontekstu. Europejizacija zakonodavstva, inkonzistentnost poreza, prireza, javnih davanja, dominantna uloga nad-državnih aktera, politika zidova, sve „državno“ u hrvatskome jeziku dolazi od glagola „držati“. Držati dolazi od prasl. *dъržati (stsl. drъžati, rus. deržát') i znači prije svega: držati nešto ili nekoga u šaci, držati pod nadzorom, držati na ledu itd. Kontekst uporabe otkriva značenje. Ali koga to država drži, ako ne one koji su joj dali legitimnost. Bez ljudi nema ni države. Ne postoji država po sebi ni za sebe, ako nije civitas dei. Ali ako kao civitas terrena i može postojati „iznad“ i „mimo“ svojih građana u neprestanoj igri legitimiranja ona nije aristotelovska „zajednica jednakih“. „Građanska država“ je falsifikat tržišta „prava glasa“.

Suvremene teorije tržišta do tržišnoga inženjeringa toliko su razgranate da se njih život uopće ne tiče: ni tržište rada ne tiče se više ljudi, ako ljudi još i jesu na tržištu. Radnika nema na tržištu kapitala, ondje se trguje samo financijskim instrumentima. Kako je to onda „život dospio na tržište“? Cifrić život najprije razumije kao „poticaj imanentne akcije, tj. života da bude poticaj (uzrok) i cilj svoje aktivnosti“ (Cifrić 2009:230).

Je li život samo bios (βίος) ili istodobno zoe (ζωή), ono individualno i ono „kao takvo“? (usp. Cifrić 2009:230). Postoji li život uopće, tj. život kao takav koji ne bi protuslovio individualnome, on bi bio ispunjeno dobro života u zajednici i svijetu?

06.

Shvatimo li život kao reproduktivnu dinamičku strukturu, njegove su mijene rezultat dinamičkih sastavnica: kako antropogenetičkih tako i biogenetičkih... Ne postoji život po sebi, osim ako on nije onto-teo-loški mišljen causa sui ili summum bonum.

Život je ovdje prije svega – ljudski svijet i susvijet (Welt und Mitwelt). Razmišljati o humanumu s onu stranu humanizma (beyond humanism) svakako je moguće, ali je paradoksalno misliti da post-humanizam i trans-humanizam ne pripadaju istom humanom dovršenju zapadnjačke onto-theo-logike.

No kako to nešto može biti istodobno uzrok i cilj? Postoji li neprekinuti kauzalno-svršni slijed odnosno „imanentna akcija“ živoga spram sebe sama i spram svojih ciljeva?

Život kao reproduktivna dinamička struktura život je u susvijetu: od rođenja do smrti u kauzalnom lancu imanentne akcije i reakcije, monologa i dijaloga, nagona i strasti ... čovjek traži „drugi početak“, ali mu s druge obale više ne namiguje ni Heideggerov „posljednji Bog“ kao „drugi početak ... neizmjenjnih mogućnosti naše povijesti“ (Heidegger 1989: 403).

U „prvom početku“ zadana je konačnost. Dosad je „sudar života i postavljenih mu granica“ (Cifrić 2015: 1589) proizvodio novi „smisao“. Novum se pojavljuje u bijedi i veličini znanosti, dinamizmu istraživanja, u sukobu cikličkog i linearnog vremena, u

Heideggerovu „četvorstvu“ neba i zemlje, smrtnoga i božanskog. Priroda je od početka predručna, a njezino svladavanje u tjeskobi ljudske konačnosti dar bogova, kultura odnosa u državi. Ako čovjeka kao biće prirode treba štiti od nje, još je jasnije da prirodu treba štiti od čovjeka ai čovjeka od sebe sama. Zaštitom života u prirodi čovjek štiti i sebe (Cifrić 2015: 159). Problem je samo u tome što su za kovergentnu racionalnost priroda i čovjek postali interferentnim resursima. Izumiteljstvo „izuma“ postalo je produžetkom „volje za moć“ u smislu vladanja prirodom prirode i čovjeka. Ali ako čovjek svijet i sebe vidi kao „sirovinu“, za koga je on još „sirovina“, osim za sebe sama? Životinje ne proizvode, a Bog to više ne mora. Suvremena ποιησις (pro-iz-vođenje) više nema ništa s prirodom, ona je još samo τέχνη znanstvene naručljivosti bića. Heidegger se s pravom pita: „Wie weit weg muß die Natur-wissenschaft von der Natur sein, daß sie das auf ihr gegründete Wüten der Technik als ihren Erfolg bucht?“ (Heidegger 2014: 94,72) Knjiženje uspjeha prirodne znanosti na njoj utemeljenim divljanjem izumiteljstva „izuma“ uvod je u tehniku totalitarizma. Nadzor nad pro-iz-vođenjem života krije u sebi „opasnost da sebe doživljavamo kao instrumente koji se trebaju dizajnirati, optimizirati i programirati“ (Frischmann i Selinger 2018: Predgovor Carr, Nicolas). Utoliko, neumjerenost nije samo „neumjerenost hedonizma“ (Cifrić 2015:159) nego neumjerenost akceleracije „ljudskoga procvata“ koja se u projektu vizije Humanity 2.0 nudi kao „vrsta globalne civilizacije kojoj bismo trebali težiti“. „We are a Human Flourishing Accelerator“ (Humanity 2.0) zvuči gotovo kao „We are Borg“ (Star Trek VIII First Contac). Počelo je, međutim, mnogo prije: sa sectio anatomica i kinetizmom, takoreći – krležijanski (Krleža :1996,60) – „razvudenje kotriženje i na kotrige razrezavanje tela človečeg“. „Človek je ne spoznal Nature još dosti.“

07.

Spoznaja prirode i prirode čovjeka vuče svoje podrijetlo iz filozofije. Svoje podrijetlo iz filozofije vuku i znanosti. Cartezijanski fiziološki kinetizam oslanja se na fiziološka otkrića XVII. stoljeća: Keplerovo tumačenje očnoga vida optičkim instrumentima, Harveyev crtež krvotoka potiču mehanicističku interpretaciju, za Descartesa je životinja bila stroj, ali ne odmah i čovjek. Newton je još „filozof prirode“, ako se i bavio „alke-mijom“, pa i njegovo kapitalno djelo nosi naslov: Philosophiae naturalis principia mathematica (1687) (Matematička načela filozofije prirode). Filozofska i prirodnozastvena predigra završavaju 1748. godine La Mettrijevim naslovom L’homme machine (Čovjek stroj). Ali tu još postoji „duša“ kao načelo organizacije bića. Život je, istina, sveden na ideologiju pohlepe, požude, naslade ... goli hedonizam. Već tada, dakle, vrijedi da je svijet „sustav nemorala, korupcije i legalne eksploatacije“ (Cifrić 2015: 155), a život „predmet manipulacije“. Kako „ne postoje oporbeni subjekti“ niti mehanizmi koji se suvremenoj tehno-industrijskoj proizvodnji mogu oduprijeti (Cifrić 2015: 155), uravnoteženi sustav prirode jedino je mjesto na kojemu može „rasti ono spasonosno“

(Hölderlin). Ostaje ipak otvorenim pitanje – dokle tehno-industrijski sustavi mogu „gutati“ prirodne sustave (Cifrić 2015: 153). Genetske manipulacije „prirodom“ čovjeka i susvijeta teže preinaci same osnove čovjekova života u svijetu.

Kad je čovjek postao informacijskim genetskim defektom, na djelu je reprogramiranje života i potraga za formulom svijeta kao riješenom zagonetkom ljudskoga opstanaka. Molekularna biologija, manipulativna tehnologija genima, sustavi agresije „znanstvenoga znanja“, preinaka čovjeka i njegova susvijeta, dakle nadodređenost prirode tehnikom prijeti da tehnika postane jedinom čovjekom „prirodom“. Život u „biotehnologijsko doba“ (Rifkin 1998) postaje „crnom kutijom“ prirode. Premda nukleotidne transkripcije nisu život – pa ni umjetni, gotovo je izvjesno da će sudbina Zemlje u rukama znanosti završiti kao potrošno umjetno nasljedstvo.

08.

Prije negoli su znanosti „omogućile ljudima da ne budu religiozni“ (Weinberg), bogovi su im već podarili „vatra“. Pobuna Titana protiv bogova ljudima je omogućila neakcelerirani procvat. Okovani čovjekoljubac i raspeti bogočovjek postaju žrtvama spoznaj(n)e preinake. Ljubav prema vatri i vatra ljubavi nisu čovjekov put u absolutum nove racionalnosti „s onu stranu smrti“ nego put u izvornu igru kulture i prirode, gdje „produljeni životni vijek“ nije *causa efficiens* znanstveno tehničkog „pravljenje“, nego ono Heraklitovo „jedno isto u nama: živo i mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro. Jer to, promijenivši se, jest ono, i ono, promijenivši se, jest to“ (Heraklit 1983:1,88 [87]).

Možda su „ljudska mišljenja“ upravo tu postala „dječje igračke“ (Heraklit 1983:1,70 [79]).

„Znanstvena“ metodološka ortodoksija gradi apriorne sustave podržane mnoštvom „jezičnih igara“. Ryle i Russell postali s teorijom acquaintance („upoznavanje“) začinjavcima znanstvene spoznaje, a Wittgenstein i Chomsky začinjavcima „filozofije jezika“. Jedini se napredak u znanosti sada sastoji u tome da se metodologijom „pravila igre“ svako filozofijsko pitanje proglasi opakim kršenjem pravila jezične igre i povratkom u „besmisao“. Ako bi znanost (i filozofija) bile samo logička sintaksa jezika (Carnap 1934), „jezične igre“ (Wittgenstein 1958: 5), pitanje je, je li sve što se stječe u jeziku zbiljsko, kao ona „politehnička“ filozofija ili kao ona „postmoderna“ znanost, kao Bog ili besmrtnost. „Jezične igre“ znanosti povratak su u Platonovoj prisposobi o pećini. Ali „ontološke inovacije“ nisu više sjena, nego „trivijalna zbilja“ (Babich 2009: VII, 178-208). Globalna politika i globalna ekonomija akceleriraju „ritam moderne pohlepe“ dovodeći u sukob socijalni i prirodni sustav (Cifrić 2015: 159). Rezidualna se država još tu i tamo pokazuje kao zadnji korektiv tehno-industrijske brendizirane proizvodnje „blagostanja“, a o etici se raspravlja još samo da bi se lamentiralo nad ljudskom savješću i dostojanstvom. Zemlja je postala globalnim tržištem, realno i virtualno, od „prehrambenih“ artikala do klinika plodnosti jajnih stanica. Etika i bioetika⁵

su se unatoč bioetičkoj ekumeni (Cifrić 2007, 2015:159) i globalnoj gospodarskoj etici svele na „minimalni konsenzus“ (usp. Hans Küng 1990) svjetskoga ethosa, a u Deklaraciji o svjetskoj etici (1993) na etičke kodekse i etiku differentialis svjetskih religija.

Globalna ekonomija i globalno tržište traže i globalnu etiku, ali ona već dugo ne počiva ni na kakvoj theodiceji, nego na tehnodiceji (Poser 2011). Pitanje o tome s obzirom na tehnologiju izmjene svijeta života pitanje je nepredvidljivosti učinaka na biosferu⁶. Ako je tehnika (τέχνη) od početaka zapadnjačke civilizacije sastavni dio bioetičke ekumene (Cifrić 2009: 26) odnosno kulture baš kao i etika (ἠθός), etika „promjene svijesti“ usred prepoznatoga Zla (Deklaracija 1993) neće čovjeka s „opakim mislima“ od početka osloboditi toga Zla.

Bilješke

1 Vidi: Hegel. G. W. F.: Es ist das Bewußtsein des Verlustes aller Wesenheit in dieser Gewißheit seiner und des Verlustes eben dieses Wissens von sich – der Substanz wie des Selbsts, es ist der Schmerz, der sich als das harte Wort ausspricht, daß Gott gestorben ist. (Freeeditorail: 253/254, Phenomenologie des Geistes)

Nietzsche, F.: „Gott ist tot! Gott bleibt tot! Und wir haben ihn getötet.“ (Die fröhliche Wissenschaft“, Aph. 125)

Heidegger. M.: Das Wort ‚Gott ist tot‘ ist kein atheistischer Lehrsatz, sondern die Formel für die Grunderfahrung eines Ereignisses der abendländischen Geschichte. (Nietzsche I, 183)

2 Descartes, René (2011 ePub) Discours de la méthode (1637); Nietzsche, Friedrich (1879). Menschliches, Allzumenschliches (Ein Buch für freie Geister) „...denn die Wissenschaft drängt zur absoluten Herrschaft ihrer Methode.“ (&278)

3 „Ontologije su u informatici formalni modeli područja primjene koji podržavaju komunikaciju između ljudskih i / ili strojnih aktera i na taj način olakšavaju razmjenu i dijeljenje znanja u tvrtkama... Tisuće ontologija već postoje širom svijeta... Da bi se omogućila interoperabilnost između softverskih agenata ili web usluga na njima, semantička integracija ontologija apsolutno je nužan preduvjet.“ Ontologije su strukturirani resursi složenih semantičkih informacija (Pellegrini, Blumauer 2006).

4 Internet of Things (Internet stvari) (IoT) – integrativna mrežna infrastruktura za komunikaciju, kontrolu i razmjenu podataka, odnosno serija objekata ili uređaja kojima se mogu prenositi informacije bežičnom vezom preko Interneta koristeći obično mobilne aplikacije za nadzor ili upravljanje.

Semantik Web (Semantički Web) produžetak je World Wide Weba standardima koje postavlja W3C konzorcij. Cilj Semantičkog weba je učiniti internetske podatke strojno čitljivima.

5 Bioetika je podskupina etike koja pruža obrazložena i obranjiva rješenja koja uključuju etička načela za stvarne ili predviđene moralne dileme s kojima se suočavaju kliničari u medicini i biologiji. Za razliku od profesionalnog bontona, koji se odnosi na standarde koji reguliraju odnose i interakcije između praktičara, bioetika se bavi odnosima između praktičara i pacijenata, praktičara i društva te društva i pacijenata. (Iserson, Keneth V. 1999:513, Principles of biomedical etics, Article in Emergency Medicine Clinics of North America)

6 „Energetski problem daje drastičan primjer takve neizbježne i sudbonosne tragedije. Ponovna upotreba fosilnih goriva mogla bi učiniti zemlju nenaseljivom za ljude; ali trenutno smanjenje potrošnje energije na razinu obnovljivih izvora energije izgladnjivalo bi milijune ljudi. Za što god se odlučimo, to će biti samo mjera manjeg zla, čak i ako se mogu pronaći i iskoristiti drugi izvori energije“ (Poser 2011). Ali to više nije leibnizovski shvaćeno „zlo“.

Literatura

- Aristotel (1988). *Politika* (prijevod s grčkoga Tomislav Ladan), Zagreb
- Babich, Babette (2009). *Die Beiträge als Heideggers Wille zur Macht. Nietzsche – Technik – Machenschaft* in: *Eines Gottes Glück, voller Macht und Liebe*, Weimar: Bauhaus-Universitätsverlag, Kapitel VII, S. 178-208.
- Boldt, J., i Muller, O. (2008), *Newtons of the leaves of grass*. *Nature Biotechnology* 26(4):387-389; Presidential Commission...
- Bostrom, Nick (2003) *Are We Living in a Computer Simulation? The Philosophical Quarterly*, Volume 53, Issue 211, Pages 243–255
- Carnap, Rudolf (1934). *Logische Syntax der Sprache*, Wien
- Cifrić, Ivan (2009). *Pojmovnik kulture i okoliša*, Zaporešić
- Cifrić, Ivan (2015). *Ekologija vremena i kultura zidova*, Zagreb
- De Grey, Aubrey i Jasper, David Nicholas (2007). *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs that Could Reverse Human Aging in Our Lifetime*. New York
- De Grey, Aubrey. (2009). *The singularity and the methuselarity: Similarities and differences*. *Studies in health technology and informatics*, 149, 195-202. 10.3233/978-1-60750-050-6-195.
- Descartes, René (2011). *Discours de la méthode* (1637) Édition électronique (ePub) v.: 1,0
- Flechtheim, O. K. (1993). *Futurologie als „Dritte Kraft“*, Zürich
- Frischmann, Brett i Selinger, Evan (2018). *Re-engineering Humanity*, Cambridge Univ. Press, Predgovor Nicolas Carr
- Goclenii, Rodolphi (1613). *Lexicon philosophicum, quo tanquam clave philosophiae fores aperiuntur* (reprint: Hildesheim, 1980)
- Gruber, T. (1993). *A Translation Approach to Portable Ontology Specification*. *Knowledge Acquisition*, 5(1993)2, 199-220.
- Hegel, G. W. F. (Freeeditorial) *Phenomenologie des Geistes*.
- Heidegger, M. (1989). *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, GA 65, Frankfurt am Main.
- Homer (1915). *Odiseja* (prijevod s grčkoga Tomo Maretić), Zagreb
- Iseron, Keneth V. (1999). *Principles of biomedical etics*, Article in *Emergency Medicine Clinics of North America*, Arizona
- Hans Küng (1990) *Projekt Weltethos*, München
- Legée, Georgette (1987) *L'Homme de René Descartes (éditions de 1662 et 1664): Physiologie et mécanisme* (Communication présentée à la séance du 19 décembre 1987 de la Société française d'Histoire de la Médecine).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (2013). *Die Theodizee von der Güte Gottes, der Freiheit des Menschen und dem Ursprung des Übels*. Vorwort, Abhandlung, erster und zweiter Teil. Hrsg. von der Wissenschaftlichen Buchgesellschaft Darmstadt

- Nietzsche, Friedrich (1874). *Unzeitgemässe Betrachtungen. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, Leipzig
- Poser, Hans (2011). *Von der Theodizee zur Technodizee. Ein altes Problem in neuer Gestalt*
- Radtchenko-Draillard, S. (2021). Sudbine ljudskog faktora u znanosti i suvremenom društvu u doba digitalizacije. *Akademski pisma*, Članak 873. <https://doi.org/10.20935/AL873>
- Ranisch, Robert i Sorgner, Stefan Lorenz (Eds.) (2014). *Post- and Transhumanism: An Introduction*, Frankfurt am Main
- Rifkin, Jeremy (1998). *Das biotechnologische Zeitalter*, München
- Silver, Lee M. (1998). *Das geklonte Paradies*, München
- Roco, Mihail C. i Bainbridge, William Sims (2003). *Converging Technologies for Improving Human Performance: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology, and Cognitive Science (NBIC)*, Springer, Dordrecht
- More, Max (1990). *Transhumanismus – Auf dem Weg zu einer futuristischen Philosophie*. MaxMore.de. <http://www.maxmore.com/transhum.htm>
- Schopenhauer, A. (2008). *Studies in Pessimism, On Human Nature, and Religion: a Dialogue*, etc. Digireads.com.
- Silver, Lee M. (1998). *Das geklonte Paradies*, München
- Wittgenstein, Ludwig (1958). *Philosophische Untersuchungen (dvojezično)*, Oxford

IVANU CIFRIĆU PRIJATELJU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.16>

STRME STIJENE SUĐURĐA

Sve lijepo stiže odozgo
Pa tako i Šipan najljepši među Elafitima
Zlatni otok ladanja
Dubrovačke renesansne vlastele
Nadnijeto nad smokve masline česmine vinograde
Sunce spušta razdrobljenu melankoliju osame
Na Cvijetu i Skočibuhu
Na Papina poslanika u Dubrovniku
Biskupa Michelangelova prijatelja
Svud more ljubavnica
Opasuje strme stijene Suđurđa
Ovdje emocije izmiču kontroli
Na šiljatom kamenju
Prevrću se usamljene sirene
Izgorjele djevojke
Zabavljene svojim tijelom
Ko galebi perjem

1 Nikola Tadić, filozof i pjesnik, dipl. filozofiju i komparativnu književnost, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

SMIJEH TALESA DO NEBESA

Kad se iz provalije jame iskobeljao
 Kad je na noge stao
 Još su mu u glavi pjevale letjele
 Sve zvijezde ljetnog neba
 Ničeg se nije sjećao
 Dok je računao
 Osim onog praskavog smijeha
 Vrelih mokrih usana
 Robinje ironičnog brzog jezika
 Ti bi u nebo
 O svemiru zvijezdama
 A ni zemljom hodati ne znaš
 Iako je upravo proračunao pomrčinu sunca
 Iako je domislio da je prapočelo svega voda
 Ipak ga je prizemljila
 Zapekla pogodila
 Nasmijana strasna zaigrana
 Neugasla zvijezda zemaljska
 Ženska ljepota

CIFRIĆEVA SOCIOLOŠKA INVENCIJA

Preneraženi zgroženi okrutnom sudbinom ove jedine zemlje
 Slomljeni zlima mržnjama lažima društvenim mrežama
 Svim onim što suvremeni čovjek čini planeti Zemlji i bližnjima
 Ratovima glađu eksploatacijom pljačkanjima svekolikih resursa
 Zagadenjima požarima poplavama svjetlima klimatskim promjenama
 Neobrazovanjem glupošću netolerancijom bjesnilom ravnodušnih religija
 Zanesen slobodama ljudskim pravima ekologijom oslobođenjem čovjeka
 Traženjem utočišta ranjenim ugroženim drugačijim odbačenim skupinama
 U društvu s nestorima Rudijem Supekom Ivom Kuvačićem učiteljima i prijateljima
 Šećeš se nesputan radostan Pantheonom filozofa sociologa pjesnika Zagreba
 Subverzivnom peripatetičkom ogrizovićevskom polemičkom scenom Cvjetnog trga
 Neizgubljen ti i na tom svom rascvalom nebu nasmijan hrabar karakteran
 Istražuješ pokrećeš preobražaje branitelj si kritičkog mišljenja praviš razlike
 Polemiziraš objavljuješ nebeske sociološke ekološke zvjezdane časopise
 Bistri promatrač i erudita humboltovac svoje radove sočno ilustrira anegdotama
 Šalje ih svemirima nagovara kao i nas na potrebu mijenjanja životnog stila
 S porukama o preživljavanju dok Grčka gori u modrinama kolovoza
 Suzama Svetog Lovre u noćima za pamćenje tužan i bespomoćan pred zlom i ljepotama

Sociološkom invencijom odgovornošću moralom zdravim razumom
Budiš pospane velikane
Još ti se dušom ljubav i sloboda tolerancija ekološki etos pravednost i istina
Tuku i bore za čovjeka i naš Svijet poput Prometeja dobri Ivane
„Tebi i onom Asklepiju bogu medicine dugujemo žrtvenog pijetla“

S DALAJ LAMOM U UNI I ŠUMAMA

Na otoci okružen poklonicima
Hladovinom iskošenih starih vrba brijestova
Ovjenčan divljom lozom oporim crnim grozdovima
Bodljikavim grmovima slatkih modrih kupina
S čvorcima lastavicama rodama čapljama divljim patkama
Razgovaram postavljam pitanja onako metoda Sokrata
Kod notorno svadljivih vrabaca nisam još došao na loš glas
Iako sam pun poredbi i namjerno dvoznačan otoka nije Proročište u Delfima
Jedan drugi kritički govor iznosim ne onaj ironični „ znam da ništa ne znam „
Ovdje pripovijedam o zagađenosti o bespomoćnosti opstanka šuma rijeka mora
Riba ptica životinja ljudskih bića leptira netopira
Zašto pjesnika zastrašuje pomisao da nam je budućnost tako nesigurna nepoznata
O preživljavanju istražuje promišlja „ Ova jedina zemlja „ sociološka invencija
Modernog društva i svjetskog etosa razvoja i okoliša
Dragih profesora R Supeka I Kuvačića I Cifrića V Katunarića R Kalanja
E Ćimića N Skledara N Viskovića i njihovih učenika
I onoga što objavljuje živi radi i govori neobeshrabreni svagda protjerivani
Radosni nas mijani tibetanski duhovni vođa Dalaj Lama
Koji naglašava himalajski značaj poučavanja učenja boljeg obrazovanja
Angažiranja za više mira tolerancije suosjećanja odgovornosti rada istraživanja
Stvaralaštva ljubavi slobode hrabrosti istine empatije ljudskih prava prava životinja

NE MOGU ZATOMITI SVOJ LIRIZAM

Pjesnik sam filozof sociolog po mašti snovima nostalgiji sjećanjima
Iako izbliza proučavam kad je riječ o Uni ne mogu zatomiti svoj lirizam
Pa tako pjevam ljudima pticama ribama ružama kukuruzištima vinogradima
U gostionicama grotesknoj karikaturi Platonove Gozbe Uni na obalama
Opijam se oštrom šljivovicom vlastitih riječi oporim vinskim stihovima
Polako tabanam šumama duha nizbrdicama
Mnoga su stabla pala osušila se urušila slomila nestala
Ni tornjeva crkava nema starih hrastova
I most je srušen nakošene su kule zamka Zrinskih – Frankopana

Svoju sudbinu živote nanovo stvaramo zaljubljeniji nego ikada
Ko ptice šarene nebeske radosne što u modrinama
Na starim stablima pletu nova gnijezda

U PJESMAMA IZNOVA UŽIVA

Una u šumama maštu zelena osmijeha raspršila
Izlazak iz labirinta hrastova zalutala šepava Kelta druida
Urušena pjesnika
Prepoznavanjem grljenjem čvornatih oltara stabala doticanjem dlanovima
U noći mlada mjeseca zagonetnu pjesmicu besmislicu starcu Nimfa zapjevala
Radošću melankoliju preduhitrila
Vrt ljubavi poezije mita erudicije književnog meteža
Metaforama srce nasmijala
Opet je sve kao prije i sve se mijenja
U pjesmama iznova uživa

SEVERU SLETI SISKU

Severu sleti Sisku dolepršaj do blatna dna starim prijateljima
Iz svoga neokaljana koščata komarevačkog zamka u mekim travama
Obalama rijeka posutim keltskim i rimskim mostovima rascvalim lipama
Pa poslušaj pogledaj istim zajedničkim očima željnim doživljaja
Faličkim šalama mladića
Neobuzdane strasne radosne nasmijane pjesme nimfi djevojaka kupačica
Upućene onom što nije vječno mladosti ljubavi sreći ljepotama

SIJEČANJ

Siječanj je bijeli mjesec siječanj je crni mjesec
Vratio sam se u najhladnijem od svih mjeseci
Najmračnijem
Padaju snjegovi
Zima je moje godišnje doba
Gore na brijegu u školu ulaze djeca
U pustoj ulici što se koso širi
Šutljive srušene spaljene kuće
Razgovaram sa snijegom i on me razumije
Oba padamo
S onu stranu srušena mosta pali se i gasi svjetlo
Izlazim na obalu Une

Pa gledam kako na otoku na poleglim granama vrba
Svjetlucaju velike sive čaplje
Mračilo se
Umorna od svjetla s vrha jele glasala se sova
Sklopivši oči čuo sam kako neko dijete zove
Okrenuo sam se
U dubini nebo je bilo prepuno crne bjeline
Opet će snjegovi

BORAVEĆI ČESTO NA DNU RIJEKE

Teško natovaren u djetinjstvu krajolikom koji ne gubi ljepotu
Uz njega zavezan poput čamca rastrzanog valovima Une
Znao sam da je ta ideja ta slika
U biti moja žarka želja za ljepotom
Blagi začetnik umjetnosti
Tako i danas kad vječno traje zima
Noseći usud Apokalipse
Poduprt intelektualnom poputbinom zrelih godina
Erudicijom osjećajima zaludnosti sjećanjima
No nikad u mirnacu
Opet to znam i opet tamo putujem u mislima ili u snu
Boraveći često na dnu rijeke
Poput raspletenih zelenih trava
Ili svilenih tabana dječijih nogu
Zabljesnut plosnatom ribom crvenperkom
Tromom hladovinom hrastova mosta
Krijući u sebi utihle tamne šume
Mirise jorgovana procvalih lipa
Dugine boje razroka leptira
Koji ništa ne radi osim što sanja o vječnosti

GOVOR LJUBAVI

U vremenima zemljotresa i pandemije koronavirusa
Kakvim jezikom govore ljudi
Jezikom ljubavi

PJESNICI

Posao pjesnika temelji se na intuiciji erudiciji emocijama
Na snovima slikama fikciji riječima glazbi igrama sjećanjima iz djetinjstva
Na ljubavima

ZATRESLA SE OPASNA PODZEMLJA

Dok s Voltaireom i Candidom raspravljam
O našim višestrukim okrutnim zemljotresima i pandemijama
U Sisku Zagrebu Petrinji Cini H Kostajnici Dubrovniku i Lisabonu
Svagda gonjeni ravnodušnošću netolerancijom isključivostima
Inkvizicijom lomačama vjerskim zavrzlama
Bliskim zemaljskim ciljevima ignorantske transcendencije
Komemorativnim krilaticama lažnih obećanja velikih umova političara
Naivčine filozofi sociolozi pjesnici bistri promatrači zaključili
Da se bez smisla za humor i ljubav bez zdravog razuma
Bez obrađivanja svog vrta
Bez tolerancije kritičkog mišljenja i djelovanja
Bez obrazovanja istraživanja i znanja
Liječnika inženjera graditelja arhitekta staričara
Razgoneći zemaljske gluposti iluzije zbrke i užase strahovanja ovog svijeta
Ne bi trebalo govoriti o ljudskim nadama manama vrlinama nepredvidljivostima

JADIKOVKA

Hoće li ga se sjećati
Hoće li ga i poslije smrti u sutonima prepoznati
Iako se njegova pjesnička glasna ekscentrična recitatorska duša
Sve više udaljava
Slijedimo njegovu samotnu stazu zvijezdama
I nakon pandemije koronavirusa i razornog zemljotresa
Nakon strahova tjeskoba nepredvidljivosti bespuća
Sever je nepokretni pokretač naših emocija ljubavi pjesništva
Mladim je pjesnicima paradigma stvaralaštva

POVJERENJE U ZNANOST

Odonda od kraja prosinca
Zaredaše dani i noći potresa pandemije covida virusa
Urušavanja naših duša i tijela strahovima
Tjeskobama bez spavanja i sna

Nekada nas održavala nada i teorija spasa
Teologija
I ona Holderlinova
„ Ali tamo gdje je opasnost raste i ono spasonosno „
A danas
Danas bi nas mogla spasiti znanost

LJETO IZNAD RAŽNJA

Maestral malog mora škure otvara
U hladovini krošanja maslina česmina smokava bajama
U mirisima lavande ružmarina
Cvrčak cvrči ritam udara
Recitira
Citira Nazora
Iz prezrela grozda Babića cvrkut grdelina
Sreću naviješta

BAKANALIJE U BLATU

Nakon putovanja pješačenja ulicama trgovima Zagreba
Sever u „ Blatu „ pod šankom umoran i pijan meditira
Sređuje posrnuli kaos poezije tama ga stvorila
Sa zapada od „ Kavkaza „ iz sumraka HNK – a
Očekuje nasmijana pod francuskom kapom radosna krasna prekrasna
Brkata rođaka slikara čarobnjaka scenografa grafičara ilustratora
Pjetla na pleteru ljeskova plota zavičajna Komareva
Ivicu Antolčića
Poslije loza travarica crne kruške šljivovica
Častit će ga srdelama giricama sirom maslinama
A pošto popiju popola litru Opola
Možda će pasti klapska pjesma
Možda nas zaprepasti provokacija neizbježna glasna recitacija

Za Ivana Cifrića prijatelja !

ISPRAĆAJ

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.17>

Prijatelju stari, dragi Cifra, tako sam te zvao, požurio sam iz Splita u metropolu da te pozdravim. Zadnji put da te pozdravim, zajedno s tvojim kolegama, academicima iz Razreda za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Stoje tu, u ovoj hladnoj mirogojskoj mramornoj prostoriji rastanaka, tužni i nijemi.

Navikli smo bili na tvoju staloženost i mirnoću, razvučen i tih glas, voljeli tvoje poštenje i marljivost, etičnost i toleranciju, cijenili tvoje vizije društva blagostanja i slobodnih, jednakih i solidarnih pučana, ekološki osviještenih. Tvojih prosvjećenih i neprosvjećenih Hrvata, kakvi već jesmo. Kako ćemo sada ispuniti prazninu koju nam ostavljaš? Tužni smo jer smo osiromašeni za jednoga vrhunskog znanstvenika, redovitoga člana Hrvatske akademije znanosti, sjajnog sveučilišnog profesora, emerita, pedantnog pisca knjiga, iskrenog i dragog prijatelja s kojim smo vodili duge razgovore o sociološkim, političkim i filozofskim dvojbama, hrvatskome društvu, sociološkim imaginacijama, religijama, zaštiti slavonskih ravnica i šuma u Petrijevcima i prozračnog uzobalja dolje u mojemu jadranskom okolišu.

U svojim znanstvenim radovima i osobnim angažiranjem zalagao se za pravedniji svijet bez oružanih sukoba, poštivanje prava i sloboda čovjeka, očuvani okoliš i suzbijanje siromaštva.

Sinoć sam čitao dnevničke zapise iz vremena kada smo kao ministri služili domovini u ratnoj Vladi demokratskog jedinstva. Četvrtoga prosinca 1991. uputili smo se,

¹ Akademik dr. sc. Davorin Rudolf, red. prof. u miru, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

zajedno s ministrom Perom Kriste, iz Zagreba u opkoljeni Dubrovnik. Petoga prosinca 1991., u ime hrvatske vlade, pregovarali smo u Cavtatu s admiralima i generalima Jugoslavenske armije o prestanku napadaja na drevni Grad. Sjećam se tvoje mirnoće, dok si onako uz lulu, spokojno, razvučeno i s mnogo takta, tumačio našu nesreću da se međusobno trijebimo, nepotrebno i balkanski necivilizirano- A prvi smo susjedi.

Navečer smo sastavili i potpisali sporazum o prestanku sukoba. Nažalost, sutradan, u svitanje 6. prosinca 1991., unatoč postignutome dogovoru, započeo je najteži oružani napadaj Armije u čitavoj, dugoj povijesti Dubrovnika. Požari, topovske granate i zastrašujuće rakete *maljutke* slijetale su odasvud. Na kraju smo, nakon ponovnih mučnih i dramatičnih pregovora, zahvaljujući i tvojoj hrabrosti, tvojim pregovaračkim umijećima i tvomemu junaštvu, uspjeli postići definitivno primirje i zaustaviti razaranja.

Predložio si da na neku od obljetnica razaranja Dubrovnika dođemo u Grad osvježiti sjećanja. Nažalost, nikada se nismo našli u Dubrovniku. Požurio si u svoje daleke gajeve i ravnice, svoj mitski Parnas gdje miruju nekakve široke zelene drave, save i dunavi, i stoluju ljudi učeni. Otišao si i rastužio sve nas. Svoje stare frendove koji smo te voljeli i neizmjereno cijenili.

Fališ nam. Počivaj spokojno u tome svome gaju raskošnoga slavonska hrašća i starih maslina u kojemu nestašno skaču tiči pjevači i čuju se zlatne harfe. Nježno te pozdravljam! Bok Cifra, stari moj. Bok!

NEKROLOG AKADEMIKU IVANU CIFRIĆU

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.18>

Poštovani članovi obitelji, kolege i kolegice, akademici,

Dopustite da se u ime Hrvatskog sociološkog društva s nekoliko riječi oprostim se od našeg dugogodišnjeg člana akademika Ivana Cifrića. Bio je jedan od uvijek aktivnih, vrijednih članova, obnašao je dužnost tajnika i predsjednika društva. Kao mlada sociologinja svoje članstvo u našoj profesionalnoj asocijaciji započela sam kao tajnica predsjedniku profesoru Cifriću, mom bivšem profesoru statistike i sociologije sela i budućem mentoru moje doktorske disertacije.

Već tada uvjerala sam se koliko je njegova marljivost i radna disciplina bila uzorna. Energija i uvijek nemirni duh pun novih ideja i projekata nisu ga nikad napuštali, do kraja. Organizirao je mnoge znanstvene skupove, Ljetnu sociološku školu u Crikvenici kroz koje su prošle mnoge generacije studenata, uporno je radio na redovitom izlaze-nju časopisa Socijalna ekologija, na Biblioteci Razvoj i okoliš u kojoj su mnogi mladi sociolozi objavili svoje prve knjige. Oduvijek je naglašavao kako treba pisati i objavljiva-ti, ostaviti pisanu riječ, jer ona ostaje.

Sociološka zajednica izgubila je jednog od najzaslužnijih članova. Njegov život bio je posvećen promicanju i razvoju sociologije. Naša sociologija kao znanost i kao profesija bila bi mnogo siromašnija bez njegovog neumornog plodnog rada. Ivan Cifrić posvetio je život izgradnji sociologije, otvaranju novih područja istraživanja oblikujući nove sociološke discipline, dokazivanju velikih potencijala naše discipline u kreiranju

¹ Dr. sc. Jasminka Lažnjak, red. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

politika, stvaranju humanijeg, pravednijeg, društva očuvanog ekološkog suvereniteta i bez kulture zidova kako je pisao u svojoj pretposljednjoj knjizi.

I zato mu dugujemo veliku zahvalnost.

Međutim ta njegova izuzetna radna etika nikad nije bila na putu njegovoj bečarskoj slavonskoj duši. Mnoge generacije studenata i kolega provele su s njim sate razgovarajući uz časicu u običnim, malim birtijama i tavernama. Neformalno druženje uz čašu vina, zalogaj čvaraka i slanine naučilo nas je kako se stvara i održava zajednica, da bez tog nema naše „gemeinschaft“, sociološke zajednice. I za te sate podučavanja društvenosti, veliko hvala.

Dragi profesore, dragi kolega, neka ti je vječna slava i hvala!

Iskrena sućut obitelji u ime HSD-a i moje osobno!

PROF. DR. SC. IVAN CIFRIĆ (1946.-2018.)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.19>

Poštovane članice i članovi Akademije, poštovane kolegice i kolege,

Danas smo se okupili ovdje u Akademiji da se prisjetimo i da još jednom damo počast našem dragom profesoru i akademiku, kolegi i prijatelju Ivanu Cifriću.

Prof. Cifrić je uvijek bio i ostao izuzetno zanimljiv i osebujan sugovornik i suradnik, oštrog uma i još oštrijih primjedbi, radoholičar kojeg puka činjenica fizičke odsutnosti ne može spriječiti u daljnjem radu.

Da je tome tako govori i činjenica da je u proteklih godinu dana prof. Cifrić objavio jednu knjigu i više znanstvenih radova u znanstvenim časopisima, a u pripremi je još jedna knjiga i nekoliko radova. I po tome, prof. Cifrić je još uvijek tu, među nama, o njegovim radovima se govori, raspravlja, njegove knjige se promoviraju, a njegove ideje i zamisli prenose dalje.

Već ga vidim kako s onim pomalo zagonetnim osmjehom, između dva dima lule i jednog gutljaja mladog vina, govori „Bit će toga još!“.

Prof. Cifrića sam upoznao na studiju kao student 2. godine sociologije negdje 92/93 godine kada nam je predavao jedan ne baš zanimljiv kolegij. Prilikom pisanja ispita u D-3 sjedio sam u prvom redu do katedre, profesor je šetao okolo pušeći lulu. Kada sam zapeo na jednom pitanju poluglasno sam, malo u šali a malo i u zbilji, rekao „Bože moj, zašto si me ostavio?“, a prof. je polako došao do mene i šapnuo mi „Zato što je mislio da možete sami“.

¹ Dr. sc. Krunoslav Nikodem, red. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Poslije sam upisao poslijediplomski studij Socijalne ekologije koji je vodio prof. Cifrić i tako smo se i bolje upoznali, a bio mi je i predsjednik povjerenstva na obrani magistrarskog rada. Bilo je to u prosincu 2002. godine, nekoliko dana prije Božića. Obrana je bila duga i žestoka, trajala je više od 3 sata, povjerenstvo je raspravljalo sa mnom kao kandidatom, ali i međusobno, sučeljavajući različite stavove i argumente. U cijeloj toj raspravi i ja sam imao više pitanja za članove povjerenstva, no u jednom trenutku prof. Cifrić je ugasio lulu, prekinuo raspravu i obratio mi se riječima: „Ne može kandidat ispitivati povjerenstvo.“

Dva mjeseca poslije pozvao me je da dođem raditi na Odsjek kao znanstveni novak na njegovom projektu, što sam ja i prihvatio, te smo sljedećih 5 godina intenzivno surađivali i radili zajedno. Prof. Cifrić je bio i moj mentor u izradi doktorske disertacije, sjećam se kako mi je dao puno primjedbi i napomena na jednu od prvih verzija disertacije očekujući, između sad već poslovičnih dimova lule, moj otpor i negodovanje zbog tolikog broja primjedbi, no ja sam mu samo zahvalio na tolikom trudu i pomoći. Poslije više nije imao primjedbi.

Nakon tih 5 godina ja sam dobio docenturu i preselio se u drugu sobu, a prof. je dobio novu asistenticu tako da nismo više toliko intenzivno surađivali. No i dalje smo radili zajedno, kako na projektima tako i u nastavi. Zadnjih godina, kada je profesovo zdravlje bilo vidljivo narušeno, znao je doći do mene, sjesti, zapaliti lulu i malo govoriti, uglavnom o planovima za novu knjigu, ili neki novi rad, ili je znao štititi, kao da uz dim lule polako sagledava što je do sada napravio i što bi se sve još trebalo i valjalo napraviti.

Zadnji put kada sam bio kod prof. Cifrića doma, negdje godinu i pol dana prije njegovog odlaska, došao sam pod izgovorom sastavljanja što potpunije biografije, iako sam znao više manje sve važnije detalje, no prof. je tada rijetko dolazio na fakultet i to mi je bila dobra prilika da se vidimo i ispričamo.

Sjedili smo u kuhinji, pili rakiju, jeli domaće slavonske kobasice, i pričali o poslu i životu, kako je nekada bilo i kako je sada.

Prof. Cifrić je volio društvo, volio je popiti, pa i zapjevati, a posebno mu je bila draga pjesma Ive Kozarca, koji je preminuo prije 109 godina i 4 dana, čije stihove ću sada za kraj pročitati:

M I L O V O S A M

Milovo sam garave i plave,
Dosta cura za života svoga,
Al što tebe – to nijednu tako,
Curo draga iz sokaka moga.

Tarabe sam rad' tebe preskako,
Po baštenih skrivao se kuti,
I kad jasmin i kad dunje mire
I kad lišće i vene i žuti...

K tebi, curo, šaljo sam se draga
Kroza straže oca ti i maje,
Kruhom pito lajava Garova,
Dok ti vrele kradoh poljubljaje...

Čak i danas ja ti drščem, čeznem,
Vazda željan zagrljaja tvoga,
Pregorjet te ne znam i ne mogu,
Curo draga iz sokaka moga.

Prof. dr. sc. Ivan Cifrić cijeli je svoj radni vijek, gotovo 50 godina, proveo na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i posvetio ga unapređenju i promicanju sociologije u Hrvatskoj, posebno socijalne ekologije čiji je bio začetnik i najistaknutiji predstavnik u domaćoj znanstvenoj zajednici i šire.

Prof. Ivan Cifrić rođen je u Petrijevcima 22. siječnja 1946. godine. Osmogodišnju školu završio u Petrijevcima, gimnaziju u Osijeku, a na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je sociologiju i filozofiju 1969. godine, magistrirao je 1973. a doktorirao 1980. godine.

Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izabran je za asistenta 1970. godine, za docenta 1981. godine, za redovitog profesora u trajnom zvanju 1997. godine, a za profesora emeritusa 2017. godine.

Profesor Cifrić ostavio je neizbrisiv trag i dao ogroman doprinos razvoju sociologije u Hrvatskoj u mnogim područjima od kojih ću istaknuti tek nekoliko:

1. Rad u nastavi

Kod nas na Odsjeku predavao je „Statistiku“, „Sociologiju sela“, „Sociologiju religije“ a u program studija sociologije uveo je predmete „Hrvatsko društvo“, „Socijalna ekologija“, „Sociologija obrazovanja“ (za sociologe) i „Etika okoliša“.

Organizirao je poslijediplomski znanstveni studij „Socijalna ekologija“ a bio je i voditelj Poslijediplomskog znanstvenog studija sociologije na Odsjeku za sociologiju.

Također je predavao „Sociologiju obrazovanja“ za studente PMF-a, Muzičke akademije i Defektologije, a „Socijalnu ekologiju“ na Odsjeku za sociologiju u Zadru, Hrvatskim studijima, te na Fakultetu kemijskog inženjerstva i tehnologije u Zagrebu. Sudjelovao je kao gost predavač ili voditelj kolegija na poslijediplomskim studijima u Zagrebu, Zadru i Ljubljani.

2. Rad na projektima

Prof. Cifrić je u razdoblju od 1986. do 2014. godine vodio više znanstvenih projekata: „Ekološka svijest mladih“ (1986.-'87.), „Ekološki aspekti društvenog razvoja“ (1986.-1990.), „Socijalnoekološki aspekti razvoja“ (1990.-1996.), „Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj“ (1996.-2000.), „Modernizacija i identitet hrvatskog društva“ (2002.-2005.), te „Modernizacija i identitet hrvatskog društva. Sociokulturne integracije i razvoj“ (2007.-2014.). Na posljednja dva sam i ja, prvo kao znanstveni novak i asistent a kasnije kao suradnik, bio dio njegovog projektnog tima.

3. Znanstveni rad

Prof. Cifrić je objavio preko stotinu znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima. Objavio je šesnaest knjiga i više od pedeset recenzija inozemnih knjiga. U svojim radovima i knjigama obuhvaća široka područja različitih tema, od pitanja međureligijskog dijaloga i globalizacije, biološke i kulturne raznolikosti, socioloških aspekata krajobraza, do pitanja sociokulturnog identiteta gdje razvija koncept relacijskih identiteta koji je primijenjen i u empirijskim istraživanjima. Osim toga, prof. Cifrić je bio glavni urednik i pokretač časopisa „Socijalna ekologija“ (1992.-2012.) i časopisne biblioteke „Razvoj i okoliš“ (od 1994.), a također je bio jedan od pokretača časopisa „Revija za sociologiju“. Bio je i član uredništva časopisa „Kulturni radnik“, „Revija za sociologiju“ i „Sociologija sela“.

4. Skrb o asistentima na odsjeku

Prof. Cifrić je, možda i više nego bilo tko drugi u 56-godišnjoj povijesti Odsjeka za sociologiju, skrbio za dolazak i znanstveno-nastavni i istraživački razvoj mladih sociologinja i sociologa.

Za svoj doista neumoran i iznimno predan rad prof. Cifrić je dobio i niz nagrada i priznanja, između ostalog nagrađen je „Velikom medaljom Filozofskog fakulteta“ (1991.), „Godišnjom državnom nagradom za znanost“ (2000.), i „Državnom nagradom za znanost za životno djelo“ (2014.).

Na kraju, sjećamo se prof. Cifrića, kao jednog od najuglednijih sociologa današnjice, čiji je odlazak veliki gubitak ne samo za naš odsjek i za sociologiju, već i za naše društvo u cjelini.

IN MEMORIAM: IVAN CIFRIĆ (1946–2018)¹

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.20>

U Zagrebu je, 23. studenog 2018. godine, preminuo Ivan Cifrić, redoviti profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, profesor emeritus i redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Napustio nas je jedan od najmarkantnijih, najaktivnijih i najplodotvornijih predstavnika suvremene hrvatske sociologije, učenik i sljedbenik Rudija Supeka, marljivi tvorac i graditelj sociološke znanosti u Hrvatskoj. Slika te znanosti bila bi znatno siromašnija bez njegove djelatne uloge i faktičkog prinosa. A to se nipošto ne bi smjelo zaboraviti. I upravo zbog toga – nimalo rutinski posthumno – dužni smo istaknuti nekoliko ključnih podataka ne samo o biografskoj i akademskoj putanji Ivana Cifrića nego i o naravi i značenju njegova znanstvenog opusa. Važno je da to znaju mlađi i budući naraštaju sociologa i oni koji drže do sociološke znanosti i njezinih tvoračkih aktera.

Ivan Cifrić rođen je u Petrijevcima 22. siječnja 1946. godine. Osmogodišnju je školu završio u rodnom mjestu, a gimnaziju u Osijeku. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je studijsku grupu sociologija (A) – filozofija (B) 1969. godine, magistrirao (1973.) i doktorirao (1980). Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izabran je za asistenta 1970. godine, za docenta 1981. godine, a za profesora u trajnom zvanju 1997. godine. Bio je stipendist Zaklade Alexander von Humboldt-Stiftung (1984/5, 1992. i 1994.). Na dodiplomskom studiju sociologije

1 Izvorno objavljeno u *Revija za sociologiju*, 49 (2019) (1): 123-127.

2 Dr. sc. Rade Kalanj, red. prof. u miru, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

na Filozofskom fakultetu u Zagrebu predavao je kolegije Statistika, Sociologija sela i Sociologija religije, a u program studija sociologije uveo je Hrvatsko društvo, Socijalnu ekologiju, Sociologiju obrazovanja i Etiku okoliša. Organizirao je poslijediplomski znanstveni studij Socijalna ekologija, a bio je voditelj i Poslijediplomskoga znanstvenog studija sociologije na Odsjeku za sociologiju. Pored nastavnih obveza na matičnom (Filozofskom) fakultetu, predavao je Sociologiju obrazovanja za studente Prirodoslovno-matematičkog fakulteta, Muzičke akademije i Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta, a Socijalnu ekologiju na Odsjeku za sociologiju Sveučilišta u Zadru, Hrvatskim studijima te na Fakultetu kemijskog inženjerstva i tehnologije u Zagrebu. Kao gost predavač ili voditelj kolegija sudjelovao je na poslijediplomskim studijima u Zagrebu, Zadru i Ljubljani. Organizirao je Sociološku ljetnu školu (Crikvenica, 1987.–1990.) i sudjelovao na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova. Pokrenuo je i vodio nekoliko znanstvenih projekata: Ekološka svijest mladih (1986.–1987.), Ekološki aspekti društvenog razvoja (1986.–1990.), Socijalnoekološki aspekti razvoja (1990.–1996.), Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj (1996.–2000.), Modernizacija i identitet hrvatskog društva (2002.–2005.) te Modernizacija i identitet hrvatskog društva: sociokulturne integracije i razvoj (2007.–2014.). Bio je pročelnik Odsjeka za sociologiju 1981.–1983. i 1996.–1998; višegodišnji tajnik Hrvatskoga sociološkog društva i njegov predsjednik 1986.–1988. i 1988.–1991; predstojnik Zavoda za sociologiju 1986.–2002. Pokrenuo je i uređivao časopis Socijalna ekologija (1992.–2012.) i časopisnu biblioteku Razvoj i okoliš (1994), a bio je i jedan od pokretača časopisa Revija za sociologiju i Sociologija sela. Bio je član uredništva časopisa Kulturni radnik, Revije za sociologiju i Sociologije sela. Bio je vrlo aktivan član Hrvatskoga sociološkog društva, Kluba hrvatskih humboldtovaca, Hrvatskoga bioetičkog društva i Međunarodnoga sociološkog udruženja (ISA-e). Nagrađen je Velikom medaljom Filozofskog fakulteta (1991.), Godišnjom nagradom za znanost (2000.) i Državnom nagradom za znanost za životno djelo (2014.). Dobio je priznanje Instituta za društvena istraživanja Ivo Pilar za doprinos razvoju sociologije u Hrvatskoj (2005.) i nagradu Rudi Supek Hrvatskoga sociološkog društva (2014.). Izvrsnost Ivana Cifrića ogleda se i u brojnim javnim dužnostima koje je obavljao proteklih četrdesetak godina: bio je ministar zaštite okoliša u Vladi Republike Hrvatske 1991. godine, do 2008. obavljao je dužnost člana Savjeta za zaštitu okoliša Republike Hrvatske, a do 2009. godine dužnost predsjednika upravnog vijeća Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Za redovitog člana HAZU-a, u razredu za društvene znanosti, izabran je 2010. godine.

Autorski opus Ivana Cifrića rječito svjedoči o njegovoj predanosti pozivu (zanatu) sociologa, znanstvenom radu i javnom očitovanju rezultata tog rada. Objavio je preko stotinu znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima te više od pedeset recenzija inozemnih knjiga, osobito onih na njemačkom jeziku. U ovo naše dominantno anglofonizirano diskurzivno doba njegovi su temeljiti prikazi njemačke sociološke produkcije, posebno iz područja socijalne ekologije i modernizacijske teorijske tematike, kompetentno i problemski informirali o tome što se zbiva, misli i proizvodi

u drugim velikim znanstveno-teorijskim kulturama, kao što je ona njemačka. Objavio je petnaest knjiga: Revolucija i seljaštvo (1981.), Klasno društvo i obrazovanje (1984.), Ekološka svijest mladih (1987., u suautorstvu s B. Čuligom), Socijalna ekologija: prilozi zasnivanju discipline (1989.), Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990.), Ogleđi iz sociologije obrazovanja (1990.), Napredak i opstanak (1994.), Bioetika (2000.), Moderno društvo i svjetski etos (2000.), Okoliš i održivi razvoj (2002.), Ruralni razvoj i modernizacija (2003.), Bioetička ekumena (2007.), Pojmovnik kulture i okoliša (2009.), Kultura i okoliš (2009. i 2012.), Leksikon Socijalne ekologije (2012.) i Ekologija vremena i kultura zidova (2015). Uredio je osam znanstvenih zbornika: Društvo i ekološka kriza (1988.), Ekološke dileme (1989.), U susret ekološkom društvu (1990.), Razvoj: pretpostavke i ekološka protuslovlja (1992), Bioetika: etička iskušenja znanosti i društva (1998.), Znanost i društvene promjene (2000.), Relacijski identiteti: prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva (2008.) i Hrvatski identitet u promjeni? Relacijski identiteti 2 (2013.).

Djelo i djelovanje Ivana Cifrića, kao znanstvenika i profesora, odlikuje nekoliko bitnih vrlina koje tvore nerazdvojne momente njegova ljudskog i intelektualnog habitusa: konstruktivnost, inovativnost, anticipativnost i komunikativnost. Na prvom je mjestu, bez sumnje, vrlina konstruktivnosti. Po naravi je bio neobično radišan čovjek, pokretački duh i strpljiv organizator zajedničkih aktivnosti, što je dolazilo do izražaja čak i onda kad su te aktivistički naglašene sklonosti u izvjesnom smislu odudarala od uobičajenoga, katkad i većinskoga, mnijenja radne i životne okoline. Smatrao je da sociološka znanost u Hrvatskoj mora izgraditi svoju institucionalnu infrastrukturu, svoju tradiciju, svoju manifestnu vidljivost i stalno djelatne, a ne povremene, mehanizme kadrovske reprodukcije. Na crti toga angažiranog uvjerenja dovoljno je spomenuti njegovo zalaganje i osobni trud oko kadrovske obnove Odsjeka sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, zahvaljujući čemu je Odsjek kadrovski obnovljen značajnim potencijalom mladih i kreativnih socioloških znanstvenika. Valja istaknuti da je uspješna realizacija tog nastojanja iziskivala puno upornosti, taktičke vještine i mudrosti u suočavanju s birokratsko-administrativnim aparatima državne znanstvene politike. Projekti koje je pokretao i vodio bili su radno uporište angažmana znanstvenog pomlatka i preko njih se u isti mah ostvarivalo povezivanje istraživačke i nastavne funkcije sveučilišnog posla. Logici akcijske konstruktivnosti profesora Cifrića pripada, dakako, i njegovo nastojanje oko permanentnog obrazovanja sociologa, kako onih koji rade u znanstvenim i sveučilišnim ustanovama tako i onih koji vode srednjoškolsku nastavu sociologije. Riječ je o organizaciji Sociološke ljetne škole u Crikvenici. Ono što je mnogima moglo izgledati kao marginalna, nižerazredna aktivnost, koja ne zaslužuje osobitu pozornost i trud, za njega je predstavljalo nerazdvojnu stručnu i tvoračku dimenziju afirmacije i unapređivanja sociološke kulture. Obrazovanju je poklanjao veliku pozornost i sociologija obrazovanja tvori jednu od značajnih dionica njegova znanstveno-istraživačkog i nastavnog rada.

Pa ipak, želimo li izdvojiti najznačajniju i istodobno najinovativniju sastavnicu njegove vrline konstruktivnosti onda je to svakako rad na impostaciji ekološke paradigme u našoj sredini. Kako vrijeme protječe i kako povijest – koliko god bila hirovita i nepredvidljiva – prije ili kasnije stavlja na svoje mjesto i vrednuje djela, učinke i zasluge nekih ljudi u različitim područjima znanja i djelovanja, tako postaje sve izglednije da djelo i učinak Ivana Cifrića na području ekologije zadobiva status klasičnosti unutar hrvatske sociologije. Nećemo pretjerati kažemo li da je njegova knjiga *Socijalna ekologija* – uz knjigu Rudija Supeka *Ova jedina zemlja* i knjigu Nikole Viskovića *Stablo i čovjek: prilog kulturnoj biologiji* – pionirsko djelo hrvatske ekološke misli. Naravno, pritom ne treba zanemariti ni druge njegove ekološki usredotočene radove objavljene prije i poslije te utemeljiteljske knjige. U vrijeme kad je ta knjiga objavljena, u Hrvatskoj su se već počele razgarati ekološke inicijative, pa i oblikovati nešto što bi se moglo nazvati ekološkim pokretom, ali Cifrićeva je *Socijalna ekologija* bila među onima koje su ekološkoj tematici i ekološkom aktivizmu davale znanstvenu podlogu. Na toj liniji nastaje i časopis *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja*, koji se afirmirao kao dragocjeno i poticajno sabiralište tekuće tekstualne produkcije na tom području znanosti i znanja. Ekologija postaje ne samo integralnim dijelom fakultetskih obrazovnih programa nego i svojevrsnim teorijskim nadahnućem istraživanja razvojno-modernizacijske tematike hrvatskog društva. Iz tog je htijenja proizišlo nekoliko znanstveno-istraživačkih projekata i objavljeno nekoliko knjiga koje objelodanjuju rezultate istraživanja. Treba reći da se sve to odvijalo pod vodstvom i uz poticajne nagovore Ivana Cifrića. Već sama činjenica da biblioteka koju je pokrenuo i uređivao u institucionalno-izdavačkom okviru Zavoda za sociologiju Filozofskog fakulteta i Hrvatskoga sociološkog društva nosi naziv *Razvoj i okoliš* jasno govori o ideji da problemi razvoja i okoliša moraju ići zajedno, da se problemi razvoja moraju sagledavati iz ekološke perspektive, a da se pitanja okoliša moraju promatrati iz razvojne perspektive. Moglo bi se ustvrditi da je razvojno-ekološka i razvojno-modernizacijska tematika misaona okosnica Cifrićeva spoznajnog interesa i cjelokupnoga znanstvenoga rada. U potonjem, to jest razvojno-modernizacijskom ključu, dosta se bavio i pitanjima ruralnog razvoja, odnosno procesima preobrazbe iz ruralne zajednice u moderno industrijsko društvo. No, u biti, održivi je razvoj onaj glavni društveno-povijesni topos koji stoji u motivacijskoj podlozi toga rada. Zato pripada krugu onih hrvatskih društvenih znanstvenika i teoretičara koji su najviše pridonijeli razumijevanju smisla i cilja održivog razvoja. S time je povezana i anticipacijska vrлина njegova intelektualnog karaktera. To se najbolje vidi iz radova i knjiga koje je objavljivao pred kraj svojega životnoga puta. Intenzivno su ga je zaokupljali fenomeni granica i zidova („kultura zidova“), koji se – usprkos svim lijepim i optimističkim nadanjima prosvjetiteljske i univerzalističke modernosti – grade, dižu i isprječuju između naroda, država i civilizacija. Nadolazak nekih od tih fenomena mogao je za svog života djelomično empirijski promatrati, ali ono što je bitno jesu iz tog promatranja izvedene anticipacije da je riječ o zabrinjavajućim kretanjima koja vode u bezumno zatvaranje i potiranje dosegnutih planetarnih (danas se radije kaže globalnih) veza među ljudima, idejama

i raznovrsnim dijelovima svijeta. Pritom je polazio od teze da ta kretanja nisu samo slučajna, kratkotrajna zapreka svjetskom razvoju nego da bi ih trebalo razumijevati i kao inherentno protuslovlje modernog poimanja razvoja i napretka, o čemu je možda najsugestivnija poruka sadržana u knjizi koja, nimalo slučajno, nosi pomalo sudbonosan naslov Napredak i opstanak. Cifrić je tim problemima pristupao iz svjetskoga razvojno-ekološkog vidokruga i stoga nije čudno da su mu bila vrlo bliska stajališta Hansa Künga, poglavito njegov koncept svjetskog etosa, koji je nadogradio vlastitom pojmovnom tvorbom svjetskoga ekološkog etosa. Ekološka etika kao problemski sklop i kao posebno predmetno područje na studiju sociologije logičan je slijed te intelektualne zauzetosti. Bliski su mu i sociološki pogledi Ulricha Becka, osobito teorijski koncepti refleksivne modernosti i društva rizika. Iz mnogih bi se Cifrićevih radova opravdano moglo zaključiti da je on – poput Becka – zagovornik metodološkog kozmopolitizma kao opreke metodološkom nacionalizmu. Primjerice, problem identiteta, koji je protekla dva do tri desetljeća izrastao u vrlo izazovno, ali i vrlo kontroverzno pitanje, Cifrić ne poima kao svojevrsni izdvojeni entitet, kao vječitu metafizičku esenciju, nego kao sociokulturno pitanje. Identiteti su relacijske tvorbe i upravo je ta njihova relacijska narav bliska duhu i orijentaciji metodološkog kozmopolitizma. Uostalom, može li netko tko je najveći dio svojeg opusa posvetio tumačenju i izgradnji ekološke paradigme i razvojno-ekološkim razmatranjima biti išta drugo nego metodološki kozmopolit?

Bez obzira na složenost znanstvenih problema kojima se bavio te brojnost nastavnih i drugih obveza koje je preuzimao i ispunjavao, profesor Cifrić je gajio vrlinu komunikativnosti ne samo u ophođenju sa studentima i kolegama unutar znanstvene zajednice nego i u onomu što Kant naziva „javnom upotrebom uma“, to jest u javnom izricanju sudova, pogleda i prijedloga. Susretljivost je bila njegov stil ophođenja kako u običnim, svakodnevnim tako i u znanstveno-akademske komunikacijama. Držao je do znanstvene strogosti, izrazito je poštovao i slijedio metode empirijskog istraživanja, ali nije bio sklon scijentističkim mistifikacijama znanstvenog poziva. Bio je skloniji njihovom raščaravanju. Ponašao se u izvjesnom smislu plebejski, a opet decentno i u neku ruku gospodski, da ne kažemo aristokratski, dakako u smislu aristokracije duha a ne u smislu društvene povlaštenosti. Nije se u svemu slagao s postavkama takozvane dubinske, radikalne ekologije ili romantičarskog ekologizma, ali je sa simpatijom gledao na njihov aktivizam i bio je suradnički i dijaloški otvoren prema autorima te teorijsko-filozofske orijentacije. Spram životnog svijeta odnosio se u isti mah epikurejski i stoički. Tu načelno neprevladivu filozofsku opreku on je uspijevaio prevladati, pomiriti, naprosto zato što je tako živio, mislio i djelovao.

Takav je bio Ivan Cifrić. Ivica, kako smo ga zvali u neposrednom i prijateljskom obraćanju, Ivan, kako smo ga zvali u nešto serioznijoj nominalnoj verziji, Cifrić, kako smo ga oslovljavali u donekle neutralnijem svakodnevnom smislu, profesor Cifrić, kako je oslovljavan u tekućim studentskim i akademsko-fakultetskim odnošenjima i, konačno, akademik Cifrić, kako smo ga oslovljavali i titulirali u službenim terminima – to je biografski i karijerni niz kojim taj čovjek, Ivan Cifrić, ostaje trajno upisan u našoj individualnoj i kolektivnoj sociološkoj memoriji.

IN MEMORIAM IVANU CIFRIĆU (1946. – 2018.)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.21>

U studenom prošle godine napustio nas je naš dragi kolega, suradnik i prijatelj akademik Ivan Cifrić nakon duge bolesti, koju je godinama hrabro savladavao. Svih tih godina vrijedno je radio, vodio istraživanja i objavljivao članke i knjige. Ivan Cifrić rođen je 22. siječnja 1946. godine u Petrijevcima, u Slavoniji. Diplomirao je sociologiju i filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirao je 1980. godine na istom fakultetu, gdje je, na Odsjeku za sociologiju, i proveo najveći dio radnog vijeka. Za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, razred društvene znanosti, izabran je 2010. godine.

Vodio je brojne znanstvene projekte na svom matičnom fakultetu, među kojima su i projekti Ekološka svijest mladih (1986. – 1987.), Ekološki aspekti društvenog razvoja (1986. – 1990.), Socijalnoekološki aspekti razvoja (1990. – 1996.), Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj (1996. – 2000.), Modernizacija i identitet hrvatskog društva (2002. – 2005.) te Sociokulturne integracije i razvoj (2007. – 2014.).

Objavio je preko stotinu znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima te više od 50 recenzija inozemnih knjiga. Objavio je petnaest knjiga: Revolucija i seljaštvo (1981.), Klasno društvo i obrazovanje (1984.), Ekološka svijest mladih (1987., koaut. B. Čulig), Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990.), Oglеди iz sociologija obrazovanja (1990.), Napredak i opstanak (1994.), Bioetika (2000.), Moderno društvo i svjetski etos (2000.), Okoliš i održivi razvoj (2002.), Ruralni razvoj i modernizacija (2003.), Bioetička ekumena (2007.), Pojmovnik kulture i okoliša (2009.), Kultura i oko-

1 Izvorno objavljeno u *Sociologija i prostor*, 57 (2019) 213 (1): 103-410.

2 Dr. sc. Ankica Marinović, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

liš (2009. i 2012.), Leksikon socijalne ekologije (2012.) i Ekologija vremena i kultura zidova (2015.).

Bio je pokretač i urednik časopisa Socijalna ekologija (1992. – 2012.) i časopisne biblioteke Razvoj i okoliš (od 1994.), a također je bio i jedan od pokretača časopisa Revija za sociologiju. Profesor Cifrić bio je i dugogodišnji suradnik na različitim znanstvenim projektima u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Osobito treba istaknuti njegovo sudjelovanje na znanstvenim projektima iz područja sociologije religije: Religijske promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu (1996. – 2002.) te Društvene i religijske promjene u Hrvatskoj (2003. – 2006.). Sjećamo ga se kao odgovornog i predanog suradnika, pamtimo ga kao ozbiljnog znanstvenika koji je u područjima kojima se bavio otvarao nove vidike i koji nas je pomalo ljutio navikom da sve obaveze i sve tekstove uvijek završi prvi i uvijek prije roka. Napustio nas je prerano. Zahvalni smo mu što je bio dio naših života, zahvalni smo mu na mudrosti i neizbrisivim sjećanjima koje nam je ostavio u baštinu. Nedostajat će nam njegov način razmišljanja, smisao za humor, miris njegove lule i njegovo prijateljstvo.

IN MEMORIAM: IVAN CIFRIĆ (PETRIJEVCI, 1946. – ZAGREB, 2018.)¹

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.22>

„Obrazovanje nam ni danas ne služi samo za stjecanje znanja, već za stjecanje kriterija za rasuđivanje o činjenicama, idejama i sudovima. Obrazovanje će ispuniti svoju zadaću onda kada omogući pojedincu raspolaganje svojom savješću. (...) To znači odgovornost i odraslost čovjeka u zajednici s drugim ljudima i prirodom. (...) Problem suvremenog obrazovanja nije u dilemi što sve treba učiniti da bismo znali kako pobijediti, nego u dilemi što pobijediti. Naš cilj nije istina pobjednika, nego pobjeda istine. Čovjek je dio istine.“

Ivan Cifrić, Ogleđi iz sociologije obrazovanja, Školske novine, Zagreb 1990., str. 7.

Nema dvojbe da je najteže pisati o učiteljima, o njihovom radu, o utjecajima na nas, o važnosti njihove misli i o ljudskoj toplini kojom su zračili. Onome što je njihovo ostalo u našim sjećanjima, u pogledu na život koji su nam pomogli izgraditi, u procjeni ljudskih situacija i naših ljudskih obaveza u tim situacijama. U tekstu sjećanja teško je naći mjeru između prenošenja osobnih dojmova i biografskih podataka zaslužnika. Prvo će biti riječi o ovome drugome.

Kažimo stoga da je u petak, 23. studenoga 2018., u Zagrebu preminuo prof. dr. sc. Ivan Cifrić, redovni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, profesor emeri-

1 Izvorno objavljeno u *Filozofska istraživanja*, 38 (2018) (4): 899-903.

2 Dr. sc. Tomislav Krznar, red. prof., Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

tus Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i dugogodišnji istaknuti član Hrvatskog filozofskog društva. Profesor Ivan Cifrić rođen je u Petrijevcima, 22. siječnja 1946. godine. Završio je osmogodišnju školu u rodnim Petrijevcima, a gimnaziju u Osijeku. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je 1969. godine sociologiju (A) i filozofiju (B). Na istome fakultetu magistrirao je (1973.) i doktorirao (1980.) sociologiju. Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu izabran je za asistenta 1970., za docenta 1981., za redovnog profesora 1986., a za redovnog profesora u trajnom zvanju 1997. godine. U počasno zvanje professor emeritus izabran je 2017. godine. Znanstveno se usavršavao u inozemstvu, kao stipendist Zaklade Alexandera von Humboldta u nekoliko navrata, 1984./1985., 1992. i 1994. godine.

Treba spomenuti područja djelovanja profesora Cifrića i to znanstvenog, nastavnog i stručnog djelovanja te društvenog doprinosa. Kao nastavnik, profesor Cifrić ostavio je uistinu zapažen trag. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu predavao je niz kolegija, primjerice, „Statistiku“, „Sociologiju sela“ i „Sociologiju religije“, a uveo je u program studija sociologije predmete kao što su „Hrvatsko društvo“, „Socijalna ekologija“, „Sociologija obrazovanja“ i „Etika okoliša“. Organizirao je poslijediplomski znanstveni studij „Socijalna ekologija“, a bio je i voditelj Poslijediplomskog znanstvenog studija sociologije na Odsjeku za sociologiju pri istom fakultetu. Predavao je i na drugim sastavnicama Sveučilišta u Zagrebu, na diplomskim i poslijediplomskim studijima, kao i na drugim učilištima u zemlji i inozemstvu. Profesor Cifrić bio je iznimno aktivan u znanstvenim istraživanjima. Bio je voditelj više znanstvenih projekata: „Ekološka svijest mladih“ (1986.–1987.), „Ekološki aspekti društvenog razvoja“ (1986.–1990.), „Socijalnoekološki aspekti razvoja“ (1990.–1996.), „Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj“ (1996.–2000.), „Modernizacija i identitet hrvatskog društva“ (2002.–2005.) te „Modernizacija i identitet hrvatskog društva. Sociokulturne integracije i razvoj“ (2007.–2014.). U znanstveno nasljeđe ostavio nam je obilje radova i knjiga. Objavio je više od stotinu i dvadeset znanstvenih i stručnih radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima te više od pedeset recenzija domaćih i inozemnih knjiga. Također, objavio je niz knjiga, čiji naslovi svjedoče o širini interesa i snazi stvaralačkih mogućnosti, među kojima izdvajamo sljedeće: Revolucija i seljaštvo (1981.), Klasno društvo i obrazovanje (1984.), Socijalna ekologija. Prilozi zasnivanju discipline (1989.), Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990.), Oglеди iz sociologije obrazovanja (1990.), Napredak i opstanak (1994.), Bioetika i ekologija (2000.), Moderno društvo i svjetski etos (2000.), Okoliš i održivi razvoj (2002.), Ruralni razvoj i modernizacija (2003.), Bioetička ekumena (2007.), Pojmovnik kulture i okoliša (2009.), Kultura i okoliš (2009.; 2012.), Leksikon socijalne ekologije (2012.) te Ekologija vremena i kultura zidova (2015.). Uredio je i nekoliko znanstvenih zbornika kao što su: Bioetika. Etička iskušenja znanosti i društva (1998.), Znanost i društvene promjene (2000.) te Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva (2008.). Što se tiče stručnog (i organizacijskog) angažmana, treba spomenuti da je profesor Cifrić bio pročelnik Odsjeka za sociologiju u dva navrata, 1981.–1983. i 1996.–1998. godine. Bio je i višegodišnji tajnik Hrvatskog sociološkog društva, kao i njegov predsjednik 1986.–1988.

i 1988.–1990. godine, a obnašao je i brojne druge funkcije u akademskoj zajednici. Posebno je potrebno istaknuti da je bio pokretač (1992.) i urednik (od osnivanja do 2012.) časopisa *Socijalna ekologija*, kao i časopisne biblioteke knjiga „Razvoj i okoliš“ (od 1994.). Također je bio član uredništava ili savjeta drugih časopisa te član nekoliko drugih društava, uključujući Hrvatsko filozofsko društvo. Od samih početaka bio je uključen u aktivnosti na planu razvijanja bioetičke rasprave, edukacije i izdavaštva u Hrvatskoj, primjerice, kao član Organizacijskog odbora međunarodne znanstvenokulturne manifestacije *Lošinjski dani bioetike* te kao jedan od osnivača i član Znanstvenog odbora Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku. Za svoj predani rad primio je i više nagrada: Veliku medalju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1991.), Godišnju državnu nagradu za znanost (2000.) i Državnu nagradu za znanost – Nagradu za životno djelo (2013.). Tijekom 1991. i 1992. obnašao je dužnost ministra zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva u Vladi demokratskog jedinstva Republike Hrvatske.

U tom kontekstu, treba spomenuti da je za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u *Razredu za društvene znanosti*, izabran 2010. godine, a ta funkcija omogućila mu je, a i onima oko njega, daljnji osmišljeni i predani rad. Treba se osvrnuti i na riječi spomenute u uvodu ovog teksta. Profesor Ivan Cifrić pomogao je kao nastavnik i kao znanstveni istraživač brojnim mladim znanstvenicima i znanstvenicama u karijeri, utječući svojim postupcima na njihov razvoj, bilo formalno i posredno, kao mentor u akademskom djelovanju, bilo neposredno, kao sugovornik i učitelj. Gledajući njegovo djelovanje u okrilju Hrvatskog filozofskog društva te nastojanja oko filozofije, može se reći da je profesor Cifrić ostavio posebno dubok i neizbrisiv trag u području bioetike, dajući razvoju bioetike na ovim prostorima, u Hrvatskoj i u regiji, osobitu snagu i izražajnost, a bioetičkoj misli, osim socioloških, i interdisciplinarna obilježja. U tom pogledu, treba ponovo spomenuti njegovo djelovanje u okrilju časopisa *Socijalna ekologija* koji je uvelike doprinio profiliranju i promoviranju bioetike u Hrvatskoj, kao i koncepta integrativne bioetike.

Kada bismo, ovako iz prevelike blizine i velike osobne vezanosti, kao i iz nedostatne upućenosti u sva područja djelovanja profesora Cifrića, htjeli naznačiti važnost njegove misli, mogli bismo kazati sljedeće. Vjerujemo da je njegov doprinos razvoju sociologije u posljednjih četiri desetljeća nemjerljivo značajan, u područjima sociologije sela, socijalne ekologije pa i sociologije obrazovanja – o posljednjem je objavio jednu od prvih knjiga u nas – kao što je značajan i u području sociologije religije. U svakom od tih područja profesor Cifrić ostavio je iznimno dubok trag, bilo kroz publikacije, bilo kroz organizacijske aktivnosti, bilo kroz rad sa znanstvenim pomlatkom. Već ovo dovoljno govori o snazi i intelektualnoj zapaljivosti njegove misli. Profesor Cifrić sintetički je povezivao znanja iz različitih područja, upućujući na propuste u mišljenju i postupanju kako ga mi poduzimamo u našim zapadnjačkim misaonim i društvenim strukturama. O tome svjedoče njegove riječi o temi ruralnog metabolizma, temi iz područja sociologije sela kojoj je upravo profesor Cifrić dao primjereni sjaj:

„Dobar život za tradicionalno društvo i za seljaka znači ispunjenje prirodnog ciklusa, nepromijenjene prirodne uvjete života društva, zadovoljenje osnovnih potreba u količinama i načinu na koji se zadovoljavaju potrebe, imati dovoljno za opstanak obitelji i društva u cjelini. (...) Dobar život odnosio se ne samo na ljude, nego na sve – životinje, bilje pa i zemlju, dakle na cjelinu obitavanja, obiteljske ili lokalne zajednice.“³

No ono što svakako treba istaknuti kao neizbrisivu zaslugu – i to ne samo zato što je ovaj pogled na djelo profesora Cifrića upućen iz okrilja filozofije i što će naći mjesto svojeg postojanja na stranicama Filozofskih istraživanja – njegovo je djelovanje na području bioetike. Baveći se problemima socijalne ekologije, navlastito problemima ljudskog djelovanja na okoliš, suočavajući se s pojavama uništenja života kao posljedice čovjekovih postupaka, profesor Cifrić prepoznao je potrebu integrativnog i dijalogičnog djelovanja u potrazi za konkretnim životnim problemima. Mogućnost konkretnog odaziva na upite problematičnih situacija vidio ju, u našim uvjetima tek nastajućem, interdisciplinarnom području bioetike. Bioetika je nastala u okrilju medicine. Suočeni s nemogućnostima etičkog normiranja novih medicinskih situacija, prvotno su liječnici krenuli u potragu za novim suvremenim i životnim konceptima koji bi mogli stvoriti odgovore. Upravo je zasluga profesora Cifrića u tome što je pomogao, uz nekolicinu drugih istaknutih protagonista bioetike u Hrvatskoj, tu potragu proširiti i na područje drugih znanosti, počevši od sociologije i drugih društvenih i humanističkih znanosti. U tom pogledu svakako treba spomenuti njegov angažman oko osmišljavanja, organiziranja i provedbe interdisciplinarnog znanstvenog kolokvija „Bioetika. Etička iskušnja znanosti i društva“ koji se održao u Zagrebu, 17. listopada 1997. godine. Taj je skup slijednik nekoliko ranijih skupova koji su se održavali od početka devedesetih godina prošlog stoljeća i u kojima je ne samo udio nego i presudnu misaonu i organizacijsku ulogu imao upravo profesor Cifrić. Treba u toj temi, kao nastavak, spomenuti i interdisciplinarni znanstveni kolokvij „Tijekovi i mijene mišljenja, svijeta i čovjeka“, održan u Zagrebu, 24. i 25. veljače 2000. godine. Oba skupa iznjedrila su dva iznimno značajna zbornika koja još uvijek, a vjerujemo da će još dugo tako biti, svjedoče ne samo o povijesti razvoja bioetike na ovim prostorima nego i pokazuju smjer mogućeg mišljenja o pitanjima koja su dio onoga imanentno problematično ljudskoga, onoga što se u misaonom pogledu ne može izbjeći. Iz ovih knjiga – kao i drugih publikacija profesora Cifrića – učile su generacije studenata i studentica, kao što su generacije istraživača i istraživačica na njihovim stranicama tražile orijentire za svoj znanstveni rad.

Sagledavajući rečeno, nije pretenciozno reći, makar i u pogledu unatrag, da bogat i intenzivan znanstveni životopis profesora Cifrića sasvim sigurno ukazuje na iznimnu erudiciju i zavidnu stvaralačku energiju, no istovremeno, vjerujemo, krije i neizmjerenu pristupačnost i susretljivost velikog mislioca i predanog radnika. Profesor Cifrić istraživao je brojne teme, od klasičnih socioloških, preko filozofskih i bioetičkih, do onih društveno relevantnih i misaono najizazovnijih. Njegova misaona nastojanja nisu

3 Usp. Ivan Cifrić, *Ruralni razvoj i modernizacija. Prilozi istraživanju ruralnog identiteta*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb 2003., str. 167–168.

ostajala na stranicama knjiga ili časopisnih članaka koje je ispisao, nisu ostajala ni na riječima kazanima s govornica akademskih predavanja ili znanstvenih skupova. Bila su i to, no povrh toga, ona su najveću mjeru našla u neposrednim razgovorima, slučajnim ili prigodnim susretima u kojima je profesor Cifrić, osim zavidnom erudicijom, sjajio i zapaljivom ljudskom dobrotom. Posebno mlađim generacijama akterica i aktera koji djeluju u okrilju Hrvatskog filozofskog društva ostat će urezana u pamćenje druženja s Ivanom Cifrićem u lošinjskim i creskim večerima koja svjedoče ne samo o snazi mišljenja, ni samo o nužnosti jednostavnosti znanstvene egzistencije nego, ponajprije i ponajviše, o ljepoti i raskoši znanja u njegovoj biti: u jednostavnosti, u onome najsloženijem i istovremeno najljepšem.

Pišući o posebnoj temi, bioetičkoj ekumeni, onoj kojoj je upravo i jedino profesor Cifrić posvetio značajnu pažnju, napisao je sljedeće:

„Bioetička ekumena je dobrovoljna zajednica ljudi različitih svjetonazora i vjernika različitih religija koji stvaraju i prakticiraju novi duh u ekološkoj svijesti čovječanstva. Njezina ključna pretpostavka nije deskripcija današnjeg društva i čovjeka, nego 'slika' čovjeka i društva, antropološka vizija života uopće kao orijentacijska točka bioetičkih normi koje će u antropobioetičkoj ekumeni uravnotežiti bioetičku i kulturnu ekumenu. Bioetička ekumena je htijenje da se u bioetičkom ključu uspostavi razlomljeno jedinstvo prirode i kulture.“⁴

I ove nam riječi govore o snazi, pomirljivosti i nadilaženju trenutnih stanja, svemu onome što je uistinu zadaća mišljenja. Profesor Cifrić nas je uvijek podsjećao na to da je misao, posebno ona bioetička, nadilaženje vlastitih ograničenja, bilo na razini pojedinca ili društva ili čak epohe. Zbog svega rečenog, ostaje nam divljenje prema osobi i znanstveniku koji je djelovao među nama, svjedočeći o radosti i blagodatima mišljenja i učenja, a ostaje nam i zadaća da kritički promišljamo njegove misaone pozicije i poruke. Zbog svega toga lik profesora Cifrića ostat će nam u trajnom sjećanju.

Posljednji ispraćaj profesora Ivana Cifrića bio je u srijedu, 28. studenoga 2018., u 14.30 sati, na krematoriju groblja Mirogoj u Zagrebu, u prisustvu brojnih prijatelja, suradnika, kolega i poštovatelja.

4 Usp. Ivan Cifrić, *Bioetička ekumena. Odgovornost za život susvijeta*, Pergamena, Zagreb 2007., str. 50.

IN MEMORIAM: AKADEMIK PROF. DR. SC. IVAN CIFRIĆ (1946. - 2018.)¹

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.23>

Akademik prof. dr. sc. Ivan Cifrić čitav je svoj radni vijek proveo na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i posvetio ga unaprjeđenju i promicanju sociologije u Hrvatskoj, a posebice socijalne ekologije koje je bio začetnik i najistaknutiji predstavnik u domaćoj znanstvenoj zajednici i šire.

Kompleksna osoba, kakvi uvijek i jesu najveći ljudi, s ponosom je nosio sve dijelove svoga identiteta. Rođen je 22. siječnja 1946. godine u prekrasnom slavonskom selu Petrijevcu, kojem je posvetio i svoju posljednju knjigu „Selo u sjećanju“. Nakon završetka gimnazije u Osijeku, otišao je na studij u Zagreb. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je sociologiju i filozofiju 1969. godine, a 1973. magistrirao te 1980. doktorirao sociologiju. Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu izabran je za asistenta 1970., za docenta 1981., za profesora u trajnom zvanju 1997., te za profesora emeritusa 2017. godine.

Ostavio je izniman doprinos razvoju sociologije u Hrvatskoj i to: uvođenjem i vođenjem temeljnih socioloških kolegija; vođenjem znanstvenih projekata i istraživanja na kojima je okupljao kako sociologe tako i interdisciplinarne timove stručnjaka; vođenjem i doprinosom stručnim organizacijama; uređivanjem znanstvenog časopisa i biblioteke; organiziranjem radionica domaćih i međunarodnih konferencija te pisanjem mnogobrojnih znanstvenih i stručnih radova i izlaganjem na domaćim i međunarodnim skupovima.

1 Izvorno objavljeno u *Socijalna ekologija*, 27 (2018) (3): 435-437.

2 Dr. sc. Tijana Trako Poljak, izv. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tako je na preddiplomskom studiju Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu uveo kolegije „Hrvatsko društvo“, „Socijalna ekologija“, „Sociologija obrazovanja“ i „Etika okoliša“ te „Društvo i okoliš“ na doktorskom studiju, a predavao je i „Statistiku“, „Sociologiju sela“ i „Sociologiju religije“.

Veliki mislilac, koji je i ispred svog vremena pisao i progovarao o ozbiljnosti stanja u kojem se nalazi moderno društvo, posebice o socijalno-ekološkoj krizi i krizi vrijednosti, no istodobno je stavljao veliki naglasak na nužnost provjere teoretskih zapažanja provedbom empirijskih istraživanja. Vodio je nekoliko znanstvenih projekata: „Ekološka svijest mladih“ (1986.-1987.), „Ekološki aspekti društvenog razvoja“ (1986.-1990.), „Socijalnoekološki aspekti razvoja“ (1990.-1996.), „Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj“ (1996.-2000.), „Modernizacija i identitet hrvatskog društva“ (2002.-2005.) te „Modernizacija i identitet hrvatskog društva. Sociokulturne integracije i razvoj“ (2007.-2014.).

Držao je i vodeće dužnosti koje je časno i uspješno obnašao: pročelnik Odsjeka za sociologiju, predstojnik Zavoda za sociologiju, začetnik i predstojnik Katedre za socijalnu ekologiju te predsjednik Hrvatskog sociološkog društva. Bio je aktivan član niza strukovnih organizacija. Također je bio pokretač i dugogodišnji urednik znanstvenog časopisa „Socijalna ekologija“ osnovanog 1992. godine, kao i časopisne biblioteke „Razvoj i okoliš“ te jedan od pokretača znanstvenog časopisa „Revija za sociologiju“. Bio je i voditelj Poslijediplomskog znanstvenog studija sociologije. Organizirao je Sociološku ljetnu školu u Crikvenici. Iako je uvijek i prije svega bio znanstvenik, čvrsto je vjerovao u potrebu da ponajprije sociolozi budu aktivni akteri i zalažu se te sami rade na unaprjeđenju društva, a ne da budu samo njegovi pasivni promatrači. Bio je tako i prvi Ministar zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva Republike Hrvatske od 1991. do 1992.

Za svoj je rad, iako uvijek preskroman da bi o tome mnogo govorio, bio nagrađen nizom uglednih nagrada među kojima su svakako najistaknutije „Velika medalja Filozofskog fakulteta“ (1991.), „Godišnja državna nagrada za znanost“ (2000.) i „Državna nagrada za znanost za životno djelo“ (2014.). Bio je i stipendist Zaklade Alexander von Humboldt. Konačno, kao kruna njegova akademskog rada, izabran je 2010. godine za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u Razred za društvene znanosti, te postao voditelj Odsjeka za etnologiju HAZU koji je vodio do svog preranog odlaska.

Zygmunt Bauman je, jednom upitan o tome kako prepoznati „pravog sociologa“, izjavio da sociologija i sociolozi uvijek moraju biti sastavni dio društva koje istražuju. Znat ćemo prakticiramo li takvu sociološku imaginaciju, nastavio je, ukoliko osjetimo da nas neprestano tjera na razmišljanje, da nas čak i iritira, uzrujava ili nam izaziva osmijeh na licu, ukoliko osjetimo uzbuđenje radi neke nove spoznaje, samo da bismo odmah potom uvidjeli koliko toga još ne znamo, ukoliko čitajući o njima i nama otkrijemo nešto i o sebi. Upravo takvu vrstu sociološke imaginacije predstavlja lik i djelo akademika prof. dr. sc. Ivana Cifrića. Uvijek s velikim zanimanjem za čovjeka, uvijek tražeći ono ljudsko u njemu, istovremeno baveći se iznimno teškim temama socijalne

i ekološke krize, uvijek promišljajući kako poboljšati i olakšati svakodnevni život tom običnom čovjeku, kakvim je i sebe smatrao, zalažući se za miran suživot čovjeka s čovjekom i čovjeka s prirodnim okolišem koji ga okružuje, doprinio je nizu tema iz područja socijalne ekologije, etike okoliša, bioetike, ruralne i urbane sociologije, hrvatskog društva, konstrukcije identiteta, obrazovanja, regionalnog i nacionalnog razvoja, ali i sociološkoj metodologiji.

Njegova najveća ostavština i najbolji testament znanstvene veličine zasigurno su njegovi mnogobrojni znanstveni i stručni radovi i knjige. Objavio je preko stotinu radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Objavio je i petnaest knjiga: „Revolucija i seljaštvo“ (1981.), „Klasno društvo i obrazovanje“ (1984.), „Ekološka svijest mladih“ (1987., koautor B. Čulig), „Ekološka adaptacija i socijalna pobuna“ (1990.), „Ogledi iz sociologije obrazovanja“ (1990.), „Napredak i opstanak“ (1994.), „Bioetika“ (2000.), „Moderno društvo i svjetski etos“ (2000.), „Okoliš i održivi razvoj“ (2002.), „Ruralni razvoj i modernizacija“ (2003.), „Bioetičke ekumena“ (2007.), „Pojmovnik kulture i okoliša“ (2009.), „Kultura i okoliš“ (2009. i 2012.), „Leksikon socijalne ekologije“ (2012.) i „Ekologija vremena i kultura zidova“ (2015.). Uredio je i nekoliko zbornika radova, među kojima „Društveni razvoj i ekološka modernizacija“ (1998.), „Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva“ (2008.), „Hrvatski identitet u promjeni? Relacijski identiteti 2“ (2013.) i „100 godina rođenja Rudija Supeka i 50 godina Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu“ (2016).

Malo je reći da je gubitak jednog od najuglednijih hrvatskih sociologa današnjice nenadokadiv.

Počivao u miru, uz miris svoje lule s duhanom od vanilije, okružen prirodom za koju se cijeli život zalagao i nošen toplinom srca svih nas koji smo ga voljeli i cijenili.

IZBOR IZ BIBLIOGRAFIJE AKADEMIKA IVANA CIFRIĆA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.24>

KNJIGE:

Mladi i obrazovanje (1978.)

Revolucija i seljaštvo u Jugoslaviji (1981.)

Djelovanje SK u selu i poljoprivredi SR Hrvatske (1981., koautori I. Magdalenić i I. Župančić)

Klasno društvo i obrazovanje: Marxova i Englesova kritika obrazovanja u građanskom društvu (1984.)

Ekološka svijest mladih (1987., koautor B. Čulig)

Socijalna ekologija: prilozi zasnivanju discipline (1989.)

Kriza energije i društvo: sociologijska istraživanja o upotrebi energije (1990., koautori O. Čaldarović, B. Čulig, D. Matić i I. Rogić)

Ekološka adaptacija i socijalna pobuna (1990.)

Ogledi iz sociologija obrazovanja (1990.)

Potrošnja i životni standard (1990.)

Napredak i opstanak: moderno mišljenje u postmodernom kontekstu (1994.)

Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije (1998., koautori O. Čaldarović, R. Kalanj i K. Kufrin)

Bioetika i ekologija: bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi (2000.)

Moderno društvo i svjetski etos: perspektive čovjekova nasljeđa (2000.)

- Okoliš i održivi razvoj: ugroženost okoliša i estetika krajolika (2002.)
Ruralni razvoj i modernizacija. Prilozi istraživanju ruralnog identiteta (2003.)
Bioetičke ekumena: odgovornost za život susvijeta (2007.)
Pojmovnik kulture i okoliša (2009.)
Crnogorci u Hrvatskoj. Istraživanje sociokulturnog profila i statusa Crnogoraca u Hrvatskoj (2011., koautor S. Bogdanović)
Kultura i okoliš (2009. i 2012.)
Leksikon Socijalne ekologije (2012.)
Ekologija vremena i kultura zidova (2015.)
Selo u sjećanju - Petrijevcima (2019., prir. J. Primorac)

ZBORNICI RADOVA:

- Društvo i ekološka kriza (1988.)
Ekološke dileme (1989.)
U susret ekološkom društvu (1990.)
Razvoj, pretpostavke i ekološka protuslovlja (1992.)
Bioetika: etički izazovi znanosti i društva (1998.)
Znanost i društvene promjene (2000.)
Relacijski identiteti: prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva (2008.)
Hrvatski identitet u promjeni - Relacijski identiteti 2 (2013., korednici T. Trako Poljak i K. Klasnić).
Duševno zdravlje, kultura i društvo: psihijatrija pred izazovima (2014., korednici M. Jakovljević et al.)
100 godina rođenja Rudija Supeka i 50 godina Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2016., korednici R. Kalanj i T. Trako Poljak)
Josip Županov 1923.-2004. (2017.)

RADOVI U ZBORNICIMA I KNJIGAMA:

- Predgovor izboru tekstova, u: Marx, K. i Engels, F., *O seljaštvu i agrarnom pitanju* (1977.), str. 9-21.
Savez komunista i seljaštvo u socijalno-historijskom kontekstu, u: Cvjetičanin, V. (ur.), *Klasno-socijalna struktura SKJ* (1986.), str. 459-492.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

- Profesionalna kolebljivost ili eksodus mladih znanstvenih radnika, u: Kalanj, R. i Špoljar, Ž. (ur.), *Inteligencija i moderno društvo* (1986.), str. 165-177.
- Obrazovanje i društvena reprodukcija, u: Flere, S. (ur.), *Proturječja suvremenog obrazovanja* (1986.), str. 305-332.
- Seoska zajednica – tendencije i promjene, u: Kovačević, B. (ur.), *Suvremeno društvo i sociologija* (1986.), str. 321-331.
- Znanstvenici i društvo, predgovor knjizi Ben-David, J., *Uloga znanstvenika u društvu* (1986.), str. 5-16.
- Suradnja znanosti i prakse, u: *Motivacija u ekonomiji socijalističkog samoupravljanja* (1987.), str. 239-244.
- Na marginama Durkheimova poimanja odgoja i obrazovanja, u: Émile Durkheim i suvremena sociologija (1987.), str. 85-97.
- Problemi zagađivanja i ugrožavanja prirode u očima mladih, u: *Samoupravno društvo i ekologija* (1987.), str. 37-158.
- Suvremeno industrijsko društvo i ekološka kriza, u: Cifrić, I. (prir.), *Društvo i ekološka kriza* (1988.), str. 9-26.
- Seosko stanovništvo i ekološke vrijednosti, u: Cifrić, I. (ur.), *Ekološke dileme* (1989.), str. 107-148.
- Demokratizacija ili monopoli u ekološkoj politici, u: *Ekologija i kriza* (1989.), str. 125-133.
- Professional Vacillation, or the Exodus of Young Scientists and Scholars, u: Šoljan, N., *High Education in Yugoslavia* (1989.), str. 103-113.
- Orijentacija na štednju i potrošnju, u: Kalanj, R. (prir.), *Modernost i modernizacija* (1990.), str. 105-118.
- Promjena smjera: industrijsko i ekološko društvo, u: Cifrić, I. (ur.), *U susret ekološkom društvu* (1990.), str. 9-86.
- Socijalna ekologija – problemi i perspektive, u: *Treći program Hrvatskog radija*, 28 (1990.), str. 158-164.
- Zagađenje okoliša i izgradnja elektroenergetskih postrojenja, u: Čaldarović, O. i Rogić I. (ur.), *Kriza energije i društvo* (1990.), str. 45-71.
- Interpretacija rezultata pilot-sociološkog istraživanja o podobnosti lociranja pojedinih tipova energetske postrojenja (koautori O. Čaldarović i D. Matić), u: Čaldarović, O. i Rogić I. (ur.), *Kriza energije i društvo* (1990.), str. 5-142.
- Kontekst socijalne ekologije, u: Kuvačić, I. (prir.), *Suvremene sociološke teorije* (1990.), str. 81-192.
- Voda i način života, u: Bolić, J. (ur.), *Vode Hrvatske* (1991.), str. 77-187.
- Socijalnoekološki problemi, u: Fanuko, N., *Sociologija. Udžbenik za gimnazije*. (1992.), str. 220-226.

- Ekološka dimenzija biblijske misli, u: Cifrić, I. (ur.), *Razvoj, perspektive i ekološka protuslovlja* (1992.), str. 9-94.
- Socijalnoekološki sadržaji i teme u „Vjesniku“ i „Večernjem listu“ 1991-1992. (koautor K. Kufrin), u: *Novinarstvo i novi svjetovi komuniciranja* (1993.), str. 51-62.
- Uloga aktera u zaštiti okoline, u: *The 4th SONT (Savjetovanje o novim tehnologijama)* (1993.), str. 34-40.
- Mensch zwischen Natur und Technik, u: *Möglichkeiten und Perspektiven der West-Ost Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesellschaft* (1994.), str. 37-46.
- Iskustvo razvoja i percepcije budućnosti, u: Plenković, J. (ur.), *Društvo i tehnologija* (1994.), str. 66-380.
- Socijalnoekološke orijentacije kao pretpostavke modernizacije društva, u: Plenković, J. (ur.), *Društvo i tehnologija* (1995.), str. 18-30.
- A relation toward the environment and socioenvironmental interests (koautor K. Kufrin), u: *The 5th SONT* (1995.), str. 77-82.
- Ožidaemoe budućee, u: *Sovremennie problemi ergonomiki* (1995.), str. 74-93.
- Predgovor knjizi Murati, T., *Bibliografija radova iz socijalne ekologije i primijenjenih ekologija objavljenih u Hrvatskoj 1986-1995* (1996.), str. 7-8.
- Predgovor knjizi Durkheim, E., *Obrazovanje i sociologija* (1996.), str. 9-18.
- Wissenschaft und Technik. Die neue Macht und Verantwortung der Wissenschaftler, u: Demovič, R. i Sykora, O. (ur.), *Tagungsbericht des ersten gemeinsamen internationalen DAAD-Humboldt-Kolloquiums* (1996.), str. 56-66.
- Umweltethik - ein neuer Typ der Umweltverrentwortung, u: Burger, H. (ur.), *Wissenschaft und Ethik* (1997.), str. 118-131.
- Medien und Pluralismus der Kulturen, u: Pfeiffer, W. (ur.), *Wissenschaft und Gesellschaft im Dialog* (1996.), str. 91-197.
- Multimediale Kommunikation und Auswirkungen auf die Gesellschaft, u: Pfeiffer, V. (ur.), *Wissenschaft und Gesellschaft im Dialog* (1996.), str. 191-197.
- Tehnika i etos, u: Plenković, J. (ur.), *Društvo i tehnologija '97* (1997.), str. 23-27.
- Predgovor, u: Cifrić, I. (ur.), *Bioetika: etički izazovi znanosti i društva* (1998.), str. 7-15.
- Tranzicija i transformacija, u: Cifrić, I., Čaldarović, O., Kalanj, R. i Kufrin, K., *Društveni razvoj i ekološka modernizacija* (1998.), str. 47-78.
- Tranzicijski izazovi i globalizacijski kontekst, u: Cifrić, I., Čaldarović, O., Kalanj, R. i Kufrin, K., *Društveni razvoj i ekološka modernizacija* (1998.), str. 79-108.
- Percepcija razvoja i okoliša, u: Cifrić, I., Čaldarović, O., Kalanj, R. i Kufrin, K., *Društveni razvoj i ekološka modernizacija* (1998.), str. 109-136.
- Tranzicija i etos u europskom kontekstu, u: Božičević, J. (ur.), *Spojivost i infrastruktura* (1998.), str. 123-129.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

- Ekološka etika: odgovornost za okoliš - odgovornost za život, u: Cifrić, I. (prir.), *Bioetika. Etički izazovi znanosti i društva* (1998.), str. 73-93.
- Životni prostor i ekološki suverenitet u Zagrebačkoj županiji, u: *Zaprešićki godišnjak '98.* (1998.), str. 283-286.
- Modernizacijski izazovi obrazovanju (nekoliko teza), u: *Poruke. Prema humanoј stvaralačkoј školi našega vremena* (1999.), str. 28-35.
- Obrazovanje i modernizacija, u: Božićević, J. (ur.), *Obrazovanje za informacijsko društvo. (Treći dio) Profesije budućnosti - inženjer budućnosti* (1999.), str. 9-13.
- Moderno društvo i pretpostavke vizija svijeta, u: Budin, L. i Roić, S. (prir.), *Znanost za 21. stoljeće. Znanstvena čitanka* (2000.), str. 19-33.
- Upravljanje zemljom kao kulturni izazov, u: *Zaprešićki godišnjak '99* (2000.), str. 394-402.
- Susret na prijelazu stoljeća (predgovor), u: Cifrić, I. (prir.), *Znanost i društvene promjene* (2000.), str. 9-17.
- Čovjekov planetarni i rodni izazov, u: Cifrić, I. (prir.), *Znanost i društvene promjene* (2000.), str. 413-426.
- Edukacija za život na zemlji, u: Vuleta, B. i Vučković, A. (ur.), *Odgovornost za život (Zbornik radova)* (2000.), str. 603-620.
- Bios i ethos - okoliš u bioetičkoj paradigmi, u: Čović, A. (ur.), *Izazovi bioetike* (2000), str. 169-191.
- Znakovi nade i tendencije beznađa u današnjem hrvatskom društvu, u: Aničić, A. i Bižaca, N. (ur.), *Kršćanska nada na početku novoga stoljeća. Zbornik radova* (2001.), str. 47-62.
- Zagađivanje i ugrožavanje seoskog okoliša, u: Štambuk, M. i Rogić, I. (ur.), *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo* (2002.), str. 265-285.
- Globalizacijski izazovi i protuslovlja, u: Plenković, J. (ur.), *Društvo i tehnologija* (2002.), str. 36-38.
- Iskustva mješovite poljoprivrede: Obiteljsko gospodarstvo u tranzicijskim promjenama i novim izazovima, u: Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur.), *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje* (2003.), str. 127-143.
- Eutanazija u socijalnom i religijskom kontekstu (koautor K. Nikodem), u: Šegota, I. (ur.), *VI. Bioetički okrugli stol Bioetika i palijativna medicina* (2005.), str. 113-132.
- Modernizacija i ruralni razvoj, u: Plenković, J. (ur.), *Društvo i tehnologija* (2003.), str. 18-25.
- Mir među religijama kao pretpostavka mira u svijetu. Religijski identitet, konflikti i dijalog (koautor K. Nikodem), u: Mitrović, Lj., Đorđević, B. D. i Todorović, D. (ur.), *Društvene promjene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu* (2004.), str. 127-150.

- Socio-ecological Metabolism of Rural Society, u: Koprivanac, N. (ur.), *Environmental Management; Contribution to Solution* (2005.), str. 39-47.
- Globalizacija i svjetski etos, u: Barišić, P. (ur.), *Demokracija i etika* (2005.), str. 63-78.
- Bioethik und Ökologie in Kroatien. Der gesellschaftliche Kontext und die Anregungen zur Gestaltung des bioethischen Diskurses, u: Čović, A. i Sören Hoffman, T. (ur.), *Bioethik und kulturelle Pluralität. Die Südosteuropäische Perspektive* (2005.), str. 187-213.
- Verantwortung für das Leben oder Konformismus?, u: Čović, A. i Sören Hoffmann, T. (ur.), *Integrative Bioethik. Beiträge des 1. Südosteuropäischen Bioethik-Forum* (2005.), str. 178-194.
- Ekološki odgoj. Utjecaj na oblikovanje novog identiteta?, u: Polić, M. (ur.), *Filozofija i odgoj u suvremenom društvu* (2006.), str. 19-39.
- Bioethische Ökumene und Bildung, u: Schweidler, W. i Zeidler, K. W. (ur.), *Proceedings of the 2nd Southeast European Bioethics Forum "Bioethik und Bildung. Bioethics and Education"* (2006.)
- Prilog istraživanju socijalnog identiteta Slavonaca. Slavonski image u regionalnom kontekstu, u: Šundalić, A. i Petrač, B. (ur.), *Globalizacija i regionalni identitet* (2007.), str. 105-121.
- Predgovor, u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 7-13.
- Koncept i dimenzije socijalnog identiteta(koautor K. Nikodem), u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 53-75.
- Socijalni identitet u Hrvatskoj (koautor K. Nikodem), u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 79-101.
- Socijalnoekološke orijentacije kao obilježja identiteta, u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 185-220.
- Koliko nas zabrinjavaju ekološki problemi?, u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 221-244.
- Obilježja relacijskih identiteta (koautor K. Nikodem), u: Cifrić, I. (prir.), *Relacijski identiteti* (2008.), str. 245-286.
- Škola između tradicije i modernizacije, u: Pilić, Š. (ur.), *Obrazovanje u kontekstu tranzicije* (2008.), str. 129-147.
- Europski procesi i širenje modernizacije, u: Ančić, N. A. i Bižaca, N. (ur.), *Teologija i Crkva u procesima europskih integracija* (2008.), str. 9-33.
- Seoski krajobraz kao razvojni potencijal (koautor T. Trako), u: Petrač, B., Šundalić, A. i Zmaić, K. (ur.), *Sadašnjost i budućnost sela i poljoprivrede* (2009.), str. 11-35.
- Das Verhältnis des Menschen und Tieren, u: Schweidler, W. (ur.), *Wert und Würde der nichtmenschlichen Kreatur. Beiträge des 3. Südosteuropäischen Bioethik-Forums* (2009.), str. 37- 52.

- Homogenizacija i raznolikost kultura, u: Skledar, N. i Zagorac I. (ur.), *Čovjek i kultura* (2010.), str. 11-38.
- Attitude towards life as a bioethical challenge (koautor: K. Nikodem), u: Čović, A. (ur.), *Pluriperspektivismus in der Bioethik* (2010.), str. 208-222.
- Mišljenje Slavonaca/ki o narodima i vjerama (koautor T. Trako), u: Šundalić, A., Zmaić, K. i Sudarić, T. (ur.), *Gospodarske i kulturne odrednice regionalnog identiteta* (2011.), str. 11-26.
- Društvene promjene i vrijednosti u hrvatskom društvu, u: Barbić, J. (ur.), *Vrijednosti suvremenog društva. Hrvatska u XXI. stoljeću* (2012.), str. 45-60.
- Tri teze o društvu i tehnici (koautor T. Trako Poljak), u: Plenković, M. i Mustić, D. (ur.), *20. međunarodni znanstveni skup Društvo i tehnologija 2013. - Dr. Juraj Plenković: zbornik radova* (2013.), str. 831-840.
- Socio-kulturni identitet i vrednote svjetskog ethosa, u: Cifrić, I., Trako Poljak, T. i Klasnić K. (ur.), *Hrvatski identitet u promjeni? Relacijski identiteti 2* (2013.), str. 223-250
- Dimenzije sociokulturnog identiteta. Promjene obilježja od 2004. do 2010., u: Cifrić, I., Trako Poljak, T. i Klasnić K. (ur.), *Hrvatski identitet u promjeni? Relacijski identiteti 2* (2013.), str. 23-61
- Baština čovječanstva - održanje, korištenje i stvaranje (koautor T. Trako Poljak), Pilić, Š. (ur.), *Titius* (2014.), str. 22-36.
- Turning point - nova socijalnoekološka paradigma (koautor T. Trako Poljak), u: Čović, A. i Jurić, H., *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja* (2019.), str. 273-286.

ČLANCI U ČASOPISIMA

1970. – 1979.

- Naše seljaštvo i njegov položaj u socijalizmu. *Praxis*, 8 (3-4), str. 563-592, 1971.
- Anotirana bibliografija filozofskih i socioloških knjiga 1968-1971. *Praxis*, 9 (4), str. 595-610, 1972.
- Samoupravljanje, vlasništvo, seljaštvo. *Revija za sociologiju*, 2 (2-3), str. 31-46, 1972.
- Standard i percepcije standarda u raznim kategorijama domaćinstava. *Sociologija sela*, 11 (1), str. 84-90, 1973.
- Aspiracije povratka pripadnika tehničke inteligencije iz inozemstva (koautor: Telišman, T.). *Pitanja*, 5 (46), str. 73-88, 1973.
- Položaj seljaštva u suvremenom društvu. *Međunarodni radnički pokret*, (1), str.72-89, 1974.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

- Tehnička inteligencija u dvije radne sredine. *Revija za sociologiju*, 5 (1-2), str. 51-62, 1975.
- Privlačnost Zagreba kao velikog grada. *Revija za sociologiju*, 5 (4), str. 82-92, 1975.
- Agrarno i seljačko pitanje u teoriji i praksi naše Partije (II). *Naše teme*, 19 (4), str. 665-688, 1975.
- Agrarno i seljačko pitanje u teoriji i praksi naše Partije (I). *Naše teme*, 19 (3), str. 403-426, 1975.
- Učestalost i mjesto zadovoljavanja zdravstvenih potreba nekih kategorija seoskih i gradskih stanovnika. *Sociologija sela*, 13 (1-2), str. 82-92, 1975.
- O iskustvima i pretpostavkama rada delegata u delegacijama OOUR. *Naše teme*, 20 (5), str. 684-708, 1976.
- Mjesto zadovoljavanja nekih ekonomskih potreba domaćinstava. *Sociologija sela*, 14 (1-2), 1976.
- Veliki grad i njegova okolica. *Naše teme*, 21 (4), str. 831-847, 1977.
- Mladi i obrazovanje. *Revija za sociologiju*, 7(1-4):109-119, 1977.
- Potencijalna prostorna pokretljivost stanovnika središnje Hrvatske. *Sociologija sela*, 16, (59- 60), str. 30-42, 1978.
- Omladina, rad i obrazovanje. *Obrazovanje i rad*, (5), str. 12-19, 1977-1978.
- O nekim pitanjima društvenog standarda učenika i studenata. *Naše teme*, 22 (2), str. 275-302, 1978.
- Seljaštvo kao socijalna i politička snaga u društvenom razvoju Jugoslavije. *Sociologija sela*, 17 (65-66), str. 47-60, 1979.
- Seljaštvo kao socijalna i politička snaga u društvenom razvoju Jugoslavije. *Sociologija sela*, 17 (65-66), str. 47-60, 1979.

1980. – 1989.

- Analitički pristup definiranju seljaštva. *Pregled*, LXX (11-12), str. 1481-1498, 1980.
- Seljaštvo i socijalizam – Historijska iskustva i teorijske anticipacije. *Politička misao*, 17 (4), str. 448-459, 1980.
- KPJ/KJ i seljaštvo. *Sociologija sela*, 18 (67-68), str. 7-19, 1980.
- O društvenim osnovama takozvanih aporija marksizma i sociologije. *Kulturni radnik*, 33 (6), str. 92-104, 1980.
- Obrazovanje i zapošljavanje. *Argumenti*, 2, str. 149-156, 1981.
- Društvene aspiracije i šanse znanstvenog podmlatka. *Revija za sociologiju*, 11 (1-2), 25-35, 1981.
- Komparativni pristup proučavanju seljaštva u socijalističkoj revoluciji. *Sociologija sela*, 20 (75-76), str. 3-13, 1982.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

- Jedan pogled na aktualni trenutak razvoja poljoprivrede i sela. *Opredjeljenja*, 13 (1), str. 57-64, 1982.
- Profesionalni eksodus mlađih znanstvenih kadrova. *Kulturni radnik*, 33 (3), str. 41-60, 1982.
- Industrijalizacija i vlasništvo u poljoprivredi. *Kulturni radnik*, 33 (6), str. 100-113., 1982.
- Seljaštvo u kontekstu povijesnog razvoja. *Argumenti*, 3-4, str. 104-118, 1982.
- Marxova asocijacija slobodnih proizvođača i seljaštvo, *Opredjeljenja*, 13 (9), str. 37-45, 1982.
- Čovjek i mašina kod Marxa. *Opredjeljenja*, 14 (5), str. 5-21, 1983.
- Obrazovanje i proletarijat. *Revija za sociologiju*, 13 (3), str. 1-13, 1983.
- Marx i obrazovanje – retrospektiva. *Kulturni radnik*, 34 (5), str. 107-123, 1983.
- Obrazovanje i zapošljavanje u kontekstu strukture rada. *Žena*, 42 (4), str. 4-10, 1984.
- Marginalije o alternativama u ekološkim pokretima. *Revija za sociologiju*, 15 (3-4), str. 183-194, 1985.
- O krizi obrazovnih teorija. *Kulturni radnik*, 38 (1), str. 1-22, 1985.
- Putevi u raj Andrea Gorza. *Kulturni radnik*, 38 (6), str. 172-184, 1985.
- Durkheimovo poimanje odgoja i obrazovanja. *Kulturni radnik*, 39 (4), str. 47-59, 1986.
- Socijalizam i ekološke alternative. *Pravni vjesnik*, 2 (3-4), str. 375-377, 1986.
- Za ekološku kritiku. *Pravni vjesnik*, 2 (3-4), str. 261-267, 1986.
- Nekaj tez o socijalizmu in ekologiji. *Teorija in praksa*, 23 (9-10), str. 891-899, 1986.
- O suvremenim ekološkim orijentacijama. *Kulturni radnik*, 39 (2), str. 158-175, 1986.
- Perspektive rada i obrazovanja u industrijskom društvu. *Filozofska istraživanja*, 6 (4), str. 1043-1052, 1986.
- Industrijalizacija ruralne sredine. *Sociologija sela*, 25 (95-98), str. 37-43, 1987.
- Prilog istraživanju ekoloških pokreta. *Scientia Yugoslavica*, 14 (3-4), str. 205-223, 1988.
- Šanse socijalne ekologije kao sociološke discipline. *Revija za sociologiju*, 20 (1-2), str. 119-133, 1988.
- Ekološke vrijednosti u ruralnim sredinama. *Kulturni radnik*, 41 (6), str. 148-173, 1988.
- Seoska domaćinstva o zagađivanju okoline. *Sociologija sela*, 28 (101-102), str. 347-359, 1988.
- Seljaštvo i politika. *Sociologija sela*, 26 (99-100), str. 155-167, 1988.
- Kontekst socijalne ekologije. *Revija za sociologiju*, 19 (1-2), str. 67-73, 1988.
- Sumrak seljaštva. *Kulturni radnik*, 41 (2), str. 206-213, 1988.
- Strukturne promjene i položaj omladine u SR Njemačkoj. *Naše teme*, 32 (10), str. 2562-2573, 1988.

Percepcija prirode i energije u ruralnim sredinama. *Čovek i životna sredina*, 13 (5-6), str. 33-44, 1988.

Buđenje svijesti. *Opredjeljenja*, 20 (11), str. 77-88, 1989.

Mišljenja o zagađivanju danas i sutra. *Pogledi*, 19 (1), str. 241-253, 1989.

Ekološki kriteriji u energetskej politici. *Sigurnost*, 31 (4), str. 281-287, 1989.

Čovjekova okolina kao problem kulture. *Pravni vjesnik*, 5 (1-2), str. 23-32, 1989.

Nejednakosti u obrazovanju. Percepcija obrazovnih šansi i nejednakosti. *Marksističke teme*, 12 (1-2), str. 35-51, 1989.

1990. – 1999.

Socijalna ekologija. *Život i škola*, 39 (3), str. 45-60, 1990.

Socijalnoekološke orijentacije u selu i gradu. *Sociologija sela*, 28 (109-110), 1990.

Prema ekologiji ruralnih sredina. *Sociologija sela*, 28 (109-110), str. 151-160, 1990.

Mir z naravo okot temelj društvenega razvoja. *Teorija in praksa*, 27 (8-9), str. 1023-1030, 1990.

Latentne dimenzije socijalnoekoloških koncepata. *Sociologija*, 32 (1-2), str. 129-141, 1990.

Tehnika i zaštita čovjekove okoline. *Revija rada*, 20 (231), str. 12-23, 1990.

Demokratska ekološka politika. *Revija za sociologiju*, 21 (1), str. 45-60, 1990.

Subjekti ekološkog angažmana. *Polja*, 36(375-376), maj-jun, str. 186-188, 1990.

Od romantičnosti do političkog pokreta. *Revija rada*, 20 (224), str. 15-23, 1990.

Trebamo tehnologiju ali i vodu. *Revija rada*, 1 (1), str. 22-23, 1990.

Zaštita okoline i radna sredina. *Jugoslavenske i inostrana dokumentacija zaštite na radu*, 2 (1), 5-13, 1991.

Kulturni *oikos* i alternativni koncepti – obrazovanje, religija i nacija. *Revija za sociologiju*, 22 (1-2), str. 89-107, 1991.

Čovjek između prirode i tehnike. *Revija za sociologiju*, 23 (3-4), str. 179-192, 1992.

Zaštita okoline u kontekstu konflikata aktera. *Socijalna ekologija*, 1 (4), str. 513-534, 1992.

Socijalnoekološki sadržaji i teme u „Vjesniku“ i „Večernjem listu“ 1987-1990. *Socijalna ekologija*, 1 (3), str. 321-443, 1992.

Sociokulturni aspekti obnove i razvitka sela. *Sociologija sela*, 30 (1-2), str. 6, 1992.

Elementi ekološke strukture Genezisa. *Socijalna ekologija*, 1 (1), str. 19-35, 1992.

Croatie: la natura paye aussi l'addition. Le Courier du Herrison. *Journal da la Federation Rhone-Alpes de Protection de la Nature/Iscre*, No. 119, str. 28, 1992.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

- Ekološki aggiornamenti. *Socijalna ekologija*, 1 (3), str. 413-421, 1992.
- Sanare l'ecocidio della guerra. *Acqua & Terre*, 3 (4), str. 33-35, 1992.
- To heal up war ecocide. *Acqua & Terre*, 3 (4), str. 75-77, 1992.
- Rat i ekocid – usporedbe rezultata istraživanja 1992. i 1993. godine. *Revija za sociologiju*, 24 (1-2), str. 33-45, 1993.
- Napredak između sadašnjosti i budućnosti. *Socijalna ekologija*, 2 (4), str. 533-549, 1993.
- Novi socijalni kontekst – novi odnos prema poljoprivredi. *Sociologija sela*, 31(1-2), str. 1-10, 1993.
- Svijest na razmeđu napretka i opstanka. *Socijalna ekologija*, 2 (1), str. 73-90, 1993.
- Napredak i koncepcije razvoja. *Socijalna ekologija*, 2(3), str. 427-446, 1993.
- Ekološka edukacija i moderno društvo. *Socijalna ekologija*, 2 (1), str. 73-90, 1993.
- Antropocentrizam i naturalizam – uporišta modernog mišljenja? *Socijalna ekologija*, 3 (2), str. 123-147, 1994.
- Očekivanja budućnosti: između katastrofizma i kozmičke ekspanzije. *Socijalna ekologija*, 3 (1), str. 43-61, 1994.
- Anthropocentrism and Naturalism – Bases of Modern Thought?. *Social Ecology*, 4, str. 5-34, suplement, 1995.
- Vjernička struktura u tranzicijskom kontekstu hrvatskog društva. *Društvena istraživanja*, 4 (6), str. 819-836, 1995.
- Moderno društvo i rizici. *Sigurnost*, 37 (3), str. 247-258, 1995.
- Sociologija u novom socijalnom kontekstu. *Društvena istraživanja*, 4 (2-3), str. 241-264, 1995.
- Razvoj i okoliš u Hrvatskoj. Procjena stanja i očekivanje. *Socijalna ekologija*, 4 (2-3), str. 149-170, 1995.
- Predgovor međunarodnom izdanju „Socijalne ekologije“, 4, str. 1-4, suplement, 1995.
- Socijalnoekološke orijentacije i odnos prema vjeri u kontekstu tranzicije. *Socijalna ekologija*, 4 (1), str. 15-33, 1995.
- Generacijska privilegija. Odgovornost za uspjeh. *Socijalna ekologija*, 5 (4), str. 527-541, 1996.
- Pluralni ekološki etos. *Sociologija sela*, 34 (3-4), str. 137-153, 1996.
- Generationsprivileg. Verantwortung für den Erfolg. *Social Ecology*, 5, suplement, str. 1-18, 1996.
- Ekološka pismenost između kulturne tradicije i ekološke svakodnevice. *Socijalna ekologija*, 5 (3), str. 403-421, 1996.
- Ekološki izazovi obrazovnom kurikulumu. *Društvena istraživanja*, 5 (1), str. 59-74, 1996.

- Tranzicija i transformacija – između norme i prakse. *Socijalna ekologija*, 5 (2), str. 135-153, 1996.
- Etos odgovornosti i ekološka osjetljivost. *Socijalna ekologija*, 6 (3), str. 253-272, 1997.
- Ekološko ponašanje i etos odgovornosti. *Socijalna ekologija*, 6 (4), str. 423-437, 1997.
- Traganje za svjetskim ekološkim etosom. *Socijalna ekologija*, 6 (1-2), str. 53-70, 1997.
- Učinci znanstvenog i tehnološkog razvoja. Scenarij 2025. *Informatologia*, 31 (1-2), str. 1-4, 1998.
- Pravo na životni prostor i ekološki suverenitet. *Socijalna ekologija*, 7 (1-2), str. 35-53, 1998.
- Trgovina životom i proširenje bioetičke tematike. *Socijalna ekologija*, 7 (3), str. 271-290, 1998.
- Obrazovanje između tradicije i modernizacije (nekoliko teza). *Obrazovanje odraslih*, 42 (1-4), str. 23-35, 1998.
- Zaštita okoliša u obnovi i razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 7 (6), str. 39-814, 1998.
- Očekivanja prvih desetljeća 21. stoljeća. *Socijalna ekologija*, 7 (4), str. 373-387, 1998.
- Bios i etos - okoliš u bioetičkoj paradigmi. *Filozofska istraživanja*, 18 (4), str. 763-774, 1998.
- Pravo na životni prostor i ekološki suverenitet. *Socijalna ekologija*, 7 (1-2), str. 35-53, 1998.
- Prilog raspravi o obrazovanju i održivom razvoju: ili znamo li o čemu govorimo? *Socijalna ekologija*, 7 (1-2), str. 157-161, 1998.
- Kontekst, pretpostavke i problemi ekološke edukacije. *Hrvatska revija*, 48 (3), str. 544-554, 1998.
- Percepcija društva i okoliša: desetljeće poslije. *Socijalna ekologija*, 8(3), str. 193-223, 1999.
- Perspektive modernog društva. *Informatologia*, 32 (3-4), str. 190-194, 1999.
- Globalizacija i ruralni razvoj. *Sociologija sela*, 37 (4), str. 387-405, 1999.

2000. – 2009.

- Ekozofija - zaboravljena mudrost Zemlje. *Informatologia*, 33 (1-2), str. 13-16, 2000.
- Percepcija nekih odnosa crkve i države i uloga crkve i religije u društvu. *Sociologija sela*, 38 (147-148), supplement, str. 27-270, 2000.
- Održivi razvoj i strategija zaštite okoliša. *Socijalna ekologija*, 9 (3), str. 233-248, 2000.
- Održivi razvoj i strategija zaštite okoliša. *Socijalna ekologija*, 9 (3), str. 233-248, 2000.
- Konfliktne perspektive suvremenog svijeta. *Informatologia*, 34 (3-4), str. 213-216, 2001.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

- Ruralni metabolizam. *Socijalna ekologija*, 10 (1-2), str. 27-41, 2001.
- Ekskurs o održivom razvoju. *Socijalna ekologija*, 10 (3), str. 157-170, 2001.
- Bioetika i sociologija. *Filozofska istraživanja*, 21 (4), str. 599-608, 2001.
- Pristupi istraživanju sela. *Sociologija sela*, 40 (1-2), str. 48-56, 2002.
- Prilog tradicijskog iskustva paradigmi održivog razvoja. *Socijalna ekologija*, 11 (4), str. 297-316, 2002.
- Dubinski ekološki pokret. „Ekozofija T“ Arne Naessa. *Socijalna ekologija*, 11 (1-2), str. 29-55, 2002.
- Seoska domaćinstva o zagađivanju okoline. *Sociologija sela*, 40 (3-4), str. 443-458, 2002. (pretisak članka u povodu 40-te obljetnice Sociologije sela).
- Značaj iskustva seljačke poljoprivrede za ekološku poljoprivredu. *Sociologija sela*, 41 (1-2), str. 5-27, 2003.
- Religija i svjetski poredak (koautor K. Nikodem). *Informatologija*, 37 (2), str. 104-109, 2004.
- Globalizacija i svjetski etos. *Filozofska istraživanja*, 24 (2), str. 355-368, 2004.
- Orijentacijski identitet. Socijalnoekološke orijentacije kao obilježja identiteta. *Socijalna ekologija*, 13 (3-4), str. 221-255, 2004.
- Ekološka zabrinutost. Percepcija ekoloških problema kao zabrinjavajućih. *Socijalna ekologija*, 14 (1-2), str.1-28, 2005.
- Svećenici, Crkva i društvo: moguće promjene. Javna uloga svećenika i odnosi između vjerskih zajednica. *Sociologija sela*, 43 (2), str. 439-470, 2005.
- Ekološka edukacija. Utjecaj na oblikovanje novog identiteta? *Filozofska istraživanja*, 25 (2), str. 327-344, 2005.
- Antropocentrična i biocentrična odgovornost za život. *Socijalna ekologija*, 14 (3), str. 195-215, 2005.
- Odgovornost za život u kontekstu bioetičkih pitanja. *Socijalna ekologija*, 14 (4), str. 295-326, 2005.
- Bioetička ekumena. Potreba za orijentacijskim znanjem. *Socijalna ekologija*, 15 (4), str. 283-310, 2006.
- Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta (koautor K. Nikodem). *Socijalna ekologija*, 15 (3), str. 173-202, 2006.
- Odnos prema životu. Kontekst biocentrične orijentacije. *Socijalna ekologija*, 15 (1-2), str. 43-79, 2006.
- Prilog raspravi „Mreža naselja u umreženom društvu: društvene i prostorne promjene u nekim tranzicijskim zemljama“. *Sociologija sela*, 44 (171), str. 43-47, 2006.
- Pobačaj kao bioetički izazov (koautor D. Marinović Jerolimov). *Sociologija i prostor*, 45 (3-4), str. 247-268, 2007.

- Pravo na život ili izumiranje. Biološka raznolikost kao vrijednost. *Socijalna ekologija*, 16 (4), str. 297-319, 2007.
- Motivi čovjekovih postupanja prema živom svijetu. *Socijalna ekologija*, 16 (1), str. 70-100, 2007.
- Pravo životinjskih vrsta na život. *Sociologija i prostor*, 45 (1), str. 3-27, 2007.
- Relacijski identiteti. Socijalni identitet i relacijske dimenzije (koautor K. Nikodem). *Društvena istraživanja*, 16 (3), str. 331-358, 2007.
- Raznolikost kultura kao vrijednost. *Socijalna ekologija*, 16 (2-3), str. 185-214, 2007.
- Pravo na život ili izumiranje. Biološka raznolikost kao vrijednost. *Socijalna ekologija*, 16 (4), str. 297-319, 2007.
- Ruralna tradicija u razvoju modernog društva. *Vila Velebita*, 12 (104), str. 19, 2007.
- Pobačaj kao bioetički izazov (koautor D. Marinović Jerolimov). *Sociologija i prostor*, 45 (3-4), str. 247-268, 2007.
- Usporedba percepcije prirodnog i kulturnog krajobraza u Hrvatskoj (koautor T. Trako). *Socijalna ekologija*, 17 (4), str. 79-403, 2008.
- Imperij ili zajednica? Homogeniziranje i raznolikost kultura u kontekstu globalizacije i identiteta. *Društvena istraživanja*, 17 (4-5), str. 773-797, 2008.
- Kultivirani i tehnički krajobraz. Usporedba percepcije dvaju krajobraza (koautor T. Trako). *Socijalna ekologija*, 17 (3), str. 215-235, 2008.
- Kulturhomogenisierung oder kulturelle Vielfalt. *Synthesis Philosophica*, 23 (1), str. 25-51.
- Razvoj i zaštita okoliša u Hrvatskoj u kontekstu ekoloških problema i socijalnoekoloških orijentacija. *Informatologia*, 41 (1), str. 10-15, 2008.
- Kultura zidova – prošlost ili kontinuitet? *Bogoslovska smotra*, 70 (4), str. 721-738, 2009.
- Život u granicama kulture. *Arhe*, 6 (12), str. 69-83, 2009.
- Kulturna i biološka raznolikost kao vrijednost u tehnološkom društvu (T. Trako – koautorica). *Informatologia*, 42 (3), str. 192-196, 2009.

2010. – 2018.

- Društvo i okoliš u vremenskoj perspektivi: o sociologiji vremena i menadžmentu vremena. (T. Trako – koautorica). *Sociologija i prostor*, 48 (1), str. 19-49, 2010.
- Ekologija vremena. Vrijeme kao integrativni i dezintegrativni čimbenik. *Socijalna ekologija*, 19 (1), str. 5-32, 2010.
- U povodu Godišnjaka TITIUS – zaštita prirodne i kulturne baštine. *Godišnjak Titius*, 3 (3), str. 243-259, 2010.
- Vrednote svjetskog ethosa u Hrvatskoj. *Socijalna ekologija*, 20 (2), str. 177-205, 2011.

Izbor iz bibliografije akademika Ivana Cifrića

Čovjek u društvu i sistemu. *Media, culture and public relations*, 3 (2), str. 111-119, 2012.

Percepcija prava živoga svijeta i motivi čovjekova djelovanja. Usporedba rezultata istraživanja 2005. i 2010. (koautor T. Trako Poljak). *Socijalna ekologija*, 21 (2), str. 123-154, 2012.

Očuvanje baštine u kontekstu Europske unije. *Adrias*, 20, str. 9-19, 2014.

Prava živog svijeta i etičnost čovjekova djelovanja prema prirodnom svijetu (koautori T. Trako Poljak, A. Bukvić- Letica i T. Tomić. *Sociologija i prostor*, 56 (212), str. 193-226, 2018.

FF press

cijena: 13,00 €

ISBN 978-953-379-026-8

9 789533 790268